

GERBIAMIEJI SKAITYTOJAI,

Dėl pakitusio gyvenimo ritmo karantino metu nebuvo galimybių deramai paminėti svarbaus Lietuvos valstybingumo įvykio – Steigiamojo Seimo šimtmečio. Lietuvos Respublikos jubiliejus – šio numerio pagrindinė tema. Jam skirta archyvinė dokumentika ir išsamus Vilmos Akmenytės-Ruzgienės Steigiamojo Seimo atidarymo dienos – Gegužės 15-osios – gausių šventinių renginių aprašymas.

Kita išskirtinė tema – 1941 m. Birželio sukilimas, vis dar nerandantis tinkamo įvertinimo ir paminėjimo istorinis įvykis. Vidmantas Valiušaitis prisimena Pilypą Žukauską-Narutį (1920–2014), aktyvų ateitininką, Birželio sukilimo organizatorių, Štuthofio koncentracijos stovyklos kalinį, apie Birželio sukilimo rengimą ir eigą palikęs mums autentiškus liudijimus, sudėtus į knygą „Tautos sukilimas. 1941“. V. Valiušaičio rūpesčiu – „Dokumentų“ skyriuje iki šiol dar neskelbtas dokumentas: P. Naručio ir Levo Prapuolenio liudijimai apie Lietuvių aktyvistų frontą JAV Kongreso komitetui (kitai – Kersteno komitetas), 1953–1954 metais tyrusiam komunistinės agresijos, Baltijos valstybių okupacijos ir priverstinio prijungimo aplinkybes.

„Mūsų didžiuosiuose“ atiduodame pagarbą Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos prezidiumo pirmininko, partizanų valstybės Prezidento, generolo Jono Žemaičio-Vytauto (1909–1954) atminimui. Koks jis buvo kovotojų atmintyje? Kokia buvo partizanų generolo kasdienybė ir asmeniniai išgyvenimai? Kokių siekių jis buvo vedinas? Apie tai – Dariaus Juodžio straipsnyje.

„Faktų ir įžvalgų“ skyriuje tęsiame Juozo Žylio Lietuvos pilietybės instituto susiformavimo aplinkybių tyrimą. Juozas Banionis susikoncentruoja į Prezidento Antano Smetonos paskutiniuosius gyvenimo metus po valstybės okupacijos Jungtinėse Amerikos Valstijose. Akcentuojamos A. Smetonos pastangos telkti lietuvių išeiviją visuotiniam Lietuvos laisvinimo veikimui, bandyti įveikti politinių srovių nesutarimus ir net prezidento asmeniui reiškiamą priešišumą.

„Demokratijos išbandymo metas“ – taip apibendrintos dvi istorinės Romualdo Ozolo kalbos per Lietuvos televiziją prieš ir po 1992 m. gegužės 23 d. referendumo dėl Lietuvos Respublikos prezidento institucijos atstatymo. „Pirmiau konstitucija, o tik po to prezidentas“, – su tokia principine pozicija kreiptasi į Lietuvos piliečius lemtingo referendumo išvakarėse.

„Mąstymuose“ – gilios ir įžvalgios Rasos Čepaitienės pastabos lietuviybės išlikimo tema. Autorė atranda ryšį tarp politinio režimo kaitos ir didžiojo pasakojimo, kuriuo grindžiamas vietos gyventojų tapatumas, (per)formavimo pastangų. Akcentuojamas išitvirtinantis „globalios Lietuvos“ pasakojimas, kuriuo siekiama „išplauti“ ar nuvertinti etnolingvistinį lietuviškumą ir, jei neįmanoma kitaip, palikti tik išorinius jo atributus“ (p. 60).

„Paminėjimuose“ prisimenamas prieš trisdešimt metų vykęs Lietuvos kultūros kongresas. Aktyvi jo rengėja ir dalyvė Giedrė Kvieskienė atkuria Kongrese vyravusią atmosferą ir išsakytas mintis. Pirmaisiais nepriklausomos valstybės metais suprasta, kad kultūra yra gyvybingos tautos išlikimo pagrindas. Kada lūžo mūsų mąstymas, nustūmęs kultūrą į užribį ir pirmenybę suteikęs ekonomizmui ir savitumo paieškų atsisakymui?

„Tebūnie ši knyga prieinama, vertinama-nuvertinama, naudojama ir kritiškai atmetinėjama – bet žinoma!“, – „Pristatymuose“ taria Vytautas Lansbergis apie naują Kazio Škirpos knygos „Sukilimas“ leidimą.

Redakcinė kolegija

MŪSŲ DIDIEJI

DARIUS JUODIS

PARTIZANŲ GENEROLAS*

Lietuvos kariuomenės karininkas

Būsimasis partizanas Jonas Žemaitis gimė 1909 m. kovo 15 d. Palangoje, Jono ir Petronėlės Žemaičių, turėjusių Žemaitaičių pavardę, šeimoje. Iš trijų vaikų brandesnių metų sulaukė tik Kotryna ir Jonas. Šeimos galva dirbo pienininkystės meistru ir dėl darbo pobūdžio dažnai keitė gyvenamąją vietą: kurį laiką gyveno Lomžoje, nuo 1917 metų – Raseinių apskrities Kiaulininkų kaime, vėliau – Raseiniuose. Abu vaikai mokėsi Raseinių gimnazijoje. Ten besimokydamas Jonas Žemaitis priklausė socialdemokratinės pakraipos būreliui, dalyvavo sporto draugijoje, bet tolesnės veiklos su partiniais reikalais nesusiejo.

1926 m. rugsėjo 10 d. J. Žemaitis įstojo į Karo mokyklą, studijavo pagal trejų metų programą. Dar mokslo metais buvo apdovanotas Lietuvos Nepriklausomybės 10-mečio medaliu. Baigęs mokyklą buvo paskirtas į artilerijos dalinį, į Antrąją artilerijos pulką. 1932 metais J. Žemaitis buvo pasiūstas į Vytauto Didžiojo karininkų kursus – Artilerijos skyrių, kuriuos baigė 1933-aisiais. Tais pačiais metais jam suteiktas leitenanto laipsnis.

1936 metais J. Žemaitis pasiunčiamas mokytis į Prancūzijos Fontenblo artilerijos mokyklą, o po metų jam suteikiamas kapitono laipsnis. Tuo laiku J. Žemaitis – gyvenimu besidžiaugiantis jaunuolis. Išliko laiškas dailininkui Petrui Kiaulėnui, taip pat gyvenusiam Prancūzijoje: „Rašyk kaip jauties grįžęs į Lietuvą. Nuotaika turbūt velnioniškai gera. Tai sprendžiu sulig savęs, nes kai parvažiuodavau, nuotaika visados būdavo ypatinga.“¹ Nors Europoje jau būta artėjančio karo nuojautų.

Po dvejų metų, baigęs mokslus Prancūzijoje, J. Žemaitis grįžo į Lietuvą, tarnavo Pirmajame, vėliau – Ketvirtajame artilerijos pulke. Iki 1940 metų tai niekuo neišsiskirianti Lietuvos kariuomenės kapitono biografija, tačiau vėlesnė J. Žemaičio veikla jau nebuvo eilinė.

Karo metai ir rezistencijos pradžia

1940 metų vasaros įvykiai keitė milijonų gyvenimus, jie tiesiogiai palietė ir J. Žemaitį bei jam artimus žmonės. Tą vasarą pradėta naikinti Lietuvos kariuomenė: pradžioje performuota į vadinamąją Liaudies kariuomenę, o netrukus įjungta į Raudonąją armiją 29-ojo šaulių korpuso pavadinimu. J. Žemaitis pasiunčiamas tarnauti į 184-osios divizijos 617-ąją artilerijos (haubicų) pulką.

Nors politinė padėtis Lietuvoje komplikavosi, J. Žemaičio gyvenime įvyko kai kurių džiugių asmeninių permainų. Jis susituokė su Elena Valionyte, dirbusia Knygų rūmuose. Iš kitos pusės, jis juto sovietinės valdžios spaudimą, o represijos palietė artimus žmonės. Per masinius 1941 metų birželio trėmimus į Sibirą išvežta J. Žemaičio sesers Kotrynos šeima: Rapolas ir Kotryna Juškos ir trys jų vaikai. Sovietų valdžia juos įvertino kaip „socialiai pavojingus“ – prieškarinio Lietuvoje R. Juška buvo šaulių būrio vadas, K. Juškienė – mokytoja, šaulė.

1941 m. birželio 22 d. prasidėjęs SSRS ir Vokietijos karas šaulių diviziją, kurioje tarnavo J. Žemaitis, užklupo poligone netoli Varėnos. Daugelis lietuvių karininkų ir kareivių nepakluso įsakymui trauktis į rytus, nes šio veiksmo motyvai buvo daugiau negu aiškūs. Birželio 24 d. ties Valkininkais J. Žemaitis su grupele kareivių atsilikio ir pasidavė

*Straipsnis iliustruotas Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centro Okupacijų ir laisvės kovų muziejaus nuotraukomis.

¹J. Žemaičio laiškas P. Kiaulėnui, 1938 m. liepos 15 d. // Lietuvos literatūros ir meno archyvas, f. R-548, ap. 1, b. 51, l. 1.

vokiečiams. Iki birželio 29 d. su kitais lietuviais jis laikytas karo belaisvių stovykloje Vilniuje. Vėliau partizanaudamas apie anas dienas nelaisvėje J. Žemaitis prisimins: „Būdamas vokiečių nelaisvėje keliais atvejais buvau apiplėštas vokiečių karių.“¹ Taip pat tuo metu atsirado keli karininkai, kurie apkaltino J. Žemaitį esant bolševiku, bet kitiems kartu su juo vokiečių nelaisvėje buvusiems karininkams nepalaikius šio kaltinimo, J. Žemaitis išvengė represijų.

Išėjęs į laisvę J. Žemaitis dar trumpą laiką tarnavo vildamasis, kad bus atkurta Lietuvos kariuomenė, tačiau, išaiškėjus nacių okupantų užmačioms, jis nepasiliko tarnauti formuojamuose savisaugos batalionuose. Liepos pabaigoje J. Žemaitis išvyko pas žmoną į Lentvarį, rugpjūtį jiedu persikėlė į Kauną, ten susilaukė sūnaus Laimučio. J. Žemaitis įsidarbino Kauno energetikos valdyboje durpių gavybos techniku. Mieste gyventi buvo sunku, todėl 1942 metų birželį šeima išvyko į tėviškę – į Kiaulininkų kaimą. Spalio mėnesį J. Žemaitis pradėjo dirbti Šiluvos žemės ūkio kooperatyvo vedėju, čia išdirbo iki 1944 metų kovo. Karo metais buvęs Lietuvos kariuomenės karininkas vis aktyviau pradėjo domėtis pagrindine veikla.

1943 metų pavasarį J. Žemaitis įsitraukė į Šiluvoje kunigo Antano Kazlausko įkurtą valsčiaus pagrindinio komiteto veiklą. Per kitus organizacijos narius jie gaudavo Vyriausiojo Lietuvos išlaisvinimo komiteto leidžiamą pagrindinį laikraštį „Nepriklausoma Lietuva“. Valsčiaus komitetas platino antinacinę spaudą, svarstė Lietuvos valstybės atkūrimo klausimus.

Raseiniuose gyvenęs generolas Stasys Zaskevičius 1943 metų rudenį pakvietė Raseinių apskrityje gyvenusius karininkus, tarp jų J. Žemaitį, stoti į pagrindžio Laisvės šaulių organizaciją. J. Žemaičiui buvo pavesta organizuoti pagrindinius šaulių būrius valsčiuose.

1944 metų vasarį J. Žemaitis prisidėjo prie Vietinės rinktinės kūrimo. Jis atvedė į karinį junginį apie 150 vyrų iš Šiluvos ir Tytuvėnų valsčių. Kovo 15 d. buvo paskirtas Vietinės rinktinės 310-ojo bataliono vadu Seredžiuje. Dalis jo atvestųjų vyrų priklausė pagrindinei Laisvės šaulių sąjungai.

Kaip žinome, turėdami savų tikslų, naciai nutarė Vietinę rinktinę visiškai perimti savo žinion, todėl rinktinę jos vadai paleido, o naciai pradėjo areštus. J. Žemaitis suėmimo išvengė, tačiau nuo to laiko pradėjo slapstytis. Prasidėjo naujas gyvenimo etapas.

Įsitraukimas į partizaninę kovą

Nėra duomenų, kad J. Žemaitis su šeima būtų planavęs trauktis į Vakarus. Praslinkus frontui jis pasirinko tūkstančių partizaninio judėjimo dalyvių likimą. Likti savame krašte paskatino ir įsipareigojimai pagrindžiui, iš kur tikėjosi nurodymų. Ramiai laukti nebuvo galimybės, nes NKVD darbuotojai pradėjo domėtis J. Žemaičio asmeniu. 1944 metų rugsėjį suimama žmona Elena, nelaisvėje ji tardoma aštuonias dienas, bet išsigynė nežinanti, kur vyras, todėl buvo paleista. Tuo metu J. Žemaitis vienas bandė slapstytis tėviškėje, tačiau supratęs pavojų porai mėnesių pasitraukė pas pusseserę Marijoną Blužienę, gyvenusią Dotnuvos valsčiaus Meiliškių kaime. Tuomet ir vėliau giminystės ir pažįstamų ryšiai neretai gelbėdavo nelegaliai gyvenusius ir besislapstančius Lietuvos žmonės, o partizanams padėdavo kurti ryšininkų ir rėmėjų tinklą.

Į Kiaulininkus J. Žemaitis grįžo lapkričio mėnesį, įsirengė slėptuvę. Besislapstydamas greitai suartėjo su vietos partizanais. Dar gruodžio mėnesį jį aplankė pažįstamas iš antinacinio pagrindžio laikų kapitonas Pranas Gužaitis, ir jiedu sutarė dėl tolesnio ryšio palaikymo. Tačiau P. Gužaitis netapo aktyviu ginkluoto pasipriešinimo dalyviu, slapstėsi vienas, kol 1948 metais MGB buvo suimtas ir nuteistas.

1945 metų sausį pas J. Žemaitį apsilankė trys vietos partizanai: giminaitis, vėliau artimas bendražygis Petras Bartkus, Viktoras Juodis ir Alfonsas Petryla. Jie pasiūlė buvusiam

¹ Vytauto pareigų tėvynei ėjimo lapas, 1949 m. liepos 26 d. // Lietuvos ypatingasis archyvas (toliau – LYA), f. K-1, ap. 58, b. 44618/3, t. 12, l. 85 a. p.

karininkui stoti į Lietuvos laisvės armiją (LLA) ir vadovauti partizanų daliniams, nes partizanų gretose labai trūko karininkų. Tąkart J. Žemaitis tiesioginio sutikimo nedavė, o atsakė dar laukias buvusių bendražygių nurodymų ir paprašė partizanų kurį laiką palūkėti. Slėgė ir viena šeimos aplinkybė. Tą patį mėnesį NKVD darbuotojai ieškodami jo vėl suėmė žmoną, kuriai vis dėlto pavyko pabėgti (vienais duomenimis, ji pergudravo sargybinių, kitais – su sargybiniu buvo sutarta dėl pabėgimo). Pabėgusi Elena su sūnumi išvyko slapstytis į Kauną, todėl J. Žemaitis galėjo laisviau priimti sprendimus.

Nuo pavasario klostėsi glaudūs J. Žemaičio ryšiai su LLA nariais. Į Raseinių apskritį atsikėlęs LLA vyriausiosios vadovybės narys, buvęs Lietuvos kariuomenės leitenantas Algimantas Zaskevičius-Vasaris susitiko su LLA priklausiusiais vietos partizanais, tarp jų – su Raseinių rinktinės vadu Juozu Čeponiū. Kovo mėnesį A. Zaskevičius, P. Bartkus aplankė besislapstantį J. Žemaitį, o kovo 31 d. J. Žemaitis davė priesaiką ir įstojo į LLA.

P. Bartkus tapo artimiausiu ir vienu patikimiausiu J. Žemaičio bendražygių, darė jam nemenką įtaką, daug kur padėdavo. J. Žemaitis tai labai vertino. Apskritai, jis dažnai sugebėdavo rasti patikimų ir ištikimų bendražygių, rėmėjų, nes buvo sukalbamumas, įsiklausydavo į kito nuomonę. Tuo iš dalies būtų galima paaiškinti, kodėl palyginti taip ilgai jis partizanavo. Bendražygiai jam pagelbėdavo organizaciniuose darbuose, laiku įspėdavo apie gresiančius pavojus, padėdavo palaikyti ryšius.

1945 m. birželio 2 d. pas J. Žemaitį užėjo A. Zaskevičius ir P. Bartkus ir visi kartu išėjo į Bedančių mišką (Raseinių apskr.). P. Bartkus įteikė J. Žemaičiui pistoletą-kulkosvaidį PPD. Taip prasidėjo buvusio kariuomenės karininko partizano kelias. Jis įstojo į LLA Vėgėlės (po to kelis kartus keitusią pavadinimą) rinktinę, kur vado J. Čeponio-Budrio įsakymu iš karto buvo paskirtas rinktinės štabo viršininku. Pasirinko Dariaus slapyvardį, o stodamas į LLA buvo pasivadinęs Liudu. Iki 1948 metų konspiracijos sumetimais J. Žemaitis dažnai keitė sakytinius (keičiamus pagal aplinkybes) ir rašytinius (skirtus pasirašyti dokumentus) slapyvardžius, ypač keičiantis jo pareigoms. Iš viso žinomi per dešimt sakytinių (Darius, Romas, Andrius, Varis, Simas, Jocius, Matas, Tomas, Lukas, Šermukšnis, Uosis, Klebonas, Senis ir kt.) ir arti dešimt rašytinių (Atomas, Aistis, Ilgūnas, Tylius, Skirgaila, Žaltys ir kt.) slapyvardžių. 1948 metais jis pasirinko Vytauto slapyvardį, kurio nebekeitė pasirašinėdamas dokumentus, o sakytiniai dar įvairavo.

Neatsitiktinai J. Žemaitis gavo vadovaujamas pareigas vos įstojęs į partizanų gretas – karininkų, galinčių vadovauti partizanams, visada trūko. 1944–1953 metų ginkluotame pasipriešinime tiesiogiai dalyvavo tik apie 107 buvę Lietuvos kariuomenės karininkai.

Pirmieji partizanų veiksmai

Siekdami vienyti partizanus, kurti tarpusavio ryšių tinklus, struktūrizuoti pasipriešinimo judėjimą, rinktinės vadai bandė kurti apygardą, Pirmiausia ketinta apjungti Raseinių, Šiaulių, Kėdainių, Tauragės apskrityse veikiančius kovotojų būrius ir toliau plėsti vienijimą, taip pat kurti organizacinį sektorių, t. y. ryšininkų ir rėmėjų grupes.

J. Žemaitis ir jo bendražygiai netruko pajusti galingos NKVD ir vidaus kariuomenės jėgos spaudimą. 1945 metų liepos mėnesį partizanai išvadavo iš ligoninės sužeistą Lietuvos kariuomenės aviacijos leitenantą, būsimą vadą ir J. Žemaičio bendražygį Juozą Kasperavičių ir dar vieną kovotoją. Dar birželio mėnesį partizanų būrys, kuriame gyveno J. Žemaitis, iš Bedančių miško persikėlė į Virtukų mišką. Greičiausiai, kai kurie partizanai, neturėję kovos patirties, manė, kad tinkamai įsitvirtinę atrems priešų puolimus, ir jautėsi gana laisvai. Trūko ir konspiracijos – stovykloje lankėsi ryšininkai, rėmėjai. Dar liepos 21 d. J. Žemaičio kvietimu atvykęs Lyduvėnų kunigas Bronius Gaižutis (vėliau nuteistas kalėti lageryje) aukojo mišias, pasakė patriotinį pamokslą, suteikė palaiminimą. J. Žemaičiui, kaip ir daugeliui partizanų, buvo nesvetimi religiniai jausmai, jie dažnai meldavosi. Tikėjime

jie dažnai sėmėsi stiprybės. Net atliekant jau suimto J. Žemaičio kratą pas jį aptiktas religinis medalikėlis.

Liepos 22 d. apie 10 val. 31-ojo NKVD pasienio pulko kariai apsupo partizanų stovyklavietę, kurioje galėjo būti 54 kovotojai, ir pradėjo puolimą. Sunkios kautynės truko maždaug iki 13 val. Literatūroje rašoma, kad besikaunantiems partizanams vadovavo J. Čeponis, J. Žemaitis, A. Zaskevičius. Paties J. Žemaičio pripažinimu, arti sprogusi rankinė granata jį lengvai kontūzijo, kurį laiką buvo netekęs sąmonės, sutriko klausa. Per kautynes žuvo 15–16 partizanų, J. Žemaičiui su kitais pavyko išsiveržti iš apsupties.

Vėliau jau suimtas J. Žemaitis teigė, kad kautynės partizanus privertė pakeisti kovos taktiką, išsiskirstyti į mažesnius būrius ir grupes, daugiau slėptis vienkiemiuose ir krūmuose. Nors, prirėkus, susikoncentravimo į didesnius būrius miškų stovyklose dar pasitaikydavo. Patys partizanai vis dažniau pradėjo gyventi požeminiuose, gerai užmaskuotuose bunkeriuose.

Nepaisydami nuolatinių nuostolių, J. Žemaitis ir bendražygiai tęsė vienijimosi darbus, toliau kūrė visam pasipriešinimui vadovaujančias struktūras, nors ne visada sekėsi iš karto sutarti su kitais partizanų vadais, kildavo nesutarimų. Darbai sulėtėdavo žiemą, kai buvo sudėtinga keliauti.

1946 metų vasario mėnesį organizuota pirmoji tais metais J. Žemaičio vadovaujamų partizanų ginkluota akcija prieš sovietinius rinkimus. Partizanai iš 100–150 metrų apšaudė saugomą rinkimų būstinę Rimkiškių kaime (Raseinių apskr.), prieš tai nutraukę telefono ryšį. Apšaudymas truko apie 10 minučių, žuvo NKVD kareivis, keli sužeisti. Sovietų pajėgos partizanų nesurado, nes jie buvo įsikūrę apie 20 kilometrų nuo įvykio vietos.

Koviniai veiksmai nebuvo J. Žemaičio ir jo artimiausių bendražygių tikslas. Jam labiau rūpėjo suvienyti pasipriešinimą. Tačiau karinių susidūrimų neišvengta. 1946 metų gegužę J. Žemaitis su kitais partizanais įsikūrė Palapiškių (Pyragių) miške, įsirengė kelias stovyklas. MVD išsiaiškinus vietą, liepos 6 d. į ten pasiūsti 62 vidaus kariuomenės kareiviai ir penkiolika sribų. Supdami jie greitai užėmė žemutinę stovyklą, todėl partizanai persikėlė gintis į viršutinę. Gynybai vadovavo savitvardos nepraradęs J. Žemaitis. Kautynės truko apie pusantros valandos (kitur teigiama – iki 3 val.). Tuo metu stovykloje buvusi ryšininkė Nina Nausėdaitė prisimena: „Stovykla buvo įruošta pagal visus karinius reikalavimus: apkasai, kulkosvaidžių lizdai, stebėjimo ir sargybų postai. Vieną rytą rusų kareiviai ir vietiniai sribai glaudžiai apsupo stovyklą. Liko vienintelis kelias – prasiveržti. Visų ginklų ugnį Žemaitis įsakė sutelkti viena kryptimi. Prasiveržėme.“¹ Kautynėse dalyvavusi kovotoja Juzefa Ličkutė pasakoja: „Iš abiejų pusių prabilo pragariška ugnis: kaleno kulkosvaidžiai, tratėjo automatai, trenkė šautuvų salvės, kurtinančiai sproginėjo granatos /.../ Kovėmės apie valandą. Toliau tęsti kautynes darėsi pavojinga: seko šovinių atsargos, /.../ Jonas Žemaitis, vadovavęs kautynėms, davė komandą laužtis iš apsiausties į netoliese esančią pelkę link Dubysos. Bet vos tik pakilome iš apkasų, su nauja jėga pasiutiškai ėmė kalenti rusų kulkosvaidžiai. Turėjome vėl šokti atgal į apkasus. Rusų kulka peršovė Jono Žemaičio ant peties kabojusią kasetę (planšetę), jam užsikirto vokiškas automatas. Per mūšio trenksmą aš šaukiu J. Žemaičiui: „Bėkim į nendryną!“ Žemaitis nepraranda savitvardos, mane ramina: „Nesikarščiuk“, liepia neišsikišti, netapti taikiniu. Sukaupę vienon vieton kulkosvaidžius, šokome antrą kartą iš apkasų ir puolėme į nendryną.“²

Pagrindinės partizanų pajėgos, pralaužusios apsupimo žiedą, sėkmingai prasiveržė, žuvo partizanų kulkosvaidininkas Alfonsas Jokubauskas-Šūra (Šiūra?). Iš sovietų pusės žuvo vienas karininkas ir penki kariai, šeši sužeisti. Tai buvo paskutinės didesnės J. Žemaičio kautynės, vėliau vyko tik trumpi, atsitiktiniai susišaudymai su SSRS vidaus kariuomenės daliniais ar sribais.

¹ Petrauskas A. *Tėvynei jo plakė širdis. Partizanų vado Petro Bartkaus gyvenimai ir kovai atminti*. Kaunas, 2005, p. 60–61.

² Aitvarai. *Kęstučio apygardos partizanai. Ats. redaktorius J. Girdzijauskas*. Kaunas, 1998, p. 46–47.

Asmeninės nelaimės

J. Žemaitis išgyveno ne tik kasdienius partizano sunkumus, jis patyrė ir asmeninių nelaimių. Sovietinė valdžia persekiojo jo artimuosius. Namai Kiaulininkų kaime buvo nacionalizuoti, vėliau išardyti ir pervežti į Tytuvėnus, kur pritaikyti kolūkio valgyklai, o vėliau gyvenamoms patalpoms, turtas išgrobstytas. Slėpdamiesi nuo sekimo, partizano tėvai Jonas ir Petronėlė iškeliaavo į Palangą, kur prisiglaudė pas senus pažįstamus. Palangoje kartą jie buvo apvogti, vėliau persikėlė gyventi į Klaipėdos kraštą. Išgyveno šelpiami neabejingų žmonių. Viena tokių buvo juos suradusi giminaitė Kazimiera Rašimaitė-Stankienė. Dar vėliau partizanų vado tėvai apsigyveno Klaipėdos invalidų namuose – Laugaliuose, ten ir baigė savo gyvenimo dienas.

Jonas Žemaitis. 1946 m.

Dar didesni rūpesčiai J. Žemaičiui kilo dėl mažamečio sūnaus Laimučio. 1946 metų liepos mėnesį mirė Kaune besislapstanti žmona Elena, kartais atvykdavusi į susitikimus su vyru. Sūnui skubiai prireikė globos, nes jis galėjo tapti įrankiu MVD rankose. Į Kauną nusiųsta ryšininkė Nina Nausėdaitė-Rasa išsivedė berniuką ir po kurio laiko surado jam laikiną globėją. Vėliau partizano sūnų ėmėsi globoti mokytoja Ona Liubinavičienė. J. Žemaitis palaikė ryšį su ja per ryšininkus. Vaikas augo Liubinavičiaus pavarde, jam buvo pasakojama, neva jo tėvas gyvena Afrikoje ir yra beždžionių vadas. J. Žemaitis sūnui rašė laiškus, keletą kartų buvo susitikęs su juo ir jo globėją. Paties sūnaus teigimu, jo atmintyje šie epizodai neišliko.

Sovietų saugumas žinojo apie J. Žemaičio šeimos padėtį ir stengėsi tuo pasinaudoti. Agentai sekė sūnaus globėją, stebėjo jos aplinką. Tačiau saugumiečiams ne visada sekėsi įvilioti sekamuosius į spąstus, o kai kurie agentai, anot MGB, buvę dviveidžiai, t. y. nevykdė jiems skirtų užduočių.

Sunkios partizaninio gyvenimo sąlygos ir šeimos nelaimė keitė J. Žemaičio būdą. Jis užsisklendė savyje. Bendražygių pasakojimu, būdavo dažnai susimąstęs ir uždaras. Per naktinius žygius, eidamas dešimtis kilometrų, tylėdavo. Pats nesilinksmindavo, o mėgdavo stebėti, kaip kiti partizanai linksminasi arba dainuoja. Jaunesniems už jį kovotojams jis atrodė nelyginant senukas, nors jam dar nebuvo net keturiasdešimties. Sunkios gyvenimo sąlygos ardė partizanų vado sveikatą.

Vadovaujamos pareigos

1946 metais brendo visos Lietuvos partizanų vienijimosi klausimas, tačiau iniciatyvą perėmė sovietų saugumas – tariamai vienijant judėjimą ketinta sunaikinti jį vienu smūgiu. Buvo iškelta pasyviojo pasipriešinimo idėja – sudėti ginklus ir laukti reikiamo momento. Tais metais MGB ieškojo ryšių su daugeliu apygardų ir rinktinių, tarp jų su Šerno rinktine (anksčiau vadinosi Vėgėlės, Žebenkšties), ir pavyko jų rasti. Sužinojęs, kad Vilniuje organizuojamas pagrindinio centras, į ten pakviestas išvyko A. Zaskevičius, Šerno rinktinės vadas. 1946 m. rugpjūčio 20 d. pareigas jis perdavė J. Žemaičiui, šiam dar nespėjus sugrįžti iš susitikimo su Šiaulių krašto partizalais. Rugšėjo mėnesį įkurta Jungtinė Kęstučio apygarda (JKA, vadas J. Kasperavičius-Angis), kuriai priklausė minėta rinktinė.

Į MGB priedangoje kuriamą Bendrojo demokratinio pasipriešinimo sąjūdį (BDPS) JKA vadai žiūrėjo atsargiai: jie pritarė vienijimuisi, tačiau prieštaravo partizanų demobilizacijai ir siekė gauti daugiau duomenų apie naują struktūrą.

Eidamas rinktinės vado pareigas, J. Žemaitis siekė įvesti drausmę partizanų būriuose, ypač vykdant nuosprendžius, nes neatsakingumas galėjo pakenkti geram partizanų vardui tarp žmonių. J. Žemaičio tardymo protokole įrašyta, kad jis iki 1947 metų nedalyvavo „teroristiniuose aktuose“, bet prisiima atsakomybę už jo vadovaujamų partizanų įvykdytus visus „nužudymus“¹. Jei jis ką panašiai pasakė, tai rodo jį buvus vadą, nevengiantį prisiimti atsakomybę už tuos veiksmus, kurių gal ir negalėjo kontroliuoti.

Be įvairių materialinių nepriteklių, partizanai jautė ir nuolatinį sovietų saugumo spaudimą, jie turėjo būti itin išvalgūs, idant išvengtų įvairių provokacijų. Štai 1946 metais MVD Raseinių apskrities skyrius užvedė agentūrinę bylą „Sbornaja“. Pagal ją buvo sekamas J. Žemaitis ir jo vadovaujami partizanai.

1946 metų pabaigoje paaiškėjus MGB provokacijai, dalis apygardų, tarp jų ir JKA vadovybė, iš karto nutraukė ryšius su pogrindininkais apsimesinėjusiais sovietų saugumo agentais. Vienijimosi iniciatyvą perėmė Tauro apygarda ir ėmėsi kurti BPDS Prezidiumą. Ji palaikė glaudžius ryšius su JKA vadovybe, o per ją J. Žemaitis buvo nuolat informuojamas apie vienijimosi reikalus. J. Žemaičio nuomone, kuriant vadovybę nereikėjo vadovautis buvusia partine priklausomybe, o vertinti žmonės pagal gebėjimą dirbti ir pagal atliktus darbus nepriklausomai nuo pasaulėžiūros. Jis pritarė JKA vado J. Kasperavičiaus-Visvydo nuomonei, kad kuriamą vadovybę sudarytų tik ginkluoti partizanai, o legaliai gyvenantys galėtų būti tik padėjėjai. J. Žemaitis taip pat kritikavo įsakmų BDPS Prezidiumo kūrėjų toną. Jis siūlė kuriamą organizaciją pavadinti Lietuvos prisikėlimo sąjūdžiu, kuris turėtų kovoti dėl Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo „demokratinėmis laisvių pagrindais“.

JKA vadas J. Kasperavičius-Visvydas siūlė J. Žemaičio, kaip mokančio užsienio kalbas ir išmanančio situaciją Lietuvoje, kandidatūrą kelionei į užsienį dėl ryšių su lietuvių emigrantais nustatymo. J. Žemaitis sutiko ir laiške vadui atsakė: „Išvykti į užsienį galiu bet kuriuo metu.“² Tačiau įvykiai pakoregavo planus. Žuvus J. Kasperavičiui-Visvydui, 1947 m. gegužės 20–25 d. apygardos vadovų pasitarime JKA vadu buvo išrinktas J. Žemaitis. Naujosios pareigos buvo beveik tokios pat kaip ir rinktinės vado, tik platesnio masto, neretai peržengiančios vadovaujamos apygardos ribas.

Priskėlimo apygardos partizanai. Iš kairės: Vytautas Sankauskas-Daukantas, Priskėlimo apygardos vadas Povilas Morkūnas-Rimantas, Jonas Žemaitis-Vytautas, Maironio rinktinės vadas Juozas Paliūnas-Rytas, Stasys Satkus-Audronis. 1950–1951 m.

¹ J. Žemaičio tardymo protokolas, 1953 m. liepos 3 d. // LYA, f. K-1, ap. 58, b. 33960/3, t. 1, p. 110.

² Gaškaitė-Žemaitienė N. Žuvusiųjų prezidentas. Vilnius, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998, p. 384.

Sovietų saugumo spaudimas taip pat neslopo. Per agentus ir manipuliuojant asmenimis „tamsoje“ (jiems patiems nesuprantant) buvo ieškoma partizanų vado, todėl konspiracija turėjo tik didėti. Partizanų laimei, ir saugumas nueidavo klaidingais keliais. Pavyzdžiui, J. Žemaičio ieškota ten, kur jo net nebuvo, nes remtasi netikrais, greičiausiai kai kada sąmoningai klaidinančiais, slaptųjų bendradarbių ar tardomųjų duomenimis.

1947 metų kovo, liepos ir spalio mėnesiais J. Žemaitis dalyvavo trijuose trumpuose susišaudymuose su vidaus kariuomene. Tai buvo atsitiktiniai, netikėti, trumpi susirėmimai. Per du susišaudymus žuvo po vieną sovietų kareivį. Iš vieno kautynių J. Žemaitis padėjo išnešti sužeistą kovotoją. Kaip ir kiti kovotojai, jis išgyvendavo pavojaus valandas. Kartą slėpėsi bunkeryje, o virš jo vaikščiojo ginkluoti asmenys, atvykę tremti šeimos. Tą kartą žūtis išvengta.

Apygardos vadas suprato pagrindinės spaudos pranašumą, todėl rūpinosi leidybos darbais. Apygardos laikraščio „Laisvės varpas“ tiražas pasiekdavo 600–800 egzempliorių.

JKA vadui reikėjo palaikyti ne tik kontaktus su pavaldžiais partizanų būriais, bet ir su gretimomis apygardomis. 1948 metų pradžioje apygardai formaliai priklausė septynios rinktinės, todėl pavasarį įkurta dar viena apygarda – Prisikėlimo, perėmusi vadovavimą trims rinktinėms. Reikėjo patikimai veikiančios ryšių sistemos. Šiame darbe jam ypač padėdavo ryšininkės. Iškalėjusios lageriuose, jos išsaugojo šiltus prisiminimus apie partizanų vadą. N. Nausėdaitė-Rasa: „Kęstučio apygardos vadu buvo kapitonas J. Žemaitis-Darius, Vytautas. Jis tylus, ramus, visada susikaupęs. Jam teko ne tik vadovauti, bet ir kurti įstatus, apmokyti jaunos, pirmą kartą paėmusius ginklą į rankas partizanus. Tai geras taktikas, mokėjęs suburti.“¹ R. Jankevičiūtė-Jurgis: „Nebuvau iki tol (ir iki šiol) sutikusi tokios plačios erudicijos ir gilios inteligencijos asmenybės, kaip apygardos vadas Jonas Žemaitis.“² Leonora Grigalavičiūtė: „Labai daug teko bendrauti su Žemaičiu, tai buvo ne tik didelis patriotas, bet ir puikus karys, geras strategas /.../ Žemaitis buvo labai tylus žmogus, dirbo savo darbą atsidavęs siela ir kūnu. Aš jaučiau jam didžiulę pagarbą, kartais net baimingą.“³ Joana Dijokaitė-Žara: „Labai draugiškas ir protingas žmogus buvo.“⁴ Be patikimų ryšininkių J. Žemaitis nebūtų išsivertęs.

J. Žemaitis rūpinosi ne vien apygardos reikalais, jam vis labiau rūpėjo visos Lietuvos partizanų apsijungimas. Tais klausimais jis susirašinėjo su Tauro apygarda, kuri kūrė BDPS Prezidiumą. Pagal J. Žemaičio projektą neturėjo būti sukurta tik viena vadovybė, buvo reikalingos trijų sričių vadovybės, kurios, sunaikinus ar išblaškus centrinę vadovybę, galėtų būti atsparos taškais ir toliau vadovauti pasipriešinimui. 1947–1948 metais žuvo ar į MGB rankas pakliuvo daugelis BPDS Prezidiumo kūrėjų, todėl vienijimosi iniciatyva perėjo į Kęstučio apygardos vado rankas, be to, jis susilaukė raginimų iš Tauro apygardos ir Šiaurės Rytų Lietuvos srities.

Partizanų vadovybės kūrijas

1948 metų gegužės mėnesį įkurta Vakarų Lietuvos sritis. J. Žemaitis užėmė srities vado pareigas, kuriose neužsibuvo. Birželio 20 d. jis išleido Vieningos laisvės kovos sąjūdžio organizacijos (VLKSO) įsakymą Nr. 1: „Šiandien pradedu eiti Vieningos Laisvės kovos Sąjūdžio organizacijos vado pareigas.“⁵ Taigi pagrindinės pastangos buvo nukreiptos į viso judėjimo vienijimą.

Liepos mėnesį J. Žemaitis atvyko į Dukto mišką (Šiaulių apskr.), kur jau nuo 1947 metų buvo rengiama vieta vyriausiajai vadovybei. Ten įsikūrus J. Žemaičiui, saugumo sumetimais, vietos partizanams uždrausta imtis aktyvių veiksmų. Spalio pabaigoje pas jį, lydimi ryšininkų, atvyko Šiaurės Rytų Lietuvos srities atstovai Jonas Kimštas-Žygūnas ir Juozas Šibaila-Merainis. Lapkričio 10–12 d. Dukto miško stovykloje įvyko posėdžiai, kurių metu nutarta atkurti minimalios sudėties BDPS Prezidiumą. J. Žemaičiui laikinai pavesta eiti pirmininko pareigas.

¹ Ten pat, p. 447.

² Aukštaitijos ir Žemaitijos partizanų prisiminimai. V dalis. Sud. R. Kaunietis, Vilnius, Valstybės žinios, 2006, p. 854.

³ Ten pat, p. 863.

⁴ Ten pat, p. 571.

⁵ Lietuvos partizanų Dainavos apygarda (1945–1952 m.). Vyr. redaktorius J. R. Bagušauskas. Vilnius, Lietuvos archyvų departamentas, Lietuvos ypatingasis archyvas, 2003, p. 217.

1949 metų sausį J. Žemaitis nutarė leisti tarnybinį leidinį „L Tarybos biuletenis“. Biuletenyje numatyta spausdinti informaciją aktualiomis temomis, nevengti veiklos kritikos, kelti pasitaikančias negeroves, siūlyti būdus, kaip pagerinti veiklą. „Savo aiškos nuomonės nepareiškimas rodytų nesirūpinimą sąjūdžio reikalais, o nekritiškas sekimas kitų pareikštomis mintimis – nedarymą pastangų kuo tobulesnei sąjūdžio veiklai atsiekti“¹, – teigė leidinio sumanytojai. Šios mintys rodytų J. Žemaičio demokratinį mąstymą netgi pagrindžio sąlygomis.

Be visų šių ir kitų parengiamųjų darbų nebūtų įvykęs reikšmingas 1949 metų vasario susitikimas. Iki šiol diskutuojama, ar tai buvo detalai, ar iš dalies planuotas partizanų atstovų susitikimas, bet jis nulėmė vieningo Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio (LLKS) įkūrimą, politinės deklaracijos pasirašymą. Iš posėdžio protokolo matyti, kad vyko diskusijos. Pagal patvirtinto statuto punktus LLKS buvo „karinė visuomeninė savanorių organizacija“, jos tikslas „atstatyti laisvą, nepriklausomą, demokratinę Lietuvos respubliką“. LLKS turėjo valdyti sąjūdžio Taryba per savo prezidiumą. Posėdžio metu LLKS Tarybos prezidiumo pirmininku išrinktas J. Žemaitis-Vytautas, suteikiant jam partizanų generolo laipsnį. Dėl jo kandidatūros nekilo prieštarašimų, nes būtent jo pastangomis ir įvyko šis posėdis. J. Žemaitis tapo vyriausiuoju lietuvių antisovietinės ginkluotos rezistencijos vadu, vieninteliu kovotoju, turėjusiu partizanų generolo laipsnį. Iš karto po išrinkimo J. Žemaitis pradėjo leisti įsakymus ir aktus dėl partizanų laipsnių suteikimo ir apdovanojimo Laisvės kovos kryžiais. LLKS vadovavimą pripažino visi organizuoti veikę partizanai.

Vyriausiasis partizanų vadas

J. Žemaičio-Vytauto organizaciniai gebėjimai, ištikimų bendražygių pagalba, charakterio savybės, atvirumas kitai nuomonei, demokratinės pažiūros, pastangos ir pasiekti laimėjimai suteikė jam autoritetą tarp partizanų.

Partizanų padėtis darėsi vis sudėtingesnė. Laikydamasis konspiracijos J. Žemaitis keliavo iš vietos į vietą, leido įvairius įsakymus ir palaikė ryšius su apygardomis. Tačiau šie ryšiai nebuvo pastovūs, jie vis dažniau nutrūkdavo ilgesniam laikui. Didelis pavojus kildavo, kai MGB sugebėdavo perimti laiškus ar siuntinius. Tekdavo dar labiau sustiprinti konspiraciją, keisti ryšių linijas ir pan.

1949–1950 metų žiemą J. Žemaitis praleido Ariogalos valsčiuje. Slapstantis bunkeriuose kildavo pavojų. Kartą būnant daržinėje įrengtame bunkeryje, viršum jo MGB darė kratą, bet nerado. Greičiau tai buvo planinė paieška, nes, turėdami konkretesnių duomenų, saugumiečiai praktiškai visada rasdavo partizanų slėptuves. Be to, buvo suimami artimi J. Žemaičio kovos bendražygiai, o jis likdavo nepasiekiamas.

Atsižvelgdamas į nuolat kintančią situaciją partizanų nenaudai, 1950 metais J. Žemaitis nutarė pertvarkyti LLKS struktūrą – vietoj dar nesuformuotų gynybos pajėgų, visuomeninės dalies vadovybių nutarė įsteigti tris LLKS Tarybos sekcijas: karinės veiklos, visuomeninės veiklos ir organizacinės veiklos. Šios trys sekcijos turėjo būti įsteigtos skirtingose srityse. Pavojaus atveju sekcija privalėjo tapti vadovaujančiu vienetu. Taigi J. Žemaitis numatė ir vyriausiosios vadovybės žlugimo scenarijus.

1950–1951 metais J. Žemaitis žiemojo Prisikėlimo apygardos Maironio rinktinėje (Kėdainių ir Dotnuvos raj.), ryšius palaikė per rinktinės vadą Juozą Paliūną-Rytą. 1951 m. kovo 3 d. J. Žemaitis, keliaudamas su kitais partizanais, užsuko į Pilsupių kaimą, kur susidūrė su MGB kareiviais. Partizanams pavyko pasprukti, tačiau bėgdamas J. Žemaitis paliko maišą su svarbiausiais LLKS dokumentais. Paėmę šią medžiagą čekistai suvokė, kas juos galėjo palikti, todėl suintensyvino paieškas, bet vado neaptiko. Vėliau tie dokumentai kaip antisovietinės veiklos įrodymas buvo pridėti prie J. Žemaičio baudžiamosios bylos. Tai buvo jo septintas ir paskutinis ginkluotas susidūrimas su sovietų saugumo pajėgomis.

¹ Gaškaitė-Žemaitienė N. Žuvusiųjų prezidentas, p. 402.

Artėjant 1952 metų žiemai, J. Žemaitis dėl geresnių tarpusavio ryšių nusprendė persikelti į Pietų sritį, tačiau, tinkamai nesuderinus susitikimo datos ir vietos, persikelti nepavyko. Lapkričio pabaigoje jis laikinai apsistojo mažame bunkeryje Šimkaičių miške (Jurbarko raj.). Šią slėptuvę, padedami vietos gyventojų Skrickų šeimos, įrengė Kęstučio apygardos Vaidoto rinktinės Šarūno tėvūnijos partizanai. Šiame dviejų ir trijų metrų dydžio ir maždaug 1,8 metro aukščio bunkeryje žiemą planavo praleisti keturi partizanai, tarp jų Juozas Palubeckis-Simas.

Gyvendamas bunkeryje gruodžio 8 d. naktį J. Žemaitis išėjo pasivaikščioti į lauką ir sukniubo. Sunkūs partizanavimo metai, įvairūs asmeniniai išgyvenimai paveikė jo sveikatą. Partizanų vadą ištiko paralyžius. Jį surado ir į bunkerį partempė J. Palubeckis. Jis tapo ištikimiausiu ir nepakeičiamu J. Žemaičio bendražygiu. Tai buvo patyręs partizanas nuo 1944 metų, jo šeima buvo smarkiai nukentėjusi nuo sovietų represijų. J. Palubeckis su seserimi Elena pagal išgales pradėjo rūpintis sunegalavusiu vadu.

1952 m. sausio 30 d. sunkiai susirgęs LLKS Tarybos prezidiumo pirmininkas J. Žemaitis parašė trumpą aktą: „Šiandien dėl ligos nustojau vykdyti pareigas.“ Apie tai sužinojo Vakarų Lietuvos srities vadas Antanas Bakšys-Germantas, tačiau išspręsti klausimo, kas bus išrinktas vadu, nepavyko, nes nebuvo tvirtų ryšių tarp apygardų, o naujienos keliaudavo labai lėtai. Partizanų vadas buvo gydomas bunkeryje, kur sąlygos buvo beveik nepakenčiamos. Ten buvo drėgna, neretai trūkdavo oro, nes ventiliacijos angos buvo mažytės, todėl J. Žemaitis gijo lėtai. Pavasarį J. Palubeckui pavyko susisiekti su besislapstančia ir partizanams padedančia medicinos seserimi Marijona Žiliūte, kuri persikėlė gyventi į slėptuvę.

Iš bunkerio gyventojų išliko gyvos tik abi moterys, tačiau jos labai taupiai dalijasi prisiminimais apie bendrą gyvenimą. M. Žiliūtė prisimena J. Žemaitį kaip didelio intelekto, plačios erudicijos žmogų, žinantį, ko siekia, tvirtai besilaikantį savo nuomonės ir pozicijos. E. Palubeckytės pasakojimu, bunkerio gyventojų maistas buvo prastas (duona, bulvės, taukais pagardinta sriuba, lašiniai ir pan.), bet ir jo gauti buvo sudėtinga. Vandenių ėmė iš šaltinėlio, esančio netoli slėptuvės, o esant pavojui, pasisemdavo iš mažo šulinėlio bunkeryje.

Kęstučio apygardos partizanai. Pirmoje eilėje iš kairės: Vladas Pečkauskas-Gegužiukas, Albertas Norkus-Starkus, Jonas Žemaitis-Tylius, Pranas Strainys-Pranciškus, Kazimieras Ruibys-Inžinierius. Antroje eilėje iš kairės: Steponas Venckaitis-Bijūnas, Mečys Orlingis-Ričardas, Jonas Nuobaras-Lyras, Aleksas Jurkūnas-Valeras, Aleksas Jucius-Gylis, Aleksas Miliulis-Neptūnas, Antanas Seneckis-Žaibas, Antanas Liesis-Idenas, Petras Bartkus-Žadgaila, Vytautas Gužas-Kardas ir Česlovas Remeikis-Plienai. Apie 1947 m.

Gyvenant tokiomis sąlygomis J. Žemaičiui natūraliai kildavo niūrių minčių. Pas jį apsilankęs A. Bakšys laiške rašė: „Blogi mūsų Senuolio reikalai, jį slepia juodos mintys.“¹ Bet vis dėlto visiškai apatijai nebuvo pasiduota. J. Žemaitis pats jau negalėjo keliauti, bet jis gaudavo laiškus iš kitų vadų, jį kartais aplankydavo bendražygiai. 1953 metais jis ėmė aktyviau vadovauti ir kūrė planus.

Tačiau sovietų saugumas taip pat intensyviai dirbo. 1953 metų vasario–kovo mėnesiais pagal suimtųjų parodymus ir agentų duomenis MGB nustatė apytikslę vado slapstymosi vietą – Šimkaičių mišką. Sekti visi galimi J. Žemaičio ryšiai tose apylinkėse, vykdyti suėmimai, verbavimai ir kitos kombinacijos. Sovietų saugumas pavadino J. Žemaitį objektu „Peteris“. Grėsmė kildavo tuomet, kada MGB įsiterpdavo į partizanų ryšių liniją. Šiuo atveju J. Žemaičio ryšiai ėjo per J. Palubeckį. Kiti bunkerį įrenginę partizanai jau buvo žuvę, o daugelis suimtųjų nežinojo tikslios slėptavietės. Nepasakė ir suimtas partizanų rėmėjas Kleopas Skrickis, teikęs medžiagas bunkerio statybai. Kitu atveju partizanų vadas galėjo būti suimtas daug greičiau. MVD numatė bent kelis priėjimus prie J. Žemaičio, bet labiausiai tikėjosi suimti J. Palubeckį–Simą ir tam dėjo dideles pastangas.

Po įvairių kombinacijų einant tikslia partizanų ryšių linija MVD pavyko slapta suimti Simą, bet nesugebėta iš karto išgauti reikiamų parodymų, nors tardymas pradėtas dar suėmimo vietoje šalia Šimkaičių miško. Jis buvo intensyviai tardomas dienomis ir naktimis, pervežamas iš Kauno į Vilnių, bet vis tylėjo. Atsisakydavo parodyti bunkerio vietą motyvuodamas duotąja priesaika. Vis dėlto neatlaikęs didelio fizinio ir moralinio spaudimo gegužės 29 d. jis sutiko parodyti slaptavietę. To nebūtų galima pavadinti išdavyste, nes atlaikyti tokį spaudimą žmogui neįmanoma. Galbūt J. Palubeckis tikėjosi, kad bunkerio gyventojai bus pasitraukę iš slėptuvės, nes jis turėjo grįžti gegužės 24 d. Toks Simo vėlavimas turėjo sukelti įtarimų. Įtarimus kėlė, bet kodėl partizanai nepasitraukė, taip ir nepaaiškėjo, galbūt kliudė dar prasta J. Žemaičio sveikata. Gegužės 30 d., maždaug 11.15 val., t. y. praėjus septynioms dienoms po Simo išėjimo, MVD pajėgos atvyko prie bunkerio. Slėptuvės šturmui čekistai buvo pasirengę – pro vėdinimo angas įmetė migdomųjų dujų pripildytų granatų.

Nelaisvės metas

Iš karto po arešto MVD bandė įvairiais būdais paveikti J. Žemaitį. Stengtasi jį palaužti prie jau anksčiau suimtų partizanų, kurie stengėsi įkalbėti J. Žemaitį pakeisti savo nusištatymus. MVD bandė „perauklėti“ J. Žemaitį „geruoju“, todėl suteikė geresnes kalinimo sąlygas, tiekė geresnį maistą. J. Žemaitis susilaukė ne tik LSSR vadovų dėmesio, bet ir atkreipė vieno iš SSRS vadovo žvilgsnį.

Lavrentijus Berija panoro pamatyti partizanų vadą, todėl pagal nurodymą J. Žemaitis išskraidintas į Maskvą. 1953 m. birželio 25 d. įvyko paslaptingas judviejų susitikimas. Apie ką konkrečiai jiedu kalbėjo, patikimų žinių nesama. J. Žemaičio baudžiamojame byloje yra tik įrašas, kad 21.50 kalinys išvestas pas L. Beriją, o 22.50 grąžintas į kamerą, taigi susitikimas truko trumpiau nei valandą. Pagal vieną iš versijų J. Žemaičiui buvo siūlomos pareigos Lietuvoje, pagal kitą jis buvo verbuojamas slaptam darbui. O galbūt būta tik L. Berijos žingeidumo pamatyti partizanų vadą. J. Žemaičio vardas buvo linksniuojamas partiniuose konfliktuose. Verždamasis į valdžią J. Berija ieškojo įkalčių prieš LKP CK pirmąjį sekretorių Antaną Sniečkę, esą šis nekontroliuoja padėties respublikoje. Vėliau A. Sniečkus savotiškai atsilygino: jau suimtą L. Beriją kaltino neaiškiais žaidimais.

1953 metų vasarą J. Žemaitis tardytas Maskvoje, rugpjūčio pabaigoje jis vėl grąžintas į Lietuvą. Apie pirmuosius tardymus J. Žemaitis vėliau teigė: „aš nespėjau kaip reikiant išanalizuoti savo politinių pažiūrų, kažkodėl pasidaviau MVD organų darbuotojų įtakai ir po savaitės pradėjau duoti parodymus.“ O per teismą jis maždaug sakys: „teismo posėdyje man teko matyti žmonių, kurie naudojasi galimybe eiti lengvu keliu. Būdamas nenormalioje

¹ Aitvarai. Kęstučio apygardos partizanai. Ats. redaktorius J. Girdzijauskas. Kaunas, 1998, p. 13.

dvasinėje būsenoje, aš taip pat iš pradžiųėjau šiuo keliu ir padariau didelę kvailystę, ko pasekoje atnešiau žalą judėjimui. Ryšium su tuo aš pasmerkiu save aukščiausiai bausmei. Aš džiaugiuosi, kad vėliau man pavyko atsikvošėti ir grįžti į teisingą kelią.“ Apie tardymus Maskvoje ir Vilniuje: „tardymo metu aš negalėjau miegoti ir todėl man buvo vis tiek, ką rašė į protokolus /.../ Mano teisės buvo pažeistos dėl rusų kalbos nemokėjimo, Maskvoje tardė be vertėjo /.../ Tardytojas Danilčevas įžeidinėjo mano tautinius jausmus, keikėsi, tardydavo nieko neužsirašinėdamas ir aš buvau apatiškas.“¹ Juo toliau, tuo dažniau per tardymus J. Žemaitis kalbėjo vis mažiau, argumentuodamas, kad to ar ano negalys sakyti, nes tai būtų išdavystė ar priesaikos sulaužymas. Nuo 1953 m. spalio 8 d. jis iš viso atsisakė pasirašinėti tardymo protokolus. Nebendradarbiavo su sovietų saugumu ir kiti jo bendrabyliai.

1954 m. birželio 1–5 ir 7 d. vyko uždaras Pabaltijo karinės apygardos Karo tribunolo teismo posėdis, kuriame J. Žemaitis ir J. Palubeckis nuteisti sušaudyti. Literatūroje dažnai cituojamas J. Žemaičio kalbos, kurią pertraukdavo teismo pirmininkas, fragmentas. Pagal protokolą jis teigė maždaug taip: „Visus pagrindžio veiksmus, kurio dalyviu buvau, nukreiptus prieš Sovietų valdžią, aš laikau teisingais ir nelaikau jų nusikalstamais veiksmiais. Tik aš noriu pažymėti, kiek man teko vadovauti Lietuvos laisvės kovotojų kovai aš stengiausi, kad ši kova prisilaikytų humanizmo principų. Jokių žvėriškumų aš neleidau. Koks bus teismo sprendimas man žinoma. Aš vis tiek laikau, kad kova, kurią man teko vesti apie 9 metus turės savo rezultatus.“ Taigi tokie buvo vieni iš paskutiniųjų žodžių – nesigailint, o išsakant viltis ateičiai.

J. Žemaičiui nuosprendis įvykdytas 1954 m. lapkričio 26 d. Maskvos Butyrkų kalėjime, o J. Palubeckiui – gruodžio 2 d. ten pat.

Andriaus Petrulevičiaus nuotrauka

¹ Gaškaitė-Žemaitienė N. Žuvusiųjų prezidentas, p. 333–334.

FAKTAI IR ĮŽVALGOS

JUOZAS ŽILYS

IŠ LIETUVOS ATGIMIMO KONSTITUCINIŲ APYBRAIŽŲ: PILIETYBĖS KLAUSIMAS KELYJE Į NEPRIKLAUSOMYBĘ. 1988–1990 METAI. II

Tęsinys, pradžia 2020, Nr. 1 (31)

Polemika dėl pilietybės konstitucinio apibrėžimo tęsiasi

1988 m. lapkričio 18 d. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sudaryta komisija, turėjusi parengti dar vieną konstitucijos projekto versiją, buvo padalyta į tris sekcijas. Kiekviena iš jų turėjo parengti pasiūlymus ne dėl viso projekto, o tik dėl konkrečių skirsnių. Keliuose bendruose komisijos posėdžiuose buvo aprobuotos sekcijose sukurtos projekto dalys, jos ir sudarė vientisą konstitucinį tekstą.

Šioje politinėje kolegijoje taip pat būta įvairių nuomonių dėl konstitucinio reguliavimo raidos. Vieni deputatai reikalavo ryžtingiau formuluoti Lietuvos suvereniteto raiškos garantijas apibrėžiančias nuostatas, kiti teigė, esą reikia laviruoti, ieškoti tokių apibrėžimų, kurie ne taip aštriai konfrontuotų su TSRS konstitucija ir jos politinės sistemos dogmomis.

Antai, rengiant konstitucijos projekto 31 straipsnio tekstą, siūlyta jį papildyti nuostatomis, kurių nebuvo 1988 m. lapkričio 17–18 dienomis vykusioje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje pateiktame konstitucijos projekte. Šių novelų iniciatoriai siūlė „praturtinti“ pilietybės santykių teisinį reguliavimą dviem nuorodomis: „Tarybinės pilietybės bendruosius teisinius pagrindus nustato TSRS pilietybės įstatymas“, „Kitų sąjunginių respublikų piliečiai Lietuvos TSR teritorijoje naudojami visomis konstitucinėmis teisėmis su Lietuvos TSR piliečiais.“

Pasklidus žiniai apie tokius politinius vingius, iškart buvo sureaguota. Dar prieš paskelbiant konstitucijos projektą spaudoje Vytautas Landsbergis 1989 m. sausio 11 d. laiške Aukščiausiosios Tarybos pirmininkui Lionginui Šepečui rašė: „Priešpaskutinė pastraipa sustatyta alogiškai („naudojasi teisėmis su piliečiais“). Jei norima pasakyti: „Lietuvos TSR piliečiai ir ne piliečiai turi lygias teises“, tai reikia taip ir sakyti, ir tada Lietuvos TSR pilietybė netenka prasmės, kaip ir visas tas Konstitucijos skirsnis.“¹ Panašiai samprotavo ir kiti, stebėjusieji to meto politines, teises aktualijas. Juozas Knašys, svarstydamas apie pilietybės suteikimo ar nesuteikimo sąlygas ir paliesdamas tą „lygių teisių“ klausimą, konstitucijos projekto atitinkamą straipsnį siūlė formuluoti taip: „Kitų sąjunginių respublikų piliečiai Lietuvos TSR teritorijoje naudojami vienodomis teisėmis su Lietuvos TSR piliečiais, tik gavę jos pilietybę.“² Vėliau, jau paskelbus konstitucijos projektą spaudoje, Vilniaus universiteto Teisės fakulteto docentas Anzelmas Katkus pažymėjo, kad konstitucijos projekto 32 straipsnio ketvirtoji dalis reiškia tai, jog kitų sąjunginių respublikų piliečiai gali atvykti Lietuvon ir dalyvauti rinkimuose – rinkti ir būti išrinkti. Tad kam reikalinga Lietuvos TSR pilietybė? Ką ji duoda?³

Diskusijų dėl pilietybės santykių konstitucinio reguliavimo kontekste Sąjūdžio Seimo narys Bronislovas Kuzmickas samprotavo: „Siekdami realaus Lietuvos suvereniteto ir

¹ Laiško kopija yra autoriaus asmeniniame archyve.

² Knašys J. Savi ir nesavi // *Literatūra ir menas*, 1989 m. sausio 14 d.

³ Katkus A. Tarp praeties ir ateities // *Literatūra ir menas*, 1989 m. balandžio 29 d.

pilietybės šiandien turim gerai suvokti, su koku pilietiniu nusiteikimu į tą pilietybę einame, su kokia orientacija kursime Lietuvos ateities kultūrą. Ar lenkiškai kalbantys Lietuvos piliečiai kuria ir ateityje kurs ir turtins Lietuvos kultūrą, ar bus tik kaimyninės valstybės kultūros vartotojai? Ar Lietuvos lenkai bus Lietuvos piliečiai savo dvasia, politiniu ir kultūriniu nusiteikimu, ar tik savo faktiškoju buvimu?“¹

Ši tema paliesta neatsitiktinai, nes tuo metu Pietryčių Lietuvoje buvo steigiamos autonominės apylinkės, rajonai, o galiausiai – projektuota autonominė lenkų sritis². Rengtame Vilniaus nacionalinio teritorinio lenkų krašto statuto projekte modeliuota, kad „Vilniaus krašto piliečio statusą, jo suteikimo bei praradimo tvarką ir sąlygas nustato Vilniaus Krašto Seimo priimtas pilietybės įstatymas“. /.../ Kiekvienas Vilniaus Krašto pilietis kartu yra Lietuvos Respublikos pilietis, o taip pat turi teisę išlaikyti ar atstatyti kitos valstybės pilietybę.“³ (Čia turėta galvoje Lenkijos Respublikos ar TSRS pilietybė.)

Beje, Lenkijos Respublikos užsienio reikalų ministerijos 1990 m. lapkričio 26 d. *Aide memoire* „Dėl lenkų mažumos poreikių Lietuvos Respublikoje“ buvo rašoma: „Didelė skriauda lenkams buvo 1939 metais pradėtas Lenkijos pilietybės atėmimas prievarta ir prieštaraujant teisei. Reikalaujame, kad nukentėję asmenys ir jų įpėdiniai (palikuonys) galėtų atgauti Lenkijos Respublikos pilietybę kiekvienu atveju, kai to jie pageidauja, įgyvendindami teisę gyventi Lietuvoje, jei patys to nori /.../. Prašome, kad būtų toleruojama ir teisiškai pripažinta galimybė turėti dvigubą pilietybę, t. y. Lietuvos ir Lenkijos – lenkams, gyvenantiems Lietuvoje, taip pat teisės jiems laisvai pasirinkti gyvenamąją vietą.“⁴

Politinėse peripetijose gimęs konstitucijos projektas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo nutarimu⁵ buvo paskelbtas spaudoje „liaudies svarstymui“⁶. Prezidiumas pripažino, esą „dalis konstitucijos projekto straipsnių neatitinka TSRS konstitucijos“, ir pranešė, esą TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui bus pateikti pasiūlymai pakeisti atitinkamus TSRS konstitucijos straipsnius. Projekte turėjo „sugyventi“ tiek normos, kuriomis tartum siekiama visaverčio suvereniteto, tiek ir nuostatos, kuriomis paklūstama „centro“ valiai. Ši politinė, teisinė eklektika akivaizdi daugelyje nuostatų, straipsnių.

Algimanto Žižiūno nuotrauka. LCVA

¹ Kuzmickas B. Reikia apsispręsti // Atgimimas, 1989 m. sausio 20 d.

² Plačiau apie tai žr. Žilys J. Pietryčių Lietuvos regioninė autonomizacija 1988–1990 metais // Nepriklausomybės sąsiuviniai, 2014, nr. 2 (8), p. 17–30.

³ Lietuvos lenkų nacionalinė-teritorinė autonomija: siekis ir jos organizatoriai // Ten pat, 2018, nr. 3 (25), p. 34.

⁴ Lietuvos ir Lenkijos santykiai 1917–1994. Dokumentų rinkinys. Sud. V. P. Plečkaitis, J. Widackis. Vilnius, Seimo leidykla „Valstybės žinios“, 1998, p. 176.

⁵ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, nr. 8–56.

⁶ Tiesa, 1989 m. vasario 28 d.

Šiuo atžvilgiu paminėtinas konstitucijos projekto 32 straipsnis, kuriuo siekta „išspręsti“ TSRS ir Lietuvos TSR kompetencijų santykį numatant, kad „sutinkamai su TSRS nustatyta bendra sąjungine pilietybe kiekvienas Lietuvos TSR pilietis yra TSRS pilietis“. Kartu nurodyta, kad Lietuvos TSR pilietybės turinį, jos įsigijimo ir netekimo tvarką nustato Lietuvos TSR pilietybės įstatymas. Projekte vis dėlto atsiranda nuostata, kad „kitų sąjunginių respublikų piliečiai Lietuvos TSR teritorijoje naudojami vienodomis teisėmis su Lietuvos TSR piliečiais“. Taip buvo ignoruota vyraujanti žmonių nuomonė, kad tokios absoliučios lygybės negali būti, ypač aktyviosios ir pasyviosios rinkimų teisės, kai kurių socialinių lengvatų atžvilgiu. Numatant, kad migraciją į Lietuvą iš kitų respublikų reguliuoja išimtinai Lietuvos TSR įstatymai, čia pat skelbiama, kad Lietuvos TSR piliečius užsienyje „gina ir globoja“ ne tik Lietuvos TSR, bet ir TSRS.

Pozityvu konstitucijos projekte buvo tai, kad išsaugoti bent jau vadinamieji kontroliniai straipsniai, kurie išreiškė Lietuvos TSR savarankiškumo, suverenių galių plėtimo lūkesčius: 11 straipsnis – apie Respublikos nuosavybę, kuri yra „visiškoje Lietuvos TSR dispozicijoje“; 37 straipsnis – dėl piliečių teisių gynimo garantijų; 70 straipsnis – dėl Lietuvos TSR įstatymų galios prioriteto TSRS teisės aktų atžvilgiu.

Projektą visapusiškai vertino pavieniai žmonės, aktyvūs politikos veikėjai. Būta kolektyvių pasiūlymų ar šiaip samprotavimų. Štai „Atgimimo“ redakcijos surengtoje diskusijoje dalyvavo V. Landsbergis, Arvydas Juozaitis, Kazimieras Motieka, Romualdas Ozolas, Vytautas Radžvilas, Gintaras Songaila. Bendras vertinimas buvo toks: projekte daug dviprasmybių, daug nuostatų, kurios visiškai nepriimtinos; projekto idėja grindžiama ne Respublikos suverenitetu, geriausiu atveju – spėliu, kiek Maskvoje patiks vienas ar kitas straipsnis¹.

Juozas Gaižiūnas be užuolankų pažymėjo: projekte vartojama aibė ideologinių klišių, kurios neturėtų būti „sujstatyminamos“². Akademikas Antanas Buračas, aktyviai dalyvavęs Mokslų akademijos komisijoje rengiant konstitucijos projektą, rašė: „Konstituciją perredaguojant, atsiranda įvairių nesuprantamų teiginių. Pavyzdžiui, nėra aiškiai atsakoma, kas yra Lietuvos pilietis, kokios jo teisės ir pareigos. Kažkodėl vėl grįžtama prie senos formuluotės: Lietuvos TSR pilietis yra kartu ir TSRS pilietis. Nenustatomas išskirtinis Respublikos piliečio statusas, jo garantijos, vien pabrėžiama, kad visi TSRS piliečiai turi vienodas teises. Jeigu konstitucijos autoriams nesvarbu, gyvens pas mus tikrieji šios žemės šeimininkai ar perėjūnai, niekad nebus atkurta sava kultūra, nebus sugrąžintos žmonių gyvybinės reikmės siekti, kad gimtoji žemė klestėtų, būtų išsaugotos tautos tradicijos.“³

Vertindamas konstitucijos projektą Sąjūdžio Seimo 1989 m. balandžio 1 d. vykusioje sesijoje V. Landsbergis konstatavo: „Konstitucijos atžvilgiu pralaužtas nors šis barjeras: paskutinę vasario dieną ištesėtas žodis – paskelbtas Konstitucijos projektas. Apgadintas, žinoma, bet ir toks tampa politiniu faktu bei pilietine mokykla. Sąjūdžiui tampa uždavinys informuoti visuomenę apie svarbiausius Konstitucijos trūkumus, numatyti metodus ir etapus, kaip ji turi būti svarstoma ir kada – galbūt – priimama.“⁴

Seimo pareiškime Lietuvos žmonėms „Dėl pateikto svarstymui Lietuvos TSR Konstitucijos projekto“ pabrėžta, kad projekte suvereniteto sąvoka neatitinka tarptautinėje teisėje subrandintos šio reiškinio sampratos, nes negali būti suverenos valstybės kitos valstybės sudėtyje. Išvada buvo tokia: „.../ pateikto projekto negalima traktuoti kaip suverenos valstybės Konstitucijos. Jis nagrinėtinas tik kaip dabartinės Konstitucijos laikinas variantas, pritaikomas pereinanajam persitvarkymo etapui. .../ Pateiktas svarstyti Konstitucijos variantas negali būti skelbiamas tautos vardu kaip nauja Konstitucija, ką numato projekto preambulė, nes dėl Ribentropo–Molotovo pakto pasekmių tauta neteko laisvo apsisprendimo sąlygų, ir jos iki šiol nėra atstatytos.“⁵ Pareiškime nurodyta daug projekto straipsnių, kurie yra visiškai nepriimtini, o kiti iš esmės redaguotini.

¹ *Atgimimas*, 1989 m. kovo 17 d.

² Gaižiūnas J. *Laikina Konstitucija? // Ten pat.*

³ Buračas A. *Tebūnie Lietuva tokia, kokios norės jos žmonės // Tarybinis mokytojas*, 1989 m. kovo 24 d.

⁴ *Sąjūdžio žinios*, 1989 m. balandžio 3 d.

⁵ *Lietuvos kelias. Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdis. Parengė S. Ardžiūnas, I. Gruzdytė, O. Volungevičiūtė. Vilnius, Viltis*, 1989, p. 50–51.

Iš gausių žmonių laiškų, spaudoje, radijo ir televizijos laidose reiškiamų nuomonių, buvo galima numanyti, kaip vertinamas paskelbtasis konstitucinis projektas ir konkrečiai – pilietybės klausimas, ir išvelgti tokias idėjas: suverenioje Respublikoje turi realiai funkcionuoti pilietybės institutas, taip pat turi būti priimti įstatymai dėl užsieniečių ir asmenų be pilietybės teisinio statuso; pilietybės santykius turi reglamentuoti tik Lietuvos TSR pilietybės įstatymas, bet ne TSRS teisės aktai; Lietuvos TSR pilietis negali būti kartu ir TSRS piliečiu – dviguba pilietybė nepriimtina; kitų sąjunginių respublikų piliečiams, kurie gyvena Lietuvoje, Lietuvos TSR pilietybė gali būti suteikiama pagal atskirus susitarimus ir pagal įstatymą; konstitucijoje reikia išsamiau reglamentuoti pilietybės suteikimo, netekimo sąlygas ir tvarką – tokio teisinio reguliavimo orientyru turėtų būti 1939 m. Lietuvos Respublikos pilietybės įstatymas; paskelbti, kad Lietuvos piliečiai yra asmenys, kurie gimė Lietuvoje arba kurių tėvai gimė Lietuvoje, arba asmuo yra lietuvis pagal kilmę; natūralizacijos būdu įgyjantys pilietybę turi prisiekti, kad jie gerbs Lietuvos Konstituciją ir įstatymus, bus lojalūs Respublikai; asmenims, atvykusiems gyventi Lietuvoje, pilietybė gali būti suteikta, jeigu jie čia gyveno 10 arba bent 5 metus; imigracijos ir emigracijos dalykus turi reguliuoti ne TSRS, bet Lietuvos TSR įstatymai. Visi turi teisę laisvai išvykti iš Lietuvos ir grįžti. Kartu reikia pažymėti, kad buvo reikalaujama pripažinti Lietuvos TSR piliečiais visus asmenis, kurie tuo metu gyveno Lietuvoje, ir neriboti šio pripažinimo jokiomis sąlygomis.

Politinė situacija Lietuvoje tada buvo budriai stebima, analizuojama, vertinama Maskvoje. Savaime suprantama, be dėmesio negalėjo likti ir paskelbtasis konstitucijos projektas – iš TSRS Aukščiausiosios Tarybos sekretoriato teisės ir teisėtvarkos skyriaus atskriejo raštas su pažyma dėl šio projekto. Pasirodo, specialiai sušauktame pasitarime, dalyvaujant Mokslų akademijos institutų ir kitų svarbiausių mokslo įstaigų bendradarbiams, buvo įvertintas projekto turinys ir pagrindinis dėmesys skirtas toms „ydingoms“ nuostatoms, kurios niekaip nesiderino su esamomis konstitucinėmis dogmomis. Jų buvo tiek daug, kad net nėra prasmės vardyti. Dėl konstitucijos projekto 32 straipsnio kategoriškai buvo „paakinta“ remiantis, esą, nekvestionuojamu dėsniu apie TSRS pilietybės vieningumą, visur nurodyti, kad pilietybės santykiai reguliuojami ne tik Lietuvos TSR, bet ir TSRS įstatymais. Ši, kaip ir kitos „rekomendacijos“, taip ir nebuvo įgyvendintos, nes Lietuvoje sparčiai brendo naujos konstitucinės projekcijos dėl egzistavusios politinės, teisinės sistemos.

1989 m. gegužės 18 d. Aukščiausiosios Tarybos sesijoje jau vyravo kitokios politinės nuotaikos nei 1988 m. lapkričio 17–18 d., kai nebuvo pritarta Sąjūdžio konstitucinėms iniciatyvoms. Tai sąlygojo daugelis veiksnių, iš jų paminėtini bent keli fragmentai. Štai Aukščiausiosios Tarybos deputatų rinkimų sausio 15 d. ir vasario 26 d. rezultatai: Šiaulių miesto Gubernijos apygardoje deputatu išrinktas R. Ozolas; Šiaulių miesto Žemaitės apygardoje – Zigmas Vaišvila; Raseinių rajono Viduklės apygardoje – Kazimieras Motieka. Tik Vilniaus rajono Mickūnų apygardoje buvo išrinktas ne Sąjūdžio remtas Edvardas Tomaševičius. Ispūdingą pergalę pasiekė Sąjūdis 1989 metų pavasarį vykusiuose rinkimuose į TSRS liaudies deputatų suvažiavimą. Rezultatai bylojo apie akivaizdų Sąjūdžio autoritetą visuomenėje, apie permainų lūkesčius.

Artėjant Aukščiausiosios Tarybos sesijai buvo sušauktas Sąjūdžio Seimas. Priimtoje rezoliucijoje tuometinė politinė situacija įvertinta taip: „Lietuvos politinis gyvenimas kinta ne mėnesiais, o dienomis. Formuojasi naujos partijos, atgimsta nepriklausomybės metais veikusios organizacijos, savo vietos ir kelio ieško tautinių mažumų bendrijos. Sąjūdis palaiko šį dinamišką procesą, tikėdamas, kad tai veda į tikrą, o ne formalią visuomenės vienybę, paremtą demokratiniais principais.“¹ Rezoliucijoje pabrėžiama, kad artimiausioje Aukščiausiosios Tarybos sesijoje būtina pataisyti Konstitucijos straipsnius, reglamentuojančius Respublikos nacionalinį turtą ir LTSR nuosavybę (11 str.), Lietuvos TSR pilietybę

¹ *Ten pat*, p. 53.

(31 str.), Lietuvos TSR piliečių teises ir laisves (37 str.), Lietuvos TSR įstatymų viršenybę prieš TSRS įstatymus (70 str.). Taip pat Seimo nutarimu aprobuotos konkrečių konstitucinių straipsnių naujos redakcijos. 31 straipsnyje dėl pilietybės, palyginti su Sąjūdžio Seimo ir Kauno Sąjūdžio tarybų bendros konstitucinės komisijos parengtų 33 straipsnių nuostatomis¹, lakoniškiau apibūdinami pilietybės santykių konstituciniai pagrindai, atsisakoma tezės, kad Lietuvos pilietis negali būti kartu ir kitos valstybės piliečiu. Nebelieka nuostatos ir apie tai, kad „imigracijos reikalus reguliuoja įstatymas“. Suprantant tai, kad pilietybės, kaip valstybės sampratos sudedamosios dalies, turinys keisis kelyje į Nepriklausomybę ir ją atkūrus, paliekamas „Lietuvos TSR pilietybės“ apibrėžimas (vietoj „Lietuvos pilietybės“). Reikia pabrėžti vieną svarbiausių pilietybės statuso aspektų, kurio laikėsi Sąjūdis: Lietuvos TSR konstitucijoje reguliuojami tik Lietuvos TSR, bet ne TSRS pilietybės santykiai, todėl ir konstitucijos projekte apie TSRS pilietybės įstatymą, apie tai, kad Lietuvos TSR piliečius užsienyje gina ir globoja ir TSRS, nerašoma.

1989 m. gegužės 12 d. Aukščiausiosios Tarybos deputatai, Sąjūdžio Seimo tarybos nariai Justinas Marcinkevičius, K. Motieka, R. Ozolas ir Z. Vaišvila, remdamiesi įstatymų leidybos iniciatyvos teise, raštu pranešė Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui, kad jie teikia Aukščiausiajai Tarybai svarstyti Konstitucijos 11, 31, 37 ir 70 straipsnių pakeitimo įstatymo ir Aukščiausiosios Tarybos deklaracijos projektus. Deputatai informavo, kad pranešėju dėl įstatymo projekto skiriamas K. Motieka, o dėl deklaracijos – R. Ozolas².

Aukščiausiosios Tarybos posėdyje K. Motieka, argumentuodamas šią deputatų iniciatyvą kalbėjo: „/.../ toks pasiūlymas – tai ne voliuntaristinė akcija. Tai pasiūlymas, kuris šiandieninio gyvenimo tėkmėje turi principinę reikšmę siekiant sudaryti sąlygas Respublikos politinio, ekonominio ir socialinio savarankiškumo įtvirtinimui /.../ Problema yra ne tiktai apsiginti nuo pasenusių įstatymų /.../. Problema yra ir ta, kad tie įstatymai vien savo esybe, vien savo buvimo faktu stabdo ir griaua kiekvienos pažangios minties įkūnijimą ir pritaikymą gyvenime. Tai atgyvenusios santvarkos, tai žiaurios praeities epochos reliktai. /.../ Prieš stagnacinius imperinius įstatymus mes privalome pastatyti mūsų mažos, bet nenugalėtos Respublikos žmonių tikrą valią, kuri turėtų būti įkūnyta veikiančios Lietuvos TSR Konstitucijos 11, 31, 37 ir 70 straipsnių naujose redakcijose.“³ TSRS liaudies deputatas A. Buračas pabrėžė, kad „už siūlomų pataisų yra ne tik Lietuvos tolesnio vystymosi galimybės ir likimas, bet ir pertvarkos žymia dalimi Pabaltijyje ir Tarybų Sąjungoje likimas“⁴. Vytautas Statulevičius, primindamas apie Mokslų akademijos konstitucines iniciatyvas, buvo įsitikinęs, kad reikia nedelsiant priimti įstatymą dėl konstitucijos keturių straipsnių pakeitimo, nes tai turėtų būti bene svarbiausia priemonė gintis nuo Maskvos žinybų agresyvių planų ir veiksmų⁵. Alfonsas Žalys pažymėjo, kad „Maskvoje mūsų nelaikė ir nelaiko suverenia valstybe su visomis iš to išplaukiančiomis išdavomis. /.../ Mes negalime, neturime teisės sutikti su tokiu nesiskaitymu, mes norime ir turime būti valstybe, todėl mūsų valia, mūsų teisė, mūsų deputatų pareiga pasiekti ir spręsti Respublikoje savo reikalus savo žmonių labui.“⁶

Konstitucijos pakeitimo įstatymas buvo priimtas vienbalsiai, o 31 straipsnyje paskelbta: „Respublikoje nustatoma Lietuvos TSR pilietybė. Lietuvos TSR pilietybės turinį, įgijimo bei netekimo sąlygas ir tvarką nustato Lietuvos TSR pilietybės įstatymas. Lietuvos TSR piliečius už Respublikos ribų gina ir globoja Lietuvos TSR. Migraciją į Lietuvos TSR reguliuoja Lietuvos TSR įstatymai.“⁷

Iš esmės tuo ir buvo baigta polemika apie tai, koks turėtų būti pilietybės santykių reguliavimo konstitucinis apibrėžimas. Iš tokio Konstitucijos straipsnio buvo galima padaryti vienintelę išvadą – konstitucinės normos nieko nelaukiant turi būti atskleistos pilietybės įstatyme, kituose teisės aktuose.

¹ Ten pat, p. 52–53.

² Deputatų rašto kopija yra autoriaus asmeniniame archyve.

³ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) vienuoliktoji sesija. Stenogramos. Vilnius, Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo leidykla, 1989, p. 17–19.

⁴ Ten pat, p. 21.

⁵ Ten pat, p. 21, 22.

⁶ Ten pat, p. 23, 24.

⁷ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, nr. 15-166.

Išskirtinai pabrėžtinas Konstitucijos 70 straipsnio turinio pertvarkymas. Vietoj sakytum besąlygiškos nuorodos „TSRS įstatymai privalomi Lietuvos TSR teritorijoje“ atsiranda diametraliai priešingas teisinės sistemos pradmuo, kuriuo paskelbiama, kad Lietuvoje galioja tik jos Aukščiausiosios Tarybos arba referendumu priimti įstatymai, ir nustatoma: „TSRS įstatymai ir TSRS valstybinės valdžios ir valdymo organų teisiniai aktai Lietuvos TSR teritorijoje galioja tik Lietuvos TSR Aukščiausiąjai Tarybai juos patvirtinus ir įregistravus nustatyta tvarka. Jų galiojimas gali būti apribotas ar sustabdytas Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos nutarimu.“ Tokios „ratifikacijos“ procedūra vėliau konkretizuota 1989 m. lapkričio 3 d. Aukščiausiosios Tarybos nutarime „Dėl Lietuvos TSR Konstitucijos (Pagrindinio įstatymo) 70 straipsnio taikymo tvarkos“¹.

R. Ozolas, pateikdamas Sąjūdžio Seimo siūlomą Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos deklaracijos „Apie Lietuvos valstybinį suverenitetą“ projektą, visų pirma akcentavo ką tik priimtų konstitucinių pataisų politinę, teisinę prasmę: „Šie Konstitucijos straipsniai – tai glausta ir griežta juridine kalba apibrėžta mūsų laisvės erdvė. Pradinis mūsų civilizuotos laisvės potencialas, iš kurio turi iškilti visas naujas mūsų valstybinio gyvenimo turtin-gumas. /.../ Lietuva dabar gali ramiai ir rimtai rengti savo pilną aukščiausią įstatymo rinkinį – Konstituciją.“²

Deklaracijoje įvertinta Lietuvos valstybingumo raida ir 1939, 1940 metų įvykiai, paskelbta, kad „Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba mato išeitį iš esamos padėties tik atgaunant valstybinį suverenitetą, kuris yra jau šiandien išryškėjęs lietuvių tautos siekis ir neatimama tautų teisė, įgyvendinama tik laisvo tautų apsisprendimo sąlygomis“. Tekstas baigiamas strategine, politine idėja: „Ateities santykiai su TSRS ir kitomis valstybėmis turi būti nustatomi tik tarpvalstybinėmis sutartimis. Šie Lietuvos žmonių siekiai nėra nukreipti prieš tautų teises ir jų teisėtus interesus.“³

1989 m. gegužės 18 d. pakeitus tuos keturis Konstitucijos straipsnius, naujos konstitucijos ar naujos jos redakcijos būtinybė sumažėjo. Nei Sąjūdis, nei veikianti administracija jokiais veiksmais neberodė, kad vientisos konstitucijos rengimas ir priėmimas yra prioritetas reikalus. Buvusį Sąjūdžio siekį keitė nusistatymas, kad svarbiausių atskirų konstitucinių nuostatų revizija taip pat gali būti efektyvus juridinės kovos įrankis kelyje į Nepriklausomybę.

Administracijos, kompartijos pozicija šiuo klausimu galutinai atsiskleidė 1989 m. liepos 28 d. nutarime, kuriuo Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas, „atsižvelgdamas į visuomenės pageidavimus, taip pat į tai, kad būtina suformuoti visapusišką Respublikos konstitucijos sampratą“, pranešė, jog konstitucijos projekto svarstymas pratęsiamas iki 1990 m. sausio 1 d.⁴ Tai reiškė, kad naujos konstitucijos rengimas ir priėmimas perleidi-džiamas įstatymų leidėjui (parlamentui), kurio nariai bus išrinkti laisvuose ir demokratinuose rinkimuose.

Beje, apie konstitucines perspektyvas buvo diskutuojama daugelyje oficialių pasitarimų ir neoficialių pokalbių metu. Apie vieną tokį Sąjūdžio Seimo tarybos susitikimą su LKP CK biuru dienoraštyje pažymi R. Ozolas: „/.../ tai iškart pagavo A. Brazauskas: „Konstitucijos senoji AT priiminėt negali, o konstitucinio lygmens pataisas – gali.“ Pats R. Ozolas toliau rašo: „O konstitucijos priiminėt negalim, kadangi ji negraži, kadangi jai parengti reikia labai daug laiko, o šie metai jo neduos, mes vis turėsime rūpintis politinės padėties stabilizavimu, ieškodami dažnai ir kraštutinių priemonių.“⁵

Bręsta pilietybės įstatymo projekto koncepcija ir pagrindinės nuostatos

Prieš tai minėjome, kad žmonės, reikšdami savo nuomonės dėl spaudoje paskelbto konstitucijos projekto, pasisakė ir dėl pilietybės santykių teisinio reguliavimo būsimajame pilietybės įstatyme. Teisininkai, kiti aktyvūs visuomeninio gyvenimo dalyviai svarstė, kaip

¹ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, nr. 32-432.

² Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) vienuoliktoji sesija. Stenogramos, p. 33.

³ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, nr. 15-167.

⁴ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, nr. 22-279.

⁵ Ozolas R. Žvaigždės blėsta auštant. Sugyvenimai, arba 1987–1990 metų dienoraščių puslapiai. Vilnius, Vaga, 2007, p. 462, 463.

būtų galima reglamentuoti pilietybės santykius, suprantama, atsižvelgiant į politinius, teisinius veiksnius. Taip ir radosi konkrečios pilietybės santykių reguliavimo teisinės versijos.

Advokatas Narcizas Rasimavičius parengė ir paskelbė savąją pilietybės įstatymo viziją¹. Pasak jo, įstatymo pagrindiniai teiginiai turėtų būti tokie: piliečiai yra tie, kurie jais buvo 1940 m. rugpjūčio 3 d. arba yra kilę bent iš vieno jų; kitų sąjunginių respublikų piliečiai tampa Lietuvos TSR piliečiais, jeigu Lietuvoje pragyveno 10 metų ir raštu pareiškė tam norą per vienus metus nuo šio įstatymo įsigaliojimo; šių respublikų piliečiai, nepareiškę noro įgyti Lietuvos pilietybės, laikomi tos respublikos piliečiais, kurios pilietybę jie turi arba kurioje yra gimę; kiti Lietuvoje gyvenantieji žmonės laikomi užsieniečiais arba asmenys be pilietybės; pilietybė įgyjama: 1) jeigu asmuo gimė Lietuvoje; 2) jeigu abu tėvai yra Lietuvos piliečiai; Lietuvos pilietybė suteikiama: 1) kai vienas iš tėvų neturi Lietuvos pilietybės, esant abiejų vaiko tėvų pareiškimui dėl Lietuvos pilietybės suteikimo jų vaikui; 2) sugrįžus į Lietuvą buvusiam Lietuvos piliečiui; išgyvenusiam Lietuvoje 10 metų, išmokusiam lietuvių kalbą ir raštu pareiškusiam norą, kad būtų suteikta Lietuvos pilietybė.

Pilietybės įstatymo preliminarų projektą paskelbė advokatas Algimantas Dziegoraitis ir Jonas Vidickas². Paminėtinos bent pagrindinės nuostatos: „Lietuvos TSR piliečiais įstatymo įsigaliojimo dieną yra asmenys, patys gimę ar įrodę, kad bent vienas iš jų pilnamečių šeimos narių (seneliai, tėvai, vaikai) yra gimę Lietuvos TSR bei nuolat joje gyvena; asmenys, kurių nuolatinė gyvenamoji vieta yra Lietuvos TSR, neturintys įrodymų, kad šio įstatymo įsigaliojimą dieną jie gali tapti Lietuvos TSR piliečiais, laikomi kitos valstybės piliečiais arba asmenimis be pilietybės; dvigubos pilietybės statusas, gautas pagal šį įstatymą, nutrūksta po penkerių metų nuo jo įsigaliojimo dienos. Per šį laikotarpį asmenys, nepadavusieji pareiškimo dėl pilietybės pasirinkimo, laikomi netekę Lietuvos TSR pilietybės ir lieka piliečiais tos valstybės, kurios pilietybę jie turėjo iš seno, arba asmenimis be pilietybės; kitos valstybės piliečiui ar asmeniui be pilietybės jo prašymu gali būti suteikiama Lietuvos TSR pilietybė, jei jis: a) yra sukakęs 18 metų amžiaus; b) žodžiu ir raštu moka lietuvių kalbą; c) nuolat gyvena Lietuvos TSR pastarųjų dešimties metų laikotarpiu; d) nėra teismo baustas už nusikaltimą pagal įstatymą, numatantį ne mažesnę kaip laisvės atėmimo bausmę.“ Be sąlygų pilietybė galėjo būti suteikiama „asmenims ir jų vaikams, gimusiems tėvų ištrėmimo už Lietuvos TSR ribų vietose ar emigracijoje (jei jie 1940–1941 ir 1944–1953 metų laikotarpiu yra pasitraukę iš Respublikos dėl galimo ištrėmimo)“.

Spaudoje samprotauta, kad įstatymas negali būti diskriminacinis, kad pilietybė negali būti suteikiama vien tik lietuviams. Būtinai keli pilietybės suteikimo etapai, pradžioje ją suteikiant visiems Lietuvoje priregistruotiems gyventojams (tačiau būtinai atsižvelgiant į jų norą, pareiškimą), o vėliau, po tam tikro termino, – tik įvedus sėslumo ir valstybinės kalbos mokėjimo cenzą (ar dar kitus cenzus). Lietuvos piliečiai turi pripažinti mūsų Respublikos įstatymų viršenybę TSRS įstatymų atžvilgiu³.

Pilietybės įstatymas buvo rengiamas ir Teisingumo ministerijoje, kurio projektas 1989 m. balandžio 28 d. buvo pateiktas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui⁴. Projekto 1 straipsnyje apibrėžiama, kurie asmenys pripažįstami Lietuvos TSR piliečiais: „Lietuvių kilmės asmenys, kurie šio įstatymo įsigaliojimo dieną nuolat gyveno Lietuvos TSR teritorijoje; kiti asmenys, kurie šio įstatymo įsigaliojimo dieną nuolat gyveno Lietuvos TSR teritorijoje, jiems sutikus; asmenys, kurie įgijo Lietuvos TSR pilietybę sutinkamai su įstatymu.“ Projekto nuostatų turinys tolydžio keitėsi: kai 1989 m. gegužės 18 d. pakeistame Konstitucijos 31 straipsnyje nebeliko nuorodų apie TSRS pilietybės „skėtinį“ vaidmenį, įstatymo projekte atsisakyta nuostatos, kad „kiekvienas Lietuvos TSR pilietis yra TSRS pilietis“. Tuo metu projekte radosi teiginiai, kad pilietis, gyvenantis kitose valstybėse, savaime nepraranda Lietuvos TSR pilietybės, kad pilietybė išsaugoma iškeldintiems ar pasitraukusiems iš Lietuvos ir daugelis kitų naujų apibrėžimų.

¹ Lietuvos TSR pilietybės įstatymas (Principiniai teiginiai projektui) // *Mažoji Lietuva*, 1989 m. sausio 20 d.

² *Atgimimas*, 1989 m. balandžio 21 d.

³ Juozaitis A., Dziegoraitis A., Vidickas J., Bičkauskas E. Privalome tapti Lietuvos piliečiais // *Atgimimas*, 1989 m. balandžio 14 d.

⁴ Lietuvos centrinis valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. R-758, ap. 3, b. 1864, p. 1–14.

Greta visų kitų projektų buvo ir Sąjūdžio pateikta pilietybės įstatymo versija, pagal kurią Lietuvos TSR piliečiais galėjo būti nuolat gyvenantys Lietuvoje asmenys, patys gimę arba įrodę, kad bent vienas iš jų pilnamečių šeimos narių (seneliai, tėvai, vaikai) yra gimę Lietuvos TSR teritorijoje. Visi kiti asmenys turėjo būti laikomi kitos valstybės piliečiais arba asmenimis be pilietybės.

Atsiliepdamas į Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo raginimą teikti pastabas ir pasiūlymus dėl pilietybės įstatymo projekto, Vilniaus universiteto Teisės fakulteto doc. Kęstutis Lapinskas siūlė projektą papildyti straipsniu, nustatant visų asmenų, kuriems suteikiama Respublikos pilietybė, priedermę prisiekti. K. Lapinsko nuomone, įstatyme turi būti tiksliai apibūdinti pilietybės atėmimo teisiniai pagrindai: pilietybės igijimas suklautojant dokumentus arba kitokios apgaulės būdu; šiurkštus arba sistemingas ištikimybės priesaikos pažeidimas; Tėvynės išdavimas ir kitų sunkių valstybinių nusikaltimų padarymas; stojimas kitos valstybės tarnybon be kompetentingų valstybės organų žinios ir leidimo¹.

Politinė, teisinė, istorinė polemika dėl pilietybės įstatymo intensyvėjo ir buvo akivaizdu, kad tokio teisės akto projekto rengimas negali užsisklęsti vienoje valdymo institucijoje – Teisingumo ministerijoje. Reikėjo išplėsti ir politinį atstovavimą diskusijose apie pilietybės santykių teisinį reguliavimą.

1989 m. liepos 3 d. Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas pilietybės įstatymo projektui rengti sudarė komisiją: Juozas Bulavas – Mokslų akademijos narys korespondentas; Aleksandras Dobryninas – Vilniaus universiteto filosofijos katedros docentas; A. Dziegoraitis – advokatas; Vasilijus Jemeljanovas – laikraščio „Sovetskaja Litva“ redaktorius; Pranas Kūris – teisingumo ministras; K. Lapinskas – Vilniaus universiteto teisės fakulteto docentas; Vladislovas Mikučiauskas – užsienio reikalų ministras; Zenonas Namavičius – Vilniaus universiteto Teisės fakulteto docentas; R. Ozolas – „Minties“ leidyklos vyriausiojo redaktoriaus pavaduotojas; Vytautas Radžvilas – Vilniaus universiteto docentas; Algirdas Vileikis – Vilniaus miesto liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto pirmininkas; Alfonsas Žalys – Klaipėdos miesto liaudies deputatų tarybos vykdomojo komiteto pirmininkas; Juozas Žilys – Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo Juridinio skyriaus vedėjas². Komisijos posėdžiams pirmininkavo P. Kūris.

Netrukus po to, kai buvo sudaryta ši komisija, spaudoje paskelbti Vilniaus universiteto sociologų atlikto gyventojų apklausos apie pilietybę duomenys ir išsamūs komentarai³. Apklausa rodė, kad pilietybę, kaip būtiną Respublikos suvereniteto raiškos elementą, traktavo beveik 96 proc. lietuvių ir 57 proc. kitų tautybių Lietuvos gyventojų. Pastarųjų nuomonė priklausė nuo jų gimimo vietos: štai suvereniteto ir pilietybės ryšį matė apie 70 proc. nelietuvių kilmės asmenų, gimusių Lietuvoje, ir tik 45 proc. už Respublikos ribų gimusių asmenų. Dauguma tuo metu apklaustųjų žmonių pilietybės įstatymą siejo su viltimi, kad jis padės spręsti socialines ir buitines problemas. Tokią viltį reiškė net 98 proc. lietuvių ir 60 proc. nelietuvių. Tarp šia perspektyva tikinčių nelietuvių dominavo lenkų tautybės (77 proc.) respondentų ir tie, kurie gimė Lietuvoje (70 proc.). Gyventojų taip pat buvo teiraujamasi, ar turi prasmės mišri TSRS ir Lietuvos TSR pilietybė, kai Respublika taps suvereni. Teigiamai į šį klausimą (t. y. už mišrią pilietybę) atsakė 16 proc. lietuvių ir 54 proc. kitų tautybių Lietuvos gyventojų. Esant galimybei pasirinkti tik TSRS pilietybę, ją būtų rinkęsi vos 8 proc. kitų tautybių Lietuvos gyventojų, o iš lietuvių kilmės asmenų – nė vienas.

Apklausos duomenys leido susidaryti bendresnę nuomonę apie visuomenės požiūrį į pilietybės turinio elementus – politines, ekonomines, socialines ir asmenines bei kultūrines teises. Didžioji dauguma apklausoje dalyvavusių asmenų pareiškė, kad Lietuvos TSR piliečiai, palyginti su asmenimis, kurie tokios pilietybės neturi, privalo turėti daugiau teisių. Tokios nuomonės laikėsi 97 proc. lietuvių ir 54 proc. kitų tautybių Lietuvos gyventojų.

¹ Ten pat, p. 52.

² Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, nr. 26-232.

³ Černiauskas K., Lapinskas K., Namavičius Z., Stačiokas S. Suvereniai valstybei būtina ir pilietybė // Tiesa, 1989 m. liepos 12 d.

Į klausimą, kiek metų turi gyventi Lietuvoje iš kitur atvykę ne lietuvių tautybės žmonės, kad jiems galėtų būti suteikta Lietuvos TSR pilietybė, 72,4 proc. lietuvių nurodė daugiau nei 10 metų, 25 proc. lietuvių – 5–10 metų ir tik mažiau kaip 3 proc. – iki 5 metų. Kitų tautybių asmenų atsakymai į šį klausimą pasiskirstė tolygiau: 38 proc. atsakiusių nurodė iki 5 metų, 35 proc. – 5–10 metų ir 27 proc. – daugiau nei 10 metų.

Jau pirmuosiuose komisijos posėdžiuose buvo svarstomi esminiai pilietybės klausimai: kurie asmenys bus pripažįstami Lietuvos TSR piliečiais; koks turėtų būti statusas asmenų, kurie apsigyveno Lietuvoje po Antrojo pasaulinio karo ir turi čia nuolatinę darbo vietą ar nuolatinį legalų pragyvenimo šaltinį; kokiomis aplinkybėmis netenkama pilietybės, ji grąžinama, išsaugoma, atimama. Diskutuota, koks yra Lietuvos TSR pilietybės ir TSRS pilietybės santykis ir kokiais teisiniais būdais jį apibrėžti. Beje, kaip ir reikėjo tikėtis, komisijos narių nuomonės skyrėsi dėl daugelio pilietybės santykių teisinio reglamentavimo aspektų, ypač dėl asmenų, atvykusių į Lietuvą po Antrojo pasaulinio karo, pilietybės įgijimo.

1989 m. liepos 11 d. posėdyje nesutariant dėl 1 straipsnio galutinės redakcijos, nusprendžiama įstatymo projekte pateikti ir vieną, ir kitą poziciją dėl asmenų, kurie bus pripažįstami Lietuvos TSR piliečiais. Pagal vieną variantą piliečiais turėjo būti pripažįstami: „1) asmenys, kurie buvo Lietuvos Respublikos piliečiais; 2) asmenys, turintys nuolatinę gyvenamąją vietą Lietuvos TSR, kurie gimę ar įrodę, kad bent vienas iš pilnamečių šeimos narių (seneliai, tėvai, vaikai) yra gimę Lietuvos TSR teritorijoje.“ Kitą nuomonę atspindėjo alternatyvi formuluotė: „kiti asmenys, nuolat gyvenantys įstatyme nurodytą laiką ir turintys nuolatinę darbo vietą arba legalų pragyvenimo šaltinį Lietuvos TSR teritorijoje. Šie asmenys per vienerius metus nuo šio įstatymo įsigaliojimo dienos gali pareikšti, kad jie nepriima Lietuvos TSR pilietybės.“¹

Vėlesniuose komisijos posėdžiuose buvo koreguojamos daugelio projekto straipsnių redakcijos, o 1 straipsnis suformuluotas taip: Lietuvos TSR piliečiais pripažįstami: 1) asmenys, kurie buvo Lietuvos Respublikos piliečiais, jų vaikai, taip pat buvusieji nuolatiniai Vilniaus krašto ir Klaipėdos krašto nuolatiniai gyventojai ir jų vaikai, nuolat gyvenantys Lietuvos TSR teritorijoje; 2) asmenys, turintys nuolatinę gyvenamąją vietą Lietuvos TSR, kurie patys gimę ar įrodę, kad bent vienas iš tėvų ar senelių yra gimę Lietuvos TSR teritorijoje, ir jeigu jie nėra kitos valstybės piliečiai.

Siekiant sukonkretinti statusą tų asmenų, kurie po Antrojo pasaulinio karo atvyko į Lietuvą ir buvo čia apgyvendinti, nuspręsta projekte suformuluoti nuostatą, kad 1 straipsnyje nepaminti asmenys, kurie iki 1989 m. sausio 1 d. apsigyveno ir šiuo metu nuolat gyvena Respublikos teritorijoje ir turi čia nuolatinę darbo vietą arba nuolatinį ir legalų pragyvenimo šaltinį, naudojami Lietuvos TSR piliečių teisėmis dvejus metus, t. y. pilietybės įstatymo nuostatų įgyvendinimo laikotarpiu. Jie per dvejus metus galėjo kreiptis dėl pilietybės, netaikant reikalavimo mokėti lietuvių kalbą ir turėti nuolatinę gyvenamąją vietą Lietuvoje pastaruosius dešimt metų².

Toks įstatymo projektas ir buvo pateiktas Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui, o 1989 m. liepos 28 d. posėdyje nutarta jį skelbti to meto pagrindiniuose dienraščiuose³. Tačiau Prezidiume kartu buvo nuspręsta „kai ką“ pakoreguoti. Taip įstatymo projekto 1 straipsnyje radosi dar vienas punktas, kuriuo buvo nustatoma, kad piliečiais pripažįstami ir tie asmenys, kurie ne mažiau kaip pastaruosius penkerius metus nuolat gyveno ir turėjo nuolatinę darbo vietą arba legalų pragyvenimo šaltinį Lietuvoje.

Buvo akivaizdu, kad šia nuostata iš esmės keičiama komisijos koncepcija, kurie asmenys pripažįstami piliečiais. Ši žinia greitai pasklido dar prieš paskelbiant įstatymo projektą spaudoje. Liepos 31 d. Sąjūdžio Seimo tarybos pareiškime konstatuota, kad tokia projekto naujovė nesiderina su politiniais siekiais panaikinti Molotovo ir Ribentropo pakto pasekmes. Reikalauta apibrėžimo atsisakyti, o projektą papildyti teiginiu, kad asmenys, kurie

¹ LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 1864, p. 76–86.

² Ten pat, p. 87–99.

³ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, nr. 22-282; Tiesa, 1989 m. rugpjūčio 6 d.

nepateikia pareiškimo pilietybei gauti, gali gyventi Lietuvoje, tačiau neturi rinkimų teisės, taip pat teisės į nekilnojamąjį turtą¹.

Pilietybės įstatymo projektas neliko nepastebėtas Maskvoje. Rugsėjo 30 d. vykusiam kompartijos centro komiteto politinio biuro posėdyje buvo priimtas visiškai slaptas nutarimas „Apie krizės reiškinius Lietuvos TSR visuomeniniame-politiniame gyvenime“. Be visų kitų grėsmingų to dokumentų tezių, buvo konstatuota, kad Lietuvoje nuosekliai siekiama nutraukti federacinius saitus su TSRS – priimami teisės aktai, kurie tiesiogiai prieštarauja TSRS konstitucijai. Čia, be visų kitų aktų, paminėtas ir, esą, diskriminacinis pilietybės įstatymo projektas².

Pilietybės įstatymo projektas politinių, teisinių aktualijų panoramoje

Nuo 1989 m. rugsėjo 6 d., kai buvo paskelbtas įstatymo projektas, iki rugsėjo 23 d., jo svarstymo Aukščiausiosios Tarybos sesijoje, t. y. per ne visus du mėnesius Aukščiausiosios Tarybos Prezidiume buvo gauti 523 laišakai, kuriuos pasirašė 7 tūkstančiai 372 asmenys. Toje korespondencijoje – 64 kolektyviniai laišakai, pateikti 976 konkretūs pasiūlymai dėl daugelio projekto teiginių³.

Labai aštriai buvo kritikuojama Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pasiūlytoji nuostata. Ji provokavo dar intensyvesnę polemiką ne tik apie rengiamą įstatymą, bet ir apie praeitį, dabartį, ateitį, apie priimamų teisinių sprendimų politinius ir socialinius padarinius.

Apibrėžimas, kad Lietuvos TSR piliečiais pripažįstami „kiti asmenys, kurie ne mažiau kaip pastaruosius penkerius metus nuolat gyvena ir turi nuolatinę darbo vietą arba legalų pragyvenimo šaltinį Lietuvos TSR teritorijoje“, buvo nepriimtinas ne tik projektą rengusiai komisijai, bet ir daugumai į projekto svarstymą įsitraukusių žmonių. Pilietybės įstatymo rengimo komisijos narys R. Ozolas rašė: „/.../ nei kraujo ar žemės bendrumu, nei ankstesne pilietine priklausomybe su šiandieniniu asmens valstybiniu įsisteisimu nesusiję žmonės negali būti skelbiami piliečiais – tai mūsų valstybinės valios primetimas jiems, ir gal jie šito visgi nenori?! Paskelbdami juos LTSR piliečiais mes atimame sau galimybę nesuteikti Lietuvos žemėje vietos Lietuvos genocido ir ekocido vykdytojams. Pagaliau, kokia logika vadovaujantis imigrantams uždėtas penkmetinis „sėslumo cenzas.“⁴

Tokiai nuostatai nepritarė net ir tie, kuriems būtų taikoma tokia „ipilietinimo“ tvarka. Ši visuomenės grupė reikalavo maksimumo – pripažinti piliečiais visus, kurie nuolat gyvena ir turėjo nuolatinę darbo vietą arba legalų pragyvenimo šaltinį, t. y. nevaržyti pilietybės įgijimo prielaidų jokiais išskirtinėmis sąlygomis.

Atsižvelgdamas į problemos aktualumą, Aukščiausiosios Tarybos posėdyje V. Landsbergis kalbėjo, kad „čia mes būtinai susidursime su dilema, aš sakau, mes visi, kurie esame Lietuvoje: ar pabrėžti, kaip svarbiausią dalyką, tam tikrą principą, kad žmogus nors kiek turi būti čia gyvenęs, ar turėsime, tam tikrą žmonių jaudinimo perspektyvą, kuri jau priklauso arba nuo pakankamai paprasto ir dalykiško aiškumo, arba nuo sąmoningo jaudinimo ir dezorientavimo. Ir kas iš to visko išeina.“⁵

Į diskusiją įsitraukė Lietuvos teisininkų ir filosofų draugijos. Rugsėjo 14 d. konferencijoje išnagrinėjus pilietybės įstatymo projekto turinį, buvo pritarta nuostatoms, pagal kurias piliečiais pripažįstami asmenys, kurie buvo Lietuvos Respublikos piliečiai, jų vaikai, taip pat asmenys, turintys nuolatinę gyvenamąją vietą Lietuvoje, kurie patys gimę ar įrodę, kad bent vienas iš tėvų ar senelių yra gimę Lietuvoje. Siūlyta Lietuvos TSR pilietybę teikti ir tiems asmenims, kurie įstatymo įsigaliojimo dieną nuolat gyvena Lietuvoje ir turi čia nuolatinį darbą ar legalų pragyvenimo šaltinį. Jiems turėjo būti leista laisvai apsispręsti dėl pilietybės⁶.

Svarstant pilietybės įstatymo projektą komisijoje, radosi 1 straipsnio 3 punkto redakcija, pagal kurią piliečiais pripažįstami „kiti asmenys, kurie šio įstatymo įsigaliojimo dieną nuolat

¹ LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 1864, p. 109.

² Dokumentas buvo paskelbtas žurnale „Rodina“, 1992, nr. 5. Publikacija pavadinata „Lietuviška „mina“.

³ Šie duomenys paminėti teisingumo ministro P. Kūrio pranešime dėl pilietybės įstatymo projekto. Žr. Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) tryliktoji sesija. Stenogramos, p. 115.

⁴ Kelyje į teisinę valstybę. Koks bus pilietybės įstatymas // Tiesa, 1989 m. rugsėjo 12 d.

⁵ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) tryliktoji sesija. Stenogramos, p. 130–131.

⁶ Lietuvos teisininkų ir filosofų draugijų praktinės teorinės konferencijos rekomendacijos // Komjaunimo tiesa, 1989 m. rugsėjo 22 d.

gyvena Respublikos teritorijoje ir turi čia nuolatinę darbo vietą arba nuolatinį legalų pragyvenimo šaltinį. Šie asmenys per dvejus metus nuo šio įstatymo įsigaliojimo laisvai apsisprendžia dėl pilietybės.“ Įstatymo projekto 2 straipsnyje buvo apibrėžta, kad asmenys, kurie per dvejus metus nuo šio įstatymo įsigaliojimo neįgijo pilietybę patvirtinančių dokumentų, laikomi nepriėmusiais Lietuvos TSR pilietybės. Su šiais apibūdinimais pilietybės įstatymo projektas Aukščiausiosios Tarybos 1989 m. rugsėjo 23 d. nutarimu¹ dar kartą paskelbtas viešioms svarstymams².

Artėjant Aukščiausiosios Tarybos sesijai, kurioje turėjo būti priimtas sprendimas dėl pilietybės įstatymo projekto, spalio 16 d. įvyko dar vienas komisijos posėdis, į kurį buvo pakviesti ir dalyvavo Sąjūdžio atstovai – TSRS liaudies deputatai V. Landsbergis, K. Motieka, Mečys Laurinkus. Po intensyvių debatų buvo dar kartą pritarta vadinamajam nuliniam variantui, pagal kurį pilietybė pripažįstama ir „kitiems asmenims“.

Nors jau 1988 metų rudenį Sąjūdžio steigiamojo suvažiavimo ir vėlesniuose dokumentuose nuolat buvo pranešama apie siekį parengti ir priimti pilietybės įstatymą, tačiau polemika šiuo klausimu, ypač po to, kai įstatymo projektas buvo paskelbtas spaudoje, vis atgydavo. Štai dar prieš pirmą kartą paskelbiant projektą spaudoje, 1989 m. rugpjūčio 3 d., įvyko Lietuvos partijų ir politinių organizacijų konsultacinis susirinkimas, kuriame siekta suderinti pozicijas dėl pilietybės. Čia dalyvavo Sąjūdžio, Nepriklausomybės sąjungos (ją sudarė Lietuvos laisvės lyga, Lietuvos demokratų partija, Lietuvos krikščionių demokratų partija, Helsinkio grupė, Žmogaus teisių gynimo asociacijos Lietuvos skyrius), taip pat Tautininkų sąjungos, Žaliųjų partijos, Lietuvos socialdemokratų partijos, Lietuvos humanizmo partijos, Pažangos partijos, Rusų kultūros centro, Ukrainiečių bendrijos ir kitų organizacijų atstovai. Viktoras Petkus pranešė, kad visi dalyvavusieji pasisakė prieš pilietybės įstatymo priėmimą, išskyrus Sąjūdį ir Moterų sąjungą³.

Pilietybės įstatymo atžvilgiu būta įvairių nuotaikų ir Sąjūdžio Kauno taryboje. 1989 m. rugpjūčio 14 d. posėdyje vieni tarybos nariai nuogastavo, kad okupacijos sąlygomis priimant tokį įstatymą būtų padaryta politinė klaida, o apriboti kariškių rinkimų teisę galima ir kitais teisėtais būdais. Kiti buvo įsitikinę, kad stabdyti įstatymo priėmimą jau per vėlu⁴. Dėl šio klausimo Sąjūdžio Kauno taryba galutinai apsisprendė 1989 m. spalio 16 d. Tada nutarta pasisakyti prieš pilietybės įstatymą, o „rinkėjo“ sąvoką suformuluoti kituose įstatymuose. Apibendrinta pozicija buvo tokia: „1. Ignoruoti, pasisakyti prieš įstatymą. 2. Pateikti radikalius pasiūlymus, papildymus, kurie stabdytų įstatymo priėmimą. 3. Stengtis, kad šios sudėties AT nepriiminėtų pilietybės įstatymo.“ Posėdžio protokole buvo pažymėta, kad tuo atveju, jeigu įstatymas vis dėlto bus priiminėjamas, jį reikėtų papildyti politine preambule ir pakeisti atitinkamus Konstitucijos straipsnius⁵.

Atsižvelgdamas į vis atsinaujinančią polemiką, ar tikslinga remti pilietybės įstatymo priėmimą, 1989 m. rugpjūčio 26 d. Sąjūdžio Seimas, įvertinęs įstatymo rengimo ir priėmimo prielaidas, tiesiai pareiškė: įstatymą priimti yra tikslinga⁶.

Čia būtų galima paminėti, kad Estijos ir Latvijos liaudies frontų programose taip pat buvo nuostatos apie poreikį priimti pilietybės įstatymus respublikose, tačiau spręsti šį klausimą nesiskubinta, atvirkščiai – raginta, kad ir Lietuvoje toks įstatymas būtų priimtas kada nors vėliau. Virgilijus Čepaitis mena: „Jau pirmajame Baltijos tarybos posėdyje, vykusiame 1989 m. liepos 15 d., sulaukėme kolegų protestų dėl šio įstatymo. Latvių nuomone, su juo nevertėtų skubėti, nes jo priėmimas apsunkintų situaciją ir sukeltų teisinę painiavą. Buvo sutarta grįžti prie jo kitame Baltijos tarybos posėdyje. /.../ Rugpjūčio 11 d. Cėsyje D. Ivanas vėl patvirtino, kad latviai palieka Pilietybės įstatymo priėmimą naujam parlamentui. Panašią nuomonę išsakė ir estų delegacija. Ir Latvijoje, ir Estijoje padėtis kardinaliai skyrėsi nuo Lietuvos. Visų pirma, ten žymią gyventojų dalį sudarė rusakalbiai kolonistai. Be to tam tikrą spaudimą nepriiminėti Pilietybės įstatymo darė ir piliečių komitetai, kurie vis aktyviau dalyvavo respublikų politiniame gyvenime.“⁷

¹ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, nr. 28-352.

² Tiesa, 1989 m. rugsėjo 28 d.

³ Atgimimas, 1989 m. rugpjūčio 11–18 d.

⁴ Sąjūdžio Kauno tarybos posėdžio protokolas, 1989 m. rugpjūčio 14 d. // Kauno istorijos metraštis. T. 2. Kaunas, Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2000, p. 294.

⁵ Sąjūdžio Kauno tarybos posėdžio protokolas, 1989 m. spalio 16 d. // Ten pat, p. 334–335.

⁶ Lietuvos kelias, p. 60.

⁷ Čepaitis V. Su Sąjūdžiu už Lietuvą. Vilnius, Tvermė, 2006, p. 333–334.

Kai Aukščiausioji Taryba 1989 m. gegužės 18 d. Lietuvos TSR konstitucijoje nustatė, kad Lietuvos TSR pilietybės santykiai reglamentuojami išimtinai tik Lietuvos TSR pilietybės įstatymu, nė viename pilietybės įstatymo variante nebebuvo užsimenama apie „vieningą pilietybę“. Pilietybės įstatymo rengimo komisijos nariai K. Lapinskas, A. Dobryninas, Z. Namavičius šiuo klausimu rašė: „.../ Aukščiausioji Taryba, mėgindama įtvirtinti „dvi-gubą“ (LTSR ir TSRS) pilietybę ir reguliuoti TSRS pilietybės klausimus, akivaizdžiai viršytų savo kompetenciją.“ Publikacijoje reziumuota: „LTSR pilietybės įstatymo priėmimas yra politinio apsisprendimo aktas /.../ tai ne kažkokios teritorijos, o suverenios valstybės Pilietybės įstatymas.“¹

Vis dėlto brendo idėja, kad įstatyme koku nors būdu reikia paaiškinti šio įstatymo apskritai ir konkrečių normų politinę prasmę bei paskirtį. Argumentuota, kad taip būtų sukurtos užkardos ir interpretacinėms dviprasmybėms, esą įstatyme numatyta „pilietybė“ pripažįstama esamą, t. y. legalizuojama okupacijos sąlygomis veikianti pilietybės santykių reguliavimo teisinė konstrukcija.

Štai minėtoje 1989 m. rugpjūčio 26 d. Sąjūdžio Seimo sesijoje pritarus, kad reikia priimti pilietybės įstatymą, kartu buvo siūloma papildyti įstatymą tokia aksioma: „Lietuvos TSR pilietybės pripažinimas ir priėmimas nereiškia savaimė nei teisių, nei pareigų kurios nors kitos pilietybės atžvilgiu.“² Aiškindamas šios nuostatos turinį V. Landsbergis rašė: „Tai reikėtų, jog priimdami pagal tokį įstatymą Lietuvos TSR pilietybę, lieki *pasivys* primestosios TSRS pilietybės atžvilgiu (nei atsisakai, nei prašaisi), lygiai kaip nepretenduojį į tarptautinės teisės požiūriu galimą Lietuvos Respublikos pilietybę ir neatsižadi jos.“ Jis siūlė įstatymo tekstą papildyti nuoroda, kad „pereinamuoju laikotarpiu, kol Lietuva dar neatkūrė suverenaus valstybingumo, Lietuvos TSR piliečiai gali būti laikomi ir TSRS piliečiais“, taip pat numatyti galimybę Lietuvos TSR piliečiams naudotis ir TSRS piliečių teisėmis ir, laikinai, dviem pasais – Lietuvos TSR ir TSRS³.

Panašaus turinio formuluotėmis įstatymo projektą ragino papildyti ir TSRS liaudies deputatų grupė (pagal parašus – 20). Laiške Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumui⁴ siūloma įstatymo preambulėje apibrėžti Lietuvos TSR konstitucinių nuostatų santykį su Lietuvos Respublikos pilietybe, koku mastu Lietuvos TSR pilietybės institutas funkcionuos Lietuvoje ir išorėje, nustatyti Lietuvos TSR pilietybės įstatymo pagrindinius siekius, pavyzdžiui: sukurti teisinę galimybę ginti Lietuvos TSR nuolatinių gyventojų interesus ir sudaryti sąlygas jiems dalyvauti atkuriant suverenią Lietuvos valstybę. Deputatų įsitikinimu, įstatymo projekte turi rasti paaiškinimą, kaip bus naudojamosi egzistuojančiais TSRS piliečių pasais ir kt.

Sąjūdžio Seimas dėl pilietybės įstatymo galutinai apsisprendė 1989 m. spalio 24 d. sesijoje, t. y. artėjant Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos sesijai. Vienoks ar kitoks Sąjūdžio Seimo sprendimas iš esmės ir galėjo nulemti, ar iš viso rasis toks įstatymas, nes Aukščiausioji Taryba, jos Prezidiumas „nस्पinduliavo“ entuziazmu priimti šį teisės aktą. Apie aštrias diskusijas Seime byloja jų fragmentai⁵.

R. Ozolas primindamas apie Sąjūdžio pastangas, kad būtų priimti ne tik pilietybės, bet ir kiti įstatymai, teigė: „.../ kito kelio veikti, išskyrus teisinio konflikto stiprinimą tol, kol bus arba išgirsta, arba mes nueisim savo keliu, nēr ir negalės būti /.../ Kol okupacija nepanaikinta, nė vienas juridinis sprendimas nėra absoliutus /.../ ir jeigu mes apskritai atsisakom šito reikalo, tai mes apskritai atsisakom toliau pozityviai spręsti visas problemas. Atsisakydami priimti Pilietybės įstatymą, mes apskritai atsisakome mūsų pačių valdomu keliu eiti į nepriklausomybę, jos siekti.“

R. Ozolui antrino V. Radžvilas: „.../ jeigu mes norime ištrūkti iš šito totalitarinio pragaro, vienintelis kelias iš jo – kaip tik demokratijos plėtojimas. Visos kitos pastangos kurti įstatymus, kurie nebūtų paremti pilietybės institutu, iš esmės būtų tuščias darbas /.../ Kai

¹ Lapinskas K., Dobryninas A., Namavičius Z. Kelias į Nepriklausomybę // *Atgimimas*, 1989 m. spalio 6–13 d.

² Sąjūdžio Seimo pareiškimas „Dėl Lietuvos TSR pilietybės įstatymo projekto“ // *Lietuvos kelias*, p. 60–61.

³ Landsbergis V. Pilietybės įstatymas. Neaiškumai // *Atgimimas*, 1989 m. spalio 6–13 d.

⁴ LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 1865, p. 11, 12.

⁵ Apie Lietuvos pilietybę // *Vilniaus balsas (Specialus numeris)*, 1989 m. lapkričio 6 d.

kalbam apie tai, kur slypi visas Lietuvos pilietybės įstatymo sumanymas, tai šitas sumanymas yra toks: Pilietybės įstatymas yra aktyvus ir konstruktyvus faktinės TSRS pilietybės paneigimas juridinėmis priemonėmis. Štai ir visa koncepcija.“ Argumentuodamas įstatymo politinį, teisinį tikslumą jis pabrėžė, kad Aukščiausiąją Tarybą, kuri paskelbs apie Nepriklausomos valstybės atkūrimą, bus išrinkę piliečiai, kurie nei politiškai, nei teisiškai nebus susiję su sovietinės pilietybės santykiais.

Sąjūdžio Seimo sesijoje būta ir kitokių nuomonių ir įstatymo projekto vertinimų: Zita Šličytė abejojo, ar bus galima užtikrinti Lietuvos TSR pilietybės įstatymo prioritetą TSRS pilietybės įstatymo atžvilgiu. Alvydas Medalinskas, atsižvelgdamas į daugelį politinių socialinių aplinkybių, manė, kad reikėtų atidėti įstatymo priėmimą. Povilas Varanauskas, akivaizdžiai neigiamai nusiteikęs šito įstatymo atžvilgiu, kandžiai replikavo: „Ar nebus amoralu po tam tikro laiko mums agituoti už kitą pilietybės įstatymą.“ Eugenijui Ignatavičiui toks įstatymo projektas buvo nepriimtinas jau vien dėl to, kad „rašomas lygybės ženklas tarp tų piliečių, kurie Lietuvoje apsigyveno tada, kai buvo Lietuvos Respublika, ir tų, kurie įsigalint kolonijinei sistemai, jos apgauti atvyko iš Rusijos, Ukrainos mus kolonizuoti“. Audrius Butkevičius, kreipdamasi į tuos Seimo narius, kurie dalyvavo rengiant įstatymo projektą, kalbėjo: „Ir kodėl Jūs manote, kad LPS Seimą reikia susieti su šiuo Pilietybės įstatymo priėmimu? Ar mes norime, ar ne, vis tiek šis klausimas bus svarstomas Aukščiausiojoje Taryboje, bet kodėl mes turim čia kišti nagus!“

Nors Sąjūdžio Seime būta įvairių nuomonių dėl pilietybės įstatymo, tačiau nutarimas¹ buvo priimtas akivaizdžia balsų dauguma: 140 – už, 24 – prieš, 10 – susilaikė. Tiesa, toks sprendimas buvo priimtas su sąlyga, kad įstatyme neturi būti galimų dviprasmybių aiškinant pilietybės santykių teisinę esmę politiniuose kontekstuose. Šių apibrėžimų esmė turėjo būti tokia:

„1. Lietuvos TSR konstitucijos 57 straipsnis redaguotinas taip: „Lietuvos TSR pilietis turi laikytis Lietuvos TSR konstitucijos ir Lietuvos TSR įstatymų“.

2. Pilietybės įstatymas pradedamas preambule:

„Šis Lietuvos TSR pilietybės įstatymas kyla iš Lietuvos TSR konstitucijos 31 straipsnio ir nereglamentuoja santykio su Lietuvos Respublikos pilietybe. Kadangi Lietuvos TSR nėra tarptautinės teisės subjektas, Lietuvos TSR pilietybė galioja tik Lietuvos TSR ribose; jos tikslas – sukurti teisinę galimybę ginti Lietuvos TSR nuolatinių gyventojų interesus ir sudaryti sąlygas jiems dalyvauti, atkuriant suverenią Lietuvos valstybę.“

3. Pilietybės įstatymo 1 straipsnis turi prasidėti žodžiais: „Teisę į Lietuvos TSR pilietybę turi...“.

4. Pilietybės įstatymo 35 straipsnis išdėstomas taip: „Šio įstatymo 1 straipsnyje nurodyti asmenys, kol jie laisvai apsisprendžia dėl pilietybės, gali naudotis Lietuvos TSR piliečio teisėmis dvejus metus nuo šio įstatymo įsigaliojimo. Jokia šio įstatymo nuostata negali būti aiškinama kaip Lietuvos TSR piliečio išipareigojimas kurios nors kitos valstybės ar jos nustatytos pilietybės atžvilgiu. Laikotarpiu, kol Lietuva dar nėra atgavusi visiško valstybinio suvereniteto, Lietuvos TSR piliečiams leidžiama naudotis ir TSRS pasais. Lietuvos TSR pilietybės įstatymas įsigalioja nuo jo priėmimo dienos, o jam visiškai įgyvendinti nustatomas dvejų metų terminas nuo jo įsigaliojimo.“

Pilietybės klausimo svarstymas Sąjūdžio Seimo sesijoje vaizdžiai aprašytas spaudoje: „R. Ozolo pastangos parodyti parlamentinio kelio gaires metafizinėje erdvėje liko nesuprastos tų žmonių, kurie dar tik įpusėjo politikos abėcėlę... Ir tik V. Radžvilas, atlaikęs strėlių lietų tarsi Guliveris Liliputų šalyje, vis dėlto sugebėjo palenkti Seimo deputatų daugumą LTSR pilietybės įstatymo pusėn. Jis įrodė, kad šis aktas būtų faktinis TSRS pilietybės paneigimas juridinėmis priemonėmis. Tik tapę piliečiais, išsirinktume Seimą, kuris, nebespaudžiamas okupacinės kariuomenės, tegalės spręsti, kaip vadinsime savąją Lietuvą.“²

¹ Lietuvos kelias, p. 64.

² Gaižauskaitė V. *Lygiosios trunks akimirką... LPS Seimo sesija // Atgimimas, 1989 m. spalio 27 – lapkričio 3 d.*

1989 m. lapkričio 3 d. Aukščiausiojoje Taryboje svarstant pilietybės įstatymo projektą, politinės aistros jau buvo akivaizdžiai atlėgusios. Nebebuvo aktyvesnių debatų ir dėl projekto papildymų, kurių poreikį pagrindė Sąjūdžio Seimas savo sesijoje ir kuriuos Aukščiausiosios Tarybos posėdyje pristatė TSRS liaudies deputatas M. Laurinkus¹. Su šiomis pataisomis įstatymas ir buvo priimtas: už – 265, prieš – 3, susilaikė 8 deputatai².

Apibendrinti visa tai, kaip buvo rengiamas ir priimamas Pilietybės įstatymas, turėjęs išskirtinę reikšmę Lietuvos politinėje istorijoje, derėtų ilgesne citata iš R. Ozolo kalbos, pasakytos Aukščiausiosios Tarybos lapkričio 3 d. posėdyje: „Lietuvos TSR pilietybės įstatymo projektas buvo svarstytas taip nuosekliai ir taip visuotinai, kaip retas kuris. Paskutines abejones dėl galimų nepageidautinų įstatymo interpretavimų išsklaido Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio Seimo 8-osios sesijos suformuluotos ir Aukščiausiosios Tarybos dėmesiui siūlomos nuostatos. Yra, tiesa, viena nuostata pačiame įstatymo projekte, kuri man, kaip žmogui, spaudžia širdį, nors protas ir sako, kad tos nuostatos buvimas yra mažesnė bėda, negu įstatymo nebuvimas /.../. Ta nuostata – tai galimybė laisvai apsispręsti dėl Lietuvos TSR pilietybės visiems 1940–1989 metų Lietuvos imigrantams. Ne visi tos teisės yra verti. Bet gal iš tiesų, ne dabar spręskime, kas verti, o kas neverti. Gal apie jų vertumą kalbėsime paskui, kai jie jau bus tapę piliečiais. Su tais, kurie padarė nusikaltimus, galbūt kalbėsime ir teismo kalba.“³

Aukščiausiosios Tarybos priimto ir oficialiai paskelbto Pilietybės įstatymo⁴ pagrindinės nuostatos būtų šios:

Lietuvos TSR piliečiai yra: 1) asmenys, kurie buvo Lietuvos Respublikos piliečiai, jų vaikai ir vaikaičiai, taip pat kiti iki 1940 metų birželio 15 dienos buvusieji nuolatiniai dabartinės Lietuvos TSR teritorijos gyventojai, jų vaikai ir vaikaičiai, nuolat gyvenantys Lietuvos TSR teritorijoje; 2) asmenys, turintys nuolatinę gyvenamąją Lietuvos TSR, jeigu jie yra patys gimę ar įrodę, kad bent vienas iš tėvų ar seneliai yra gimę Lietuvos TSR teritorijoje ir jeigu jie nėra kitos valstybės piliečiai; 3) kiti asmenys, kurie iki šio įstatymo įsigaliojimo dienos nuolat gyveno Respublikos teritorijoje ir turi čia nuolatinę darbo vietą arba nuolatinį legalų pragyvenimo šaltinį. Šie asmenys per dvejus metus nuo šio įstatymo įsigaliojimo laisvai apsisprendžia dėl pilietybės; 4) asmenys, įgiję Lietuvos TSR pilietybę pagal šį įstatymą.

Visi asmenys, nurodyti įstatymo pirmojo straipsnio 1, 2, 3 punktuose, norintys gauti piliečio pasą, pasirašo pasižadėjimą Respublikai laikytis Lietuvos TSR konstitucijos ir įstatymų, gerbti jos valstybinį suverenitetą ir teritorinį vientisumą. Asmenys, kurie pilietybę įgijo natūralizacijos keliu, turėjo duoti priesaiką Respublikai.

Teisė į Lietuvos TSR pilietybę išsaugoma asmenims, iškeldintiems ar pasitraukusiems iš Lietuvos teritorijos nuo 1940 metų, taip pat jų vaikams ir vaikaičiams. Kitiems lietuviams Respublikos pilietybė pripažįstama, kai jie persikelia gyventi į Lietuvą ir duoda priesaiką Respublikai.

Jokia šio įstatymo nuostata negali būti aiškinama kaip Lietuvos TSR piliečio įsipareigojimas kuriai nors kitai valstybei ar jos nustatyta pilietybei.

Pilietybės įstatymui visiškai įgyvendinti nustatytas dvejų metų terminas nuo jo įsigaliojimo.

Priėmus Pilietybės įstatymą buvo išspręsta fundamentali politinė, teisinė aktualija kelyje į nepriklausomybę – SSRS okupacinių ginkluotųjų pajėgų kariškiai neteko rinkimų teisės, t. y. galimybės daryti poveikį formuojant valdžios funkcijas vykdančias institucijas. Pilietybės įstatyme nustačius, kad „teisę rinkti ir būti išrinkti įstatymų nustatyta tvarka į Respublikos Liaudies deputatų tarybas ir kitus renkamuosius valstybinius organus, paskirti į valstybinės valdžios ir valdymo organus, išrinkti į Lietuvos TSR teismus teisėjais

¹ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos (vienuoliktojo šaukimo) keturioliktoji sesija. Stenogramos, p. 35.

² Ten pat, p. 49.

³ Ten pat, p. 21–22.

⁴ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, nr. 33-444.

ir liaudies tarėjais, taip pat teisę dalyvauti referendumuose turi tik Lietuvos TSR piliečiai“, beliko pakoreguoti teisės aktus, reglamentuojančius rinkimų organizavimo ir vykdymo tvarką. 1990 m. sausio 15 d. Lietuvos TSR Aukščiausioji Taryba priėmė nutarimą, kuriuo patikslino, kad rinkimuose dalyvauja tik tie kariškiai, kurie gali būti Lietuvos TSR piliečiais¹. Tada buvo atšauktas ir referendumas dėl kariškių teisės dalyvauti rinkimuose².

Pilietybės įstatymo priėmimas neliko nepastebėtas Kremliuje. Jau 1989 m. lapkričio 10 d. įvyko TSRS Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo posėdis, kuriam pirmininkavo Michailas Gorbačiovas. Priimtas nutarimas rėmėsi TSRS teisingumo ministerijos pažyma dėl Lietuvos, Estijos, Latvijos, Azerbaidžano teisės aktų, kurie nesiderina su TSRS Konstitucija. Ypač kritikuotas Lietuvos TSR pilietybės įstatymas, kuriuo, esą, šiurkščiai pažeidžiamos TSRS piliečių, suprask, ir kitų sąjunginių respublikų piliečių, teisės, užtikrinančios visų jų lygybę. Nutarimas nebuvo perdėm griežtas – buvo tik pripažinta, kad Teisingumo ministerijos pažymoje nurodyti teisės aktai negali galioti atitinkamų respublikų teritorijoje, nes jie prieštarauja sąjunginei Konstitucijai. Šių respublikų aukščiausiųjų tarybų prezidiumams pasiūlyta šiuos įstatymus nustatyta tvarka suderinti su konstitucija³.

1989 m. lapkričio 3 d. Lietuvoje priimtas Pilietybės įstatymas buvo prisimintas net 1991 m. gegužės 24 d. TSRS konstitucinės priežiūros komitete. Ignoruojant iš esmės naują politinę teisinę situaciją po to, kai Lietuvoje buvo atkurta nepriklausomybė, komiteto išvadose bandyta įrodyti, kad šiuo įstatymu pažeidžiami tarptautinės teisės principai ir normos, savavališkai sprendžiami pilietybės netekimo klausimai. Beje, balsuojant dėl šių išvadų Konstitucinės priežiūros komitete jos narys G. Inckirvelis pareiškė ypatingą nuomonę. Jis buvo įsitikinęs, kad šio klausimo sprendimą reikia atidėti, nes Lietuvai paskelbus nepriklausomybę susidariusi situacija neduoda pagrindo teigti apie Lietuvos įstatymų nekonstitucingumą.

Netrukus po to, kai buvo priimtas Pilietybės įstatymas, Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumas savo nutarimu⁴ pavedė Pilietybės įstatymo projekto rengimo komisijai iki 1990 m. sausio 30 d. parengti pilietybės klausimų svarstymo ir priimtų sprendimų vykdymo tvarkos nuostatų, taip pat Aukščiausiosios Tarybos Prezidiumo pilietybės komisijos nuostatų projektus. Vidaus reikalų, Finansų, Teisingumo ministerijos turėjo parengti piliečio paso nuostatų, o Užsienio reikalų, Vidaus reikalų ir Teisingumo ministerijos – užsienio valstybių piliečių ir asmenų be pilietybės teisinės padėties įstatymo projektus.

Visi šie dokumentai buvo priimti jau po to, kai 1990 m. kovo 11 d. buvo atkurta Lietuvos nepriklausoma valstybė. Lietuvos Respublikos Aukščiausiajai Tarybai įstatymu⁵ nustačius, kad Lietuvos Respublikoje galioja tie iki šiol veikę Lietuvoje įstatymai ir kiti teisės aktai, kurie neprieštarauja Lietuvos Respublikos Laikinajam Pagrindiniam Įstatymui, galiojo ir 1989 m. lapkričio 3 d. Pilietybės įstatymas. Aukščiausiajai Tarybai nusprendus, kad Konstitucijoje ir kituose teisiniuose norminiuose aktuose bus vartojamas vienintelis oficialus valstybės pavadinimas „Lietuvos Respublika“, o trumpiau ir sudėtinuose pavadinimuose – „Lietuva“, „Lietuvos“⁶, šis įstatymas įgavo Lietuvos Respublikos pilietybės įstatymo pavadinimą ir galiojo iki tada, kai Lietuvos Respublikos Aukščiausioji Taryba 1991 m. gruodžio 5 d. priėmė naują Pilietybės įstatymą⁷.

Aukščiausioji Taryba spartino Pilietybės įstatymo įgyvendinimą – 1990 m. balandžio 5 d. įstatymu⁸ nustatyta, kad Respublikos piliečiams, kol bus parengti piliečio pasai ir patvirtinti pasų nuostatai, išduodami Lietuvos Respublikos piliečio pažymėjimai. Asmenys, gaudami tokį pažymėjimą turėjo pasirašyti pasižadėjimą „laikytis Lietuvos Respublikos įstatymų, gerbti savo valstybės nepriklausomybę ir jos teritorinį vientisumą“. Palaipsniui buvo parengti ir priimti visi kiti aktai, kuriais buvo užtikrinamas pilietybės santykių teisinis reglamentavimas.

¹ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1990, nr. 4-85.

² Plačiau žr. Žilys J. 1992 m. birželio 14 d. referendumo istorinės politinės prielaidos. I. SSRS ginkluotųjų pajėgų statuso, karinės tarnybos klausimas atgims-tančioje Lietuvoje 1988–1990 metais // Nepriklausomybės sąsiuviniai, 2016, nr. 2 (16), p. 23–28.

³ LCVA, f. R-758, ap. 3, b. 1856, p. 2–13.

⁴ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1989, nr. 33-448.

⁵ Įstatymas „Dėl Lietuvos Respublikos Laikinojo Pagrindinio Įstatymo“ // Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1990, nr. 9–224.

⁶ Įstatymas „Dėl valstybės pavadinimo ir herbo“ // Ten pat, 1990, nr. 9-221.

⁷ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1991, nr. 36-977.

⁸ Lietuvos TSR Aukščiausiosios Tarybos ir Vyriausybės žinios, 1990, nr. 11-354.

JUOZAS BANIONIS

PREZIDENTO ANTANO SMETONOS MISIJA JAV: SUGRAŽINTI LIETUVAI NEPRIKLAUSOMYBĘ

Apmąstant politinę tremtį ir jos uždavinius

Dar būdamas Vokietijoje Lietuvos prezidentas Antanas Smetona aiškiai išdėstė savo tolesnius ketinimus – atsidūręs politinėje tremtyje, jis su šeima norįs „būti naudingi savo tautai ir patys dar pasidžiaugti savo tėvynės laisve, kuri juk turi grįžti“¹. Nors būta įtaigimų apsistoti A. Smetonai ilgesniam laikui kurioje nors Vakarų Europos šalyje, tačiau prezidentas, aukštai vertindamas Vakarų galybės – JAV – galimybes ir tai, kad pastaroji valstybė jau buvo pareiškusi itin palankią poziciją Lietuvos Respublikos nepriklausomybės atkūrimui², pasiryžta vykti į Ameriką. Be to, pasak amžininkų, žemyne, kur gyveno gausi senoji lietuvių išeivija, „atrodė, būsiančios geriausios sąlygos pasidaruoti Lietuvos labui“³. Netrukus Užatlantės lietuvių pasiekia žinia, kad „pirmasis ir paskutinysis Laisvosios Lietuvos prezidentas atvyksta į Ameriką“⁴. Rengdamasis tolimai kelionei A. Smetona samprotavo, kad lietuvių kolonijose galėtų „savo žiniomis šviesti Lietuvos padėtį, rodyti jiems Lietuvos perspektyvas“ ir tuo pasitarnauti telkiant „visas sroves ant bendro pagrindo“⁵.

Kaip tokią žinią sutiko lietuviai, pasklidę Vakarų demokratijos kraštuose? Kadangi jie laikėsi nevienareikšmės pozicijos dėl 1940-ųjų birželio įvykių Lietuvoje, tai skyrėsi ir jų požiūriai dėl prezidento pasitraukimo. Štai Lietuvos išeivių (litvakų – J. B.) Palestinoje vardu buvo džiaugiamasi A. Smetonai ir jo šeimai pasiekus Ameriką ir patikinama, kad prezidentas apleido „tiek numylėtą ir tiek iškankintą Lietuvą ne savo asmenį gelbėti, o kovoti tarptautinėje arenoje dėl brangiosios tėvynės išvadavimo“. Be to, išreikšta viltis, „kad naujai atgimstanti Lietuva bus Tamstos vadovaujama tuo pačiu žmonių meilės ir tautų solidarumo keliu“⁶. Palaikydamas A. Smetonos pasirinktą poziciją protesto vardan pasitraukti, diplomatas Bronius Balutis pabrėžė: „Estijos ir Latvijos Prezidentų likimas parodė, kad Tamstos (prezidento A. Smetonos – J. B.) nuėjimas buvo teisingesnis ir laimingesnis, taip asmeniniu, taip ir valstybiniu požiūriu.“ Lietuvos pasiuntinys, kaip pats yra taręs laikantis „Lietuvos fortą“ Londone, pripažino, kad „normaliomis ir sveikomis aplinkybėmis Tamstos buvimas tenai (JAV – J. B.) turėtų būti lietuvių vienybės magnetu“. Tačiau turėdamas galvoje lietuvių išeivių politines pažiūras, B. Balutis siūlė „savo autoritetu ir atsargiais nurodymais /.../ pirmiausiai sucementuoti ir sutvarkyti pačią taip vadinamąją Tautinę srovę Amerikoje“⁷. Ir iš tiesų, vos įsikūrusį Amerikoje A. Smetoną užklupo priekaištai, kodėl Lietuvos okupacijos akivaizdoje buvęs toks prezidento ir vyriausybės pasyvumas, nesutarimas ir nepasirengimas pavojui⁸. Tiek šių priekaištų šalininkai, tiek negalintys pamiršti lemtinųjų 1926-ųjų gruodžio posūkio – perversmo – užsispyrę lipdė nekompromisinę opoziciją, nusiteikusi prieš prezidento (būtinai pridėdami žodį „buvusio“) asmenį ir jo galimybes telkti tautiečius sutartiniam darbui – Lietuvos laisvinimo akcijai ar net frontui.

Nepaisant susitvenkusio priešpuolio B. Balutis ragino A. Smetoną nerodyti „palūžimo ženklų“, su giliu įsitikinimu ir stipria viltimi jungtis į kovą „už Lietuvos laisvės atgavimą“, drąsino primindamas jam anuometinį dr. Jono Basanavičiaus apsilankymą Amerikoje ir tarp lietuvių patirtą „politinį gruodą“⁹. Toliau modeliuojant galimą Lietuvos laisvinimo procesą, susitelkta ties mintimi tuo tikslu sudaryti „centrinį, vadovaujantį organą“ Amerikoje, kur įsikūrusi „didžiausia mūsų tautos dalis“ ir „kuria tenka /.../ remtis ne tik moraliai

¹ Merkelis A. Antanas Smetona: jo visuomeninė, kultūrinė ir politinė veikla. Niujorkas, Vyčio paramos fondas, 1964, p. 608.

² Jau 1940 m. liepos 23 d. JAV Valstybės departamentas pasmerkė „galingesnio kaimyno“ siekimą sunaikinti Baltijos valstybių politinę nepriklausomybę. Plačiau žr. Banionis J. Lietuvos laisvinimas Vakaruose 1940–1975. Vilnius, 2010, p. 35–36.

³ Abraitis V. Prezidentas Antanas Smetona Lietuvą okupavus // Naujoji viltis, 1989, nr. 22, p. 46.

⁴ Pirmasis ir paskutinysis Laisvosios Lietuvos prezidentas atvyksta į Ameriką // Margutis, 1940 m. rugsėjo 30 d.

⁵ Merkelis A. Antanas Smetona, p. 645–646.

⁶ D. Ilgovskio laiškas A. Smetonai, 1941 m. vasario 26 d. // Antano Smetonos korespondencija. 1940–1944. Sud. D. Dapkutė. Kaunas, Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 1999, p. 29.

⁷ B. Balučio laiškas A. Smetonai, 1941 m. gegužės 10 d. // Ten pat, p. 41–44.

⁸ P. J. Jurgėlos laiškas A. Smetonai, 1941 m. kovo 30 d. // Ten pat, p. 34.

⁹ B. Balučio laiškas A. Smetonai, 1941 m. birželio 6 d. // Ten pat, p. 45.

ir finansiniai, bet ir politiniai“¹. B. Balutis, svarstydamas „tarptautiniai juridinių statusą“ turinčio prezidento galimybę tapti „kovos už Lietuvos nepriklausomybę“ reiškėju ir būtinybę prie jo sudaryti centrą, pabrėžė dvi prieštaringas problemos puses. Pirma, tai tarptautine politine prasme „žymiai palengvina tą užduotį“, o antra, ją pasunkina „dėl mūsų išeivijos politinio nepriaugimo ir tų kivirčių, kurie kilo ir sukasi [apie] Tamstos asmenį“. Kaip išeitį liudijant tautos politinę brandą ir teigiant šios kovos vieningumą tarptautinėje plotmėje diplomatas atkakliai siūlė idėją „prieiti prie mūsų veiklos susikoncentravimo padarius mūsų politinių partijų ir srovių paliaubas ligi Lietuvos nepriklausomybės atgavimo – arba bent verta pamėginti tai padaryti“. Antra vertus, A. Smetona, pirmas užsiminęs apie kompromisų būtinybę vardan tautos vienybės, dar B. Balučio buvo patariamasis deklaruoti vienintelį tikslą – „privesti lietuvių tautą prie nepriklausomybės ir atiduoti į jos rankas tolimesnį jos likimą ir tolimesnį jos sutvarkymą, kurį ji padarys taip, kaip ji norės“². Kaip atsako iš opozicijos pusės tikėtasi sušvelninti išankstinę nuostatą dėl prezidento jungimosi į Lietuvos laisvinimo proceso lyderystę. Lietuvos prezidentui įsitvirtinus egzilyje (svarbiausia čia buvo pasiekti išeivijos daugumos pripažinimą), kitas žingsnis turėjęs būti Lietuvos vyriausybės (ar bent ministrų kolegijos) sudarymas kurioje nors demokratinėje šalyje. Tokias laisvinimo veiklos gaires numatė sumanysis diplomatas B. Balutis, kuris, matyt, rėmėsi kaimynų lenkų, jau turėjusių analogišką vyriausybę Londone, patirtimi. Tuo pačiu pabrėžiamas Lietuvos vyriausybės „galutinis tikslas – atstatyti Lietuvos suverenumą, grąžinti Vyriausybę *in exile namon*, o tautos valia toliau pati spręs tolimesnę valstybės santvarką“³. Kaip matyti iš šio cituoto laiško, su šia mintimi jau buvo susigyvenęs A. Smetona ir tai pareiškė 1941 m. spalio 11 d. laiške B. Balučiui. Panašūs prezidento ketinimai („praėjus karo audrai“ jis „bandys grįžti į Lietuvą kaipo privatus žmogus ir apsigyvens jei ne Kaune, tai bent savo ūkyje“ ir po visų klajonių jau nesikiš į politiką) buvo išsakyti dar 1941 metų vasarą⁴.

Prezidento sutiktuvas Niujorke ir pirmieji apmąstymai apie tremties tikslus

Pasklidus žiniai, kad prezidentas A. Smetona nusistatė vykti į Ameriką, išeivijoje imta diskutuoti, kaip rengtis jo sutikimui. Nieko nedelsdami pagrindinių lietuvių politinių srovių lyderiai įsitraukė į svarstymus dėl tokio sprendimo. Socialistų pakraipą šis faktas paveikė neigiamai ir jų spauda „dar labiau pradėjo juodinti prez. A. Smetoną ir visus tautiškai nusištačiusius žmones“. Katalikų srovės atstovai laikėsi rezervuotai, tačiau baigiantis 1940-ųjų gruodžiui pareiškė, kad „nieko neturės prieš tai“, jei jų Niujorko skyriaus valdybos nariai dalyvaus prezidento sutikime, o tolesnius veiksmus dėl Lietuvos prezidento buvimo JAV reikalų pasiūlė pavesti Lietuvai gelbėti tarybai (LGT). Tautininkai, vertindami besiklostančią padėtį, vylėsi, kad A. Smetonos buvimo Amerikoje reikalas pasitarnaus „lietuvių gerovei, vienybei, taikai, bet ne skaldymui savųjų ir grupinėms rietenoms“⁵. Paašikėjus Lietuvos prezidento atvykimo preliminarieji datai, pirmučiausia iniciatyvos ėmėsi Bruklino (Niujorko miesto dalis) tautininkai, o netrukus į svarstymus įsitraukę diplomatai pasiūlė tuo rūpintis Lietuvos pasiuntinybei ar jau minėtai LGT⁶.

Tik nuo 1940 metų rugpjūčio pradžios gyvuojančiam JAV lietuvių politinių srovių susivienijimui – LGT – rengimasis prezidento sutikimui tapo tarybą sudarančių grupių brandumo, kitaip tariant, gebėjimo aukoti partinius interesus vardan atstovaujamos Lietuvos valstybės vieningumo, patikrinimu. Pirmieji skyrėsi socialistai, kurių atstovai nedalyvavo prezidento sutikimui skirtuose pasitarimuose nuo pat 1940 m. gruodžio 7 d. Po to ėmė ryškėti dar vienos LGT grupės – katalikų – svyravimai, ar verta dalyvauti prezidento sutikime. Vis dėlto su jais tautininkams pavyksta surasti kompromisą ir, pritariant Lietuvos diplomatom JAV, sutariama, kad prezidentą A. Smetoną Niujorke 1941 m. kovo 10 d. sutiks visų jų atstovai, o tuo rūpintis pavedama iš svarbesnių išeivijos organizacijų sudaromam

¹ B. Balučio laiškas A. Smetonai, 1941 m. liepos 5 (29) d. // *Ten pat*, p. 46–50.

² *Ten pat*, p. 49.

³ B. Balučio laiškas A. Smetonai, 1941 m. lapkričio 27 d. // *Ten pat*, p. 51–56.

⁴ A. Smetona norįs grįžti į Lietuvą // *Darbininkas*, 1941 m. liepos 18 d.

⁵ Kaip katalikai žiūri į A. Smetonos atvykimą? // *Margutis*, 1940 m. gruodžio 30 d.

⁶ Skirius J. Prezidento Antano Smetonos atvykimas į JAV 1941 metais ir išeivijos pozicija // *Lietuvos istorijos metraštis*, 2010, nr. 2, p. 83.

Lietuvos prezidentui priimti komitetui¹. Taigi jau aiškiai buvo suvokiamos Amerikos lietuvių komunistų nuostatos dėl įvykių Lietuvoje ir jų reakcija į prezidento atvykimą, tačiau tautos politinės brandos požiūriu bent keistokai atrodė prie jų besišliejantys socialistai ir jiems pritarti bandantys valdžios ištroškę katalikai klerikalai, primiršę krikščioniškąjį atleidimo principą.

Prezidentas Antanas Smetona, jo žmona ir generalinis konsulas Jonas Budrys su reporteriais Niujorko jūrų uoste. Margutis, 1941, nr. 5

Nepaisant Amerikos lietuvių politiniuose rateliuose besiformuojančio nepalankumo Lietuvos prezidentui, Niujorko jūrų uoste, dalyvaujant lietuvių diplomatams, minėtam komitetui, gausiam lietuvių būriui ir JAV žiniasklaidos atstovams, A. Smetona buvo sutiktas deramai. Kaip vėliau rašė žiniasklaida, „pats faktas jo atvykimo Amerikon, demokratijos tvirtovėn, reiškia jo gilų, o ne paviršutinį demokratijos įvertinimą“². Atvykimo proga išplatintoje Lietuvos Respublikos prezidento deklaracijoje Amerikos spaudai A. Smetona padėkojo JAV valdžios atstovams „už jų prielankumą“ suteikiant įvažiavimo vizas ir atsargiai dėliojo savo pasiryžimus: „Mano planai ateičiai yra dar neaiškūs, visiškai natūraliai, bet mano intencija ir noras pašvęsti ateičiai ir paruošti Lietuvos istorijos dvidešimties metų nepriklausomo gyvenimo laimingą laikotarpį, respubliką po mano administravimu.“ Paties sutikimo metu jis žurnalistams dar patvirtino, neva „įsteigęs Lietuvos valdžią ir tarnavęs jai taip ilgai“, noris „užrekorduoti jos istoriją“ ir prisipažino: „Bet kolei mano širdis plaka, ji visuomet tikrai dėl laisvos Lietuvos!“³

Todėl nuosekliai linkdamas į Lietuvos laisvinimo veiklą, Lietuvos prezidentas pirmajame jo pagerbimo bankete kovo 13 d. Niujorke, „Pierre“ viešbutyje, kreipėsi į išeiviją ir kilniai patikino: „Septyniasdešimtus metus einu. Būdamas moksleivis, veikiau ir vedžiau kitus – ir man pritarė. 15 metų išbuva ir Lietuvos prezidentu. Tad turiu pasitikėjimą. Patiksiu ar ne, bet sakysiu tiesą apie Lietuvą. Nesibrausiu į jūsų gyvenimą. Bet žinau, kad jūsų širdys plaka Lietuvai ir jos laisvei kaip ir mano.“⁴ Prezidentas paaiškino, „kad jis neratifikavęs

¹ Ten pat, p. 84, 86.

² Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone informacija išeivių spaudai // Lietuvos centrinių valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 656, ap. 2, b. 302, l. 326.

³ Atvykus prez. A. Smetonai // Margutis, 1941 m. kovo 15 d.; A. Smetona atvyko New Yorkan // Draugas, 1941 m. kovo 11 d.

⁴ Abraitis V. Prezidentas Antanas Smetona Lietuvą okupavus, p. 49.

Sovietų ultimatumo sąlygų, kad jis pasiryžęs reikalui esant išaiškinti netikslus ir kartais neteisingus priekaištus ne tik jo prezidentavimui, bet ir asmeniui“. Keldamas lietuvių vienybės idėją A. Smetona „kvietė visus tautiečius gerbti Lietuvos nepriklausomybės vėliavą, padėti tą vėliavą įkelti į Gedimino kalną Vilniuje“¹. Kitos viešnagės, turėjusios tapti reikšminga visai išeivijai, metu A. Smetona lankėsi Čikagoje, pramintoje, kaip žinia, Amerikos lietuvių sostine. Reikšmingiausioji dalis – iškilmingas priėmimas 1941 m. gegužės 4 d., ir prezidento kalba, kurią transliavo JAV nacionalinė radijo kompanija NBC². Savo kalboje jis atskleidė sovietų įvykdytą ne tik Lietuvos, bet ir dviejų kitų Baltijos šalių užgrobimą ir ryžtą laisvinti Lietuvą. A. Smetona patvirtino, kad „Lietuvių tauta tebėra gyva, ji nepasiduos brutaliam bolševizmui ir pasiliks gyva ir laisva“³. Be to, pažymėjo Lietuvos vyriausybės tęstinumo būtinybę ir patikino, kad „pokarinė Lietuva turėsianti būti atsteigta tik 1918 m. atkurtosios demokratinės Lietuvos pagrindais“⁴, o „jos vadovybės klausimo sprendimas priklausys visai tautai“⁵.

Apibrėžiant Antano Smetonos statusą JAV

Pirmuoju iš aukštų oficialių JAV pareigūnų, pagerbusių atvykusį į Ameriką A. Smetoną kaip Lietuvos Respublikos prezidentą, tapo Merilando valstijos gubernatorius Herbertas R. O'Konoras (Herbert R. O'Connor). 1941 m. kovo 12 d. jis laišku pasveikino A. Smetoną ir pakvietė apsilankyti broliškame Merilande⁶.

Lietuvos Respublikos Prezidentas Antanas Smetona ir Sofija Smetonienė su JAV lietuvių radijo programos ir žurnalo „Margutis“ bendradarbiais. Už Prezidento stovi kompozitorius, žurnalo „Margutis“ redaktorius Antanas Vanagaitis. Čikaga, 1941 m. Autorius nežinomas. LCVA

¹ Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone informacija išeivių spaudai // LCVA, f. 656, ap. 2, b. 302, l. 326.

² Lietuvos prezidentas Smetona Chicagoje // Darbininkas, 1941 m. gegužės 6 d.

³ Neįstengs Lietuvių tautos gyvybės sunaikinti. Smetona // Draugas, 1941 m. gegužės 5 d.

⁴ Merkelis A. Antanas Smetona, p. 653–655.

⁵ Eidintas A. Antanas Smetona ir jo aplinka. Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2012, p. 452.

⁶ Ten pat, p. 48.

Kaip žinia, 1940 m. rugsėjo 14 d. Berlyne išduodant Lietuvos prezidentui ir jo šeimos nariams JAV diplomatinės vizas, buvo išgautas A. Smetonos raštiškas pasižadėjimas, kad jam žinoma sąlyga „nevadinti savęs kokios nors vyriausybės nariu ar vadovu, viešint

Jungtinėse Valstijose¹. Tačiau atvykus į Ameriką ir sulaukus dviejų svarbių priėmimų Valstybės departamente ir Baltuosiuose rūmuose, atrodžiusi labai suvaržyta, griežtai dokumente fiksuota A. Smetonos padėtis – rodės – keitėsi. Jau pirmajame priėmime, kurį surengė 1941 m. balandžio 1 d. Valstybės departamento įgaliotasis sekretorius Samneris Velesas (Sumner Welles), buvo patikinta, kad „Amerikos vyriausybė neprieštaraus Prezidento susitikimui ir pokalbiams su lietuvių kilmės Amerikos piliečiais“, o tokių susitikimų metu busi „labai naudinga išgirsti žodžius, skatinančius dirbti, siekiant atgauti savo šalių nepriklausomybę“². Netrukus, kitame priėmime (dažnai įvardijamas kaip privati audienacija), vykusiam balandžio 18 d. pas JAV prezidentą Frankliną Delaną Ruzveltą (Franklin Delano Roosevelt), A. Smetona vėlgi išgirdo viltingą raginimą „vykti pas savo tautiečius ir padirbėti jų tarpe /.../ Amerikos lietuviai padėjo Lietuvai per aną Didįjį (Pirmąjį pasaulinį – J. B.) karą, padės jai ir šiame kare“³. Audiencijos metu buvo patvirtinta JAV pozicija nepripažinti Lietuvos okupacijos⁴, o tai aiškiai klojo pamatus Lietuvos bylos kėlimui tarptautiniu mastu. Tuo pačiu Amerikos lietuviams tai buvo ženklas, raginantis „dar daugiau susirūpinti Lietuvos likimu ir parodyti daugiau darbštumo“⁵. Taigi nuo pat atvykimo A. Smetona laikytas įžymiu svečiu, gyvenančiu privačiai ir turinčiu Lietuvos prezidento egzilyje (tremtyje) vardą⁶. Pripažįstant A. Smetonos, kaip „tikrosios Lietuvos vyriausybės atstovo“, statusą, ženklus buvo Amerikos vyriausybės pareiškimas jau prasidėjus vokiečių žygiui prieš sovietus. Išlikusiame dokumente patvirtinama, kad „nebus prieštaraujama Prezidento Smetonos kampanijai siekiant suvienyti Jungtinėse Valstijose gyvenančius lietuvių kilmės piliečius ir kviečiant juos remti demokratinę respublikinę Lietuvos vyriausybę, gyvavusią iki 1940-ųjų birželio“⁷. Panašią, bet jau kiek koreguotą nuostatą, patirtą iš Valstybės departamento valdininko laiške prezidentui A. Smetonai perduoda ir diplomatas Povilas Žadeikis: „.../ esą visai tvarkoje, kad Tamsta viešai kalbėtų apie tai, kas ir kaip buvo Lietuvoje iki čia Tamstai atvykus, bet kad veikti dėl politinės ateities, kurioje Tamstos asmuo figūruotų, kaip tiesioginiai suinteresuotas ar naudai kito asmens, – esą būtų nesuderinama su pasižadėjimu.“⁸

Vietoj prezidento siūlomos vienybės – JAV lietuvių politinių srovių konkurencija

Visai kitoks poveikslas kūrėsi Amerikos lietuvių išeivijos gretose. Nors Lietuvos Respublikos pasiuntinybė Vašingtone savo informacijoje išeivijos spaudai aiškiai įvardijo, kad konstitucinės teisės požiūriu A. Smetona „tebesiskaito Lietuvos prezidentu“⁹ ir katalikų srovės atstovas tiesiogiai patyrė, jog prezidentas „nepasenęs, nepavargęs, ryžtingas; vadovybės neatsisakys, bet bendradarbiauti norės ir [su] kitų nuomonėmis skaitysis“, nesutarimai dėl požiūrio į prezidento A. Smetonos asmenį tarp LGT sudarančių katalikų, socialistų, sandariečių ir tautininkų tęsėsi. Nepaprastai ryški takoskyra tarp tautininkų ir visų kitų srovių susiklostė 1941 m. gegužės 15 d., kai, minint Steigiamojo Seimo sukaktį, LGT persitvarkė į Amerikos lietuvių tarybą (ALT), pabrėždama seiminės Lietuvos svarbą ir siekį išlaisvinto krašto gyvenimą tvarkyti pagal 1922 metų Konstituciją¹⁰. Kaip vėliau prisiminė laikraštinių tautininkas Kazys S. Karpius, ALT vadovybė tikėjo, kad Lietuvos nepriklausomybė busianti greitai atstatyta ir „visas tūlų srovių galvojimas buvo dar, kad jie dabar griebis Lietuvą valdyti, tautininkų jokių būdu neprileisdami...“¹¹ Vertindamas tebesitęsiančius Amerikos lietuvių išeivijos politinių srovių nesutarimus ir vienybės stoką, prezidentas A. Smetona 1941 m. gegužės 18 d. kreipdamasis į Čikagos tautiečius priminė: „Aukščiausias lietuvių tikslas yra išvaduoti ir atkurti nepriklausomą Lietuvą, kokia buvo paskelbta 1918 m. vasario 16 dieną. Kaip vaduoti? Taip, kaip Jūs, tautietės ir tautiečiai, esate ją vadavę savo aukomis ir gerais darbais per aną Didįjį karą. Taip Jūsų patyrimas, geroji valia ir jūsų sveikoji nuovoka rodys kelią ir dabar. Tas kelias tai tautos vienybė.“¹²

¹ A. Smetonos raštas A. Kirkui, 1941 m. rugsėjo 14 d. // Politikos pinklės. Antano Smetona – JAV Valstybės departamento rekratyje. Kaunas, Vytauto Didžiojo universiteto leidykla, 2002, p. 14, 28.

² JAV Valstybės departamento pokalbio memorandumas, 1941 m. balandžio 1 d. // Ten pat, p. 16, 31.

³ Merkeliš A. Antanas Smetona, p. 652.

⁴ Anicetas Simutis. 60 metų Lietuvos diplomatinėje tarnyboje. Sud. R. Morkvėnas ir L. Sruoginis. Vilnius, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 2007, p. 141.

⁵ A. Smetona lankė pas prezidentą Rooseveltą // Draugas, 1941 m. balandžio 19 d.; A. Smetona lankė pas prezidentą Rooseveltą // Darbininkas, 1941 m. balandžio 22 d.

⁶ Dapkutė D. Netikėti dokumentai // Politikos pinklės, p. 7.

⁷ JAV Valstybės departamento pokalbio memorandumas, 1941 m. birželio 24 d. // Politikos pinklės, p. 18, 32.

⁸ P. Žadeikio laiškas A. Smetonai, 1941 m. birželio 24 d. // LCVA, f. 656, ap. 2, b. 302, l. 26.

⁹ Lietuvos pasiuntinybės Vašingtone informacija išeivių spaudai // LCVA, f. 656, ap. 2, b. 302, l. 326.

¹⁰ Banionis J. Lietuvos laisvinimas Vakaruose 1940–1975, p. 41.

¹¹ Mes turime minių, o jūs turite protą // Margutis, 1955, nr. 7/8, p. 12.

¹² Abraitis V. Prezidentas Antanas Smetona Lietuvą okupavęs, p. 50.

Deja, vienybės kelio buvo atsisakyta. Tiek kairiosios, tiek dešinėsios srovės atstovai tęsė atvykusio prezidento puolimus. „Kiekvienas jo žingsnis buvo sekamas ir bjauriausiai komentuojamas.“¹ Todėl išeivijos tautininkai, spėję įsitikinti, kad jiems nusprendus glaudžiau bendradarbiauti su A. Smetona lygia greta taps neįmanoma sutartinai dirbti su kitomis ALT politinėmis srovėmis, LGT pertvarkoje jau nedalyvavo. Pasiryžę veikti savarankiškai ir susirinkę 1941 m. birželio 6–7 d. „Tabor Farm“ vasarvietėje (Mičigano valstija) pas bendramintį Juozą Bačiūną (Bachuną), pas kurį tuo metu buvo apsistojęs prezidentas A. Smetona, jie aptarė susiklosčiusias Tėvynės laisvinimo proceso aplinkybes. Įvertinę tvyrantį Lietuvos likimo ir ateities neaiškumą ir sutarę būtinybę neatidėliojant plėtoti politinę laisvinimo veiklą, tautininkai susivienijo ir įsteigė Lietuvai vaduoti sąjungą (LVS)². Naujasis susivienijimas užsibrėžtų tikslų sąrašo pirmuoju punktu iškėlė opiausiąjį: „Padėti Lietuvai atgauti laisvę ir atstatyti ją vėl Nepriklausoma valstybe.“ Šio tikslo įgyvendinimui LVS priėmė priedermę koordinuoti Amerikos lietuvių pastangas Lietuvos laisvinimo darbuotėje, derindami „su A. Smetonos, kaip išsitrėmusio Lietuvos prezidento, veikla“³. Buvo numatyta veikti dviem kryptimis – tarp tautiečių ir amerikiečių visuomenėje, o pati veikla turėjo apimti informacijos apie Lietuvą sklaidą, Lietuvos laisvinimo dalyvių ar šalininkų gretų plėtimą, Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo paramos aktyvinimą. Nedvejojant pabrėžta kova su Lietuvos nepriklausomybės priešais. Be to, buvo įkurtas LVS globojamas Lietuvių tautinis šalpos fondas (*Lithuanian National Relief Fund*), kuris rūpinosi dėl karo nukentėjusių Lietuvos žmonių šelpimu, o jo garbės pirmininku išrinktas prezidentas A. Smetona. Ilgainiui Lietuvos šelpimo idėja pasklido po visą Amerikos lietuvių visuomenę, kol 1944 metais virto savarankiška organizacija – Bendru Amerikos lietuvių fondu (BALF)⁴.

JAV lietuvių bendruomenės veikėjai. Iš kairės: Aloyzas Valušis, Marytė Tūbelytė, Juozas Bačiūnas, „Tabor Farm“ savininkas, Prezidentas Antanas Smetona, jo žmona Sofija Smetonienė, Jadvyga Tūbelienė. 1941–1942 m. Autorius nežinomas. LCVA

¹ Anicetas Simutis. 60 metų Lietuvos diplomatinėje tarnyboje, p. 140.

² Skirius J. JAV lietuvių darbai Lietuvai 1918–2018 metais. Vilnius, Savas takas ir Ko, 2018, p. 170.

³ Abraitis V. Prezidentas Antanas Smetona Lietuvą okupavęs, p. 49.

⁴ Ten pat.

Kaip „Tabor Farm“ susitikimo apibendrinimą 1941 m. birželio 7 d. Amerikos lietuvių tautininkai paskelbė memorandumą, kuriame, pripažindami Lietuvos Respublikos prezidento A. Smetonos idėjinę lyderystę, prisiekė „dirbti toliau ir su didesniu pasiryžimu tą darbą, kokio mūsų Tėvynė iš mūsų visų reikalauja“ tol, kol „Lietuva ir vėl bus atstatyta laisva ir nepriklausoma“¹. LVS pirmininku buvo išrinktas Amerikos lietuvių tautininkų veikėjas advokatas Antanas A. Olis (Olševskis), jis skatino organizaciją atvirumui ir kvietė vienyti įvairių įsitikinimų tautiečius, pasiryžusius Tėvynės laisvinimo labai bendradarbiauti „su Lietuvos valstybės likučiais, pirmiausia su A. Smetona“². Prezidentas, skelbdamas visų lietuvių vienijimosi idėją, kuri būtina atkovojo valstybės nepriklausomybę, laikėsi nešališkos pozicijos ir kukliai vertino savo įnašą į LVS veiklą: „Sąjunga Vaduoti Lietuvai ir *Relief Committee* ne mano nuopelnas, ne mano sumanymas. Aš tik paklaustas pasakau savo nuomonę vienu ar kitu reikalu, kad tai galima, kas į mane gera intencija kreipiasi“³. Naujai iškilusį tautininkų politinės srovės darinį diplomatas P. Žadeikis vertino teigiamai, neslėpdamas džiaugsmo, kad „Amerikos lietuvių vidurio srovė, lietuvių atsidadavusi, galop surado save ir sukūrė srovės vadovaujamą autoritetą“, ir vylėsi, kad jo veiklą „pajus kiekvienas miestas, ypač didesnieji centrai“⁴.

Nepaisant tautininkų atžvilgiu susidariusios neginčijamos opozicijos, besiremiančios vien partiniais principais ir pamiršusios vienijančią valstybingumo idėją, LVS, veikdama drauge su A. Smetona, iškart paniro į Lietuvos laisvinimo darbuotę. Buvo plėtojamas bendradarbiavimas su JAV Kongreso nariais, kitais politikais, primenant nepriklausomybės netekusios Lietuvos padėtį, mezgami ryšiai su atskiromis valstijomis, jų gubernatoriais, organizuojant Lietuvos Respublikos dienas, remiamas JAV dalyvavimas Antrojo pasaulinio karo kovose, raginant pirkti karo taupymo ženklelius ir paskolos lakštus (bonus), telkiama materialinė parama, reikalinga tiek sąjungos, tiek fondo sėkmingam gyvavimui. Didelio atgarsio propaguojant Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo būtinybę sulaukė LVS surengti vieši renginiai, skirti Amerikos visuomenei. Juose greta Lietuvos prezidento A. Smetonos dažnai dalyvaudavo ir Lietuvos bičiulis, paskutinis JAV pasiuntinys Kaune dr. Ovenas Noremas (Owen Norem). Beje, diplomato iniciatyva buvo įkurta amerikiečių organizacija *American Friends of Lithuania* (AFL), kuri siekė visuomenėje platinti žinią apie Lietuvą, teikti okupuotam kraštui materialinę ir moralinę paramą, remti lietuvių pabėgėlius ir propaguoti 1941 m. rugpjūčio 14 d. paskelbtos Atlanto chartijos principus⁵. Vienas reikšmingiausių darbų, skirtų Amerikos visuomenei, liudijant pasiektą nepriklausomos Lietuvos Respublikos pažangą įvairiose gyvenimo srityse ir skleidžiant istorines bei geografines žinias apie Lietuvą tapo O. Noremo knygos „Timeless Lithuania“⁶ išleidimas. Tai – Lietuvos Nepriklausomybės sidabrinio jubiliejaus proga pasirodžiusi knyga, kuri buvo iliustruota nuotraukomis ir papildyta žemėlapiais. Prie jos leidimo tiek redaguojant, tiek telkiant lėšas prisidėjo pats prezidentas A. Smetona ir LVS⁷. Pagelbėdamas sisteminant diplomato teikiamą medžiagą, A. Smetona pripažino, kad šia knyga „užsiimtas platus Lietuvos ir lietuvių gyvenimo atvaizdavimas praeities ir dabarties“ ir ji „labai naudinga Lietuvai“⁸. Be to, „išsiuntinėta diplomatams ir didžiajai spaudai, ji atgaivintų Lietuvos bylą, amerikiečio diplomato šviesoje parodytą, ir būtų atsvara prieš rusų bolševikų ir lenkų propagandą“⁹.

Prasidėjus Vokietijos ir Sovietų Sąjungos karui ir naciams užėmus Lietuvą, išeivijoje ir lietuvių diplomatinuose sluoksniuose būta svarstymų, kaip „pastūmėti pirmyn Lietuvos nepriklausomybę dabartinėse apylostyse“¹⁰ ir teirautasi A. Smetonos, ar jo „pirmųjų pareigų eilėje“ yra „pareiga grįžti į Lietuvą“ ir tuo pateisinti „konstitucinio Prezidento“ faktą¹¹. A. Smetona, išlaikydamas neeilinį politinį įžvalgumą ir išmintį, turėjo vienareikšmį atsakymą: „Kad Prezidentas grįžtų Lietuvon, tai ne tik jo, bet ir jo Įgaliotų Ministrų pareiga ir rūpestis turėtų būti. Jie turėtų žinoti, bent sekti, visų pirma, ar nėra tinkamų, /.../ politiškai juridine prasme, sąlygų eiti savo pareigų Lietuvoje. Lig šiol aš nesu iš jų girdėjęs

¹ Amerikos lietuvių tautininkų memorandumas, 1941 m. birželio 7 d. // Antano Smetonos korespondencija, p. 61–62.

² Dapkutė D. Lietuviškos širdies ambasadorius Juozas Bachunas-Bačiūnas (1893–1969). Vilnius, Versus aureus, 2014, p. 171.

³ A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1941 m. birželio 26 d. // Antano Smetonos korespondencija, p. 410.

⁴ P. Žadeikio laiškas A. Oliui, 1941 m. birželio 26. // LCVA, f. 656, ap. 2, b. 302, l. 11.

⁵ Lietuvos draugų Amerikoje įsteigimas // LCVA, f. 656, ap. 2, b. 674, l. 201.

⁶ Norem O. C. J. *Timeless Lithuania*. Chicago, 1943.

⁷ A. Smetonos laiškas O. J. C. Noremui, 1942 m. rugsėjo 8 d. // Antano Smetonos korespondencija, p. 85.

⁸ A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1942 m. birželio 4 d. // *Ten pat*, p. 514.

⁹ A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1942 m. rugpjūčio 27 d. // *Ten pat*, p. 527.

¹⁰ P. Žadeikio laiškas A. Smetonai, 1941 m. liepos 7 d. // *Ten pat*, p. 416.

¹¹ P. Žadeikio laiškas A. Smetonai, 1941 m. liepos 19 d. // *Ten pat*, p. 417.

apie tai, nes tokių sąlygų nėra ir, rodos, dabar negali būti bent tol, kol Vokios (Vokietijos – J. B.) karas eina su Sov[ietų] Rusija, kol Vokia nėra nieko prasitarusi apie Lietuvos bylą.¹ Ir dar patvirtindamas kilnumą, prezidentas A. Smetona priminė JAV prezidentui duotą pažadą, esą nepripažinsią „Lietuvoje režimų, sudarytų ten esant Sovietų Rusijos ar Vokios okupacijoje“, o kitu atveju „tai būtų melaginga, prieštaringa grįžti tos okupacijos glėbin“. Lietuvos prezidentas tikėjo Vakarų demokratijomis ir šis tikėjimas dar labiau sustiprėjo, kai JAV ir Didžioji Britanija paskelbė minėtą Atlanto chartiją, deklaruojančią pasaulio sutvarkymo po karo principus. A. Smetona patikina JAV prezidentą F. D. Ruzveltą: „Aš kaip ir kiti, kurie trokšta visoms tautoms laisvės ir teisingos taikos po šio karo, tikime, kad tame istoriniame dokumente, kaip Atlanto Čarteris (Chartija – J. B.), glūdi didinga, moralinė pajėga, kuri remiama ginklo, įveiks nelementą Ašies smurtą, sumotą amžinai pasijungti laisvąsias tautas.“² Tuo pačiu telegramoje, siųsčioje į Baltuosius rūmus, patvirtinama nekintama lietuvių siekiamybė: „Lietuva siekia pasilikti laisva ir nepriklausoma, suvereni valstybė. Santvarka, sudaryta Rusijos ir Vokietijos okupacijų metu Lietuvai yra nepriimtina.“³ Tai iš esmės atitiko ir diplomato P. Žadeikio esamos situacijos vertinimą, kurį jis tuo metu perdavė telegrafu kolegai dr. Jurgiui Šauliui: „Mums nepriimtina jokia santvarka kolei Lietuvoje rasis svetimos kariuomenės dalys, kolei tautai nepatikinta civilinės laisvės valstybinis kontinuitetas ir visiška Lietuvos nepriklausomybė.“⁴

Neatsitiktinai 1941-ųjų Birželio sukilimą A. Smetona vertino rezervuotai, abejodamas, ar nesąs per ankstyvas, o tokios prezidento nuostatos, matyt, darė įtaką LVS, paskelbusiai pareiškimą, kuriame kritiškai vertinamas surengtas sukilimas ir jo iškelta Lietuvos Laikinoji vyriausybė⁵. Ši A. Smetonos pozicija atliepė ir Lietuvos pasiuntinio P. Žadeikio notoje 1941 m. liepos 3 d. JAV vyriausybei reiškiamas mintis⁶. Prezidento nuogastavimus dėl „per ankstyvo sąjūdžio“ skelbiant nepriklausomybę ir sukilimo Kaune galimo „vokiečių inspiravimo“ išnaudojo opozicija ir nepraleido progos viešai lietuvių spaudoje „pasipiktinti“⁷.

Atlanto chartija, prezidentas A. Smetona ir jo viltys atgauti Lietuvai Nepriklausomybę

Lietuvos laisvinimo veržlumą ėmė stabdyti kintančios tarptautinės aplinkybės: Vakaruose kūrėsi aljansas, kilo antras frontas prieš vokiečius ir tai liudijo sąjungą su Sovietų Sąjunga prieš Hitlerio Vokietiją. Tą laikmetį Vakarų visuomenė ženklinė savotišku pakilimu, kurį prezidentas A. Smetona apibūdina kritiškai: „Propaganda spaudoje nušviečia Europos kontinentą taip, kad tarytum visos, vokiečių pajungtos tautos tik antro fronto laukia, kad sukiltų prieš vokiečius. Tai tikrai *wishing thought* (laukiama idėja – J. B.). Iš tikrųjų yra taip: vienos tautos laukia, kitos nelaukia. /.../ Visos nori nusikratyti vokiečių, bet vargiai kurios laukia ateinant bolševikų.“⁸ Susikūrus antihitlerinei koalicijai, kai kurios Vakarų demokratijos šalys ėmėsi keisti nuostatas dėl sovietų Baltijos šalių okupacijos. Didžiajai Britanijai nusprendus išbraukti Londone Lietuvai, Latvijai ir Estijai atstovaujančius diplomatus iš diplomatų sąrašo, A. Smetona tai vaizdžiai įvertino: „Anglai paaukojo bolševikams aviną, kurį vilkas nunešė, bet dar nėra suėdęs“ ir išreiškė abejones, kad dabar „vargiai kas betiki po Atlanto Čarteriu padėtu Churchillio parašu.“⁹

JAV lietuvių visuomenėje susiformavo dvi iš esmės priešiškos grupuotės: prosmetonininkai ir antismetonininkai. Pasak diplomato P. Žadeikio, joms rasti įtakos turėjusi ir Amerikos vidaus politika: „viena grupė yra demokratiškų pažiūrų, o kita – respublikoniškų“¹⁰. Tačiau nepaisant tokio priešiško, vis dėlto ir toliau neatsisakyta idėjos vardan Lietuvos išlaisvinimo suvienyti tautiečius. Prezidentas, pasirinkęs poziciją „veikti“, o ne „laukti ir žiūrėti“¹¹, garsino Lietuvą ir kėlė jos laisvės bylą. Ir nebūtinai sakomomis kalbomis. Viešnagės Vašingtone metu, 1941 m. kovo 29 d., Arlingtono nacionalinėse kapinėse prie Nežinomo kareivio kapo padėjo vainiką ir pagerbė JAV leitenanto Samuelio Hariso

¹ A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1941 m. liepos 23 d. // *Ten pat*, p. 419.

² A. Smetonos laiškas Prezidentui F. D. Ruzveltui, 1942 m. birželio 19 d. // *Ten pat*, p. 81–83.

³ A. Smetonos telegrama Prezidentui F. D. Ruzveltui // *Ten pat*, p. 81.

⁴ P. Žadeikio laiškas A. Smetonai, 1941 m. birželio 24 d. // *LCVA*, f. 656, ap. 2, b. 302, l. 26.

⁵ Truska L. Antanas Smetona ir jo laikai. Vilnius, Valstybinis leidybos centras, 1996, p. 392.

⁶ Lietuvos pasiuntinybės spaudos žinios // *Darbininkas*, 1941 m. rugsėjo 21 d.

⁷ Gabaliauskas S. Dėl Smetonos pareiškimų // *Darbininkas*, 1941 m. rugpjūčio 1 d.

⁸ A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1942 m. rugpjūčio 27 d. // *Antano Smetonos korespondencija*, p. 526.

⁹ *Ten pat*.

¹⁰ JAV Valstybės departamento pokalbio memorandumas, 1943 m. vasario 5 d. // *Politikos pinkelės*, p. 23, 36–37.

¹¹ Merkelis A. Antanas Smetona, p. 659.

(Samuel Harris), žuvusio 1920 metais Lietuvoje, atminimą¹. Viešėdamas Čikagoje tų pačių metų gegužės 3 d. aplankė prezidento Abraomo Linkolno (Abraham Lincoln) kapą ir padėjo vainiką², o 1941 m. spalio 12 d. lankydamasis Mičigane tarptautiniame draugystės parke pasodino eglę³.

1942 metais minint Vasario 16-osios akto sukaktį, itin išryškėjo lietuvių išeivių grupuočių takoskyra. Čikagoje, rengiant pagrindinį Lietuvos Nepriklausomybės minėjimą, kaip tinkamiausias pranešėjas buvo siūlomas prezidentas A. Smetona, bet nesutikus ir kairiesiems, ir dešiniams, šis pasiūlymas buvo atmestas⁴. Tada LVS, pasinaudodama Merilando gubernatoriaus palankumu, suplanavo A. Smetonos vizitą Baltimorėje, kur buvo surengtos Lietuvos Respublikos dienos⁵. Nepaisant prezidentui priešiško ar pikta-vališko pajėgų, prikišančių jam „simpatijas nacistiniam režimui Vokietijoje“, puolimo, renginys pavyko. A. Smetonos kalbose, be kita ko, buvo išsakytas prašymas lietuvių kilmės amerikiečiams „kiek įmanoma daugiau pirkti Jungtinių Valstijų gynybos fondų obligacijų ir visais įmanomais būdais bendradarbiauti vykdant Jungtinių Valstijų administracijos rengiamus gynybos planus“⁶.

Keliant Lietuvos bylą lietuvių išeivija ir toliau buvo raginama siekti vienijančios pozicijos. Tai akcentuota 1942 m. birželio 28 d. Pitsburge LVS surengtame suvažiavime. Prezidentas A. Smetona apgailestavo, kad nepavyksta pasiekti lietuvių vienybės „Lietuvos naudai“ ir kvietė: „Jei eidami į vieną tikslą negalime iš vieno dirbti, tai dirbkime šalimais, vieni kitiems nekliudydami, ieškokime draugijų sutartino darbo.“ Tuo pačiu antismetonininkams, prieštaraujantiems prezidento lyderystei laisvinant Lietuvą ir nuogaštaujantiems dėl jo galimo pretendavimo į valdžią, A. Smetona išdėstė išlaisvintos šalies santvarkos perspektyvą: „Mes nesuūlome jai, atsikūrusiai, jokio santvarkos projekto. Tai lietuvių tautos, namie pasilikusios, teisė.“ Jis priminė Atlanto chartijos trečiąjį straipsnį, kuris teigia: „Teisė visoms tautoms pasirinkti tokią valdymo formą, kokios jos nori. Tais žodžiais yra pareikštas pagrindinis demokratizmo dėsnis, iš kurio vedamas tautos suverenumas.“⁷

Saugant valstybės kontinuitetą

Lietuvių politinių srovių vienybės paieška ir toliau buvo prezidento A. Smetonos veiklos JAV darbotvarkėje. Tačiau tas jo siekis buvęs ieškoti „tikros vienybės“, ne „dirbtinės“, o tai įmanoma pasiekti „tik iš tikro daikto, iš tikros, o ne falsifikuotos širdies“. Remdamasis sava dešimtmečių patikrinta patirtimi jis aiškino: „Ieškodavau lietuvių vienybės ir ją kartais rasdavau: dirbdavau su įvairiomis srovėmis ir jų talkai esu vadovavęs. Tai būdavo galima tuomet, kada tų srovių vadovai parodėdavo geros valios, kada bendrai Lietuvos idėjai atsisakydavo savo išdidusio protingumo.“⁸ Ragindamas lietuvius vienytis, jis priminė aktualiausią Lietuvai klausimą ir siūlė spręsti jį išmintingai atidedant politines rietenas: „Šiuo metu lietuviams, susirūpinusiems savo vyriausybės atkūrimu, svarbu, kuo vardu ir pavarde Lietuvos Prezidentas. Palikime ateičiai spręsti, koks jis buvo. Svarbu tačiau žinoti, kad ta vyriausybė, gelbėjanti nepriklausomos Lietuvos kontinuitetą, gali būti tik jo sudaryta. Taigi neišmintinga šiaip ar taip žeminti ar mažinti jo autoritetą.“⁹

Laisvinimo veikloje, kur buvo aiškinamasi lyderystė, vyravo nesutarimas ir tarp Lietuvos diplomatų (Tautinio komiteto steigimas 1940 metais Romoje ir noras eliminuoti prezidentą iš politinės veiklos¹⁰ arba Lietuvos Tautos [Nacionalinės] tarybos projektas 1941 metais ir mintys apie egzilinės vyriausybės sudarymą¹¹), tebesitęsė nesantarpė lietuvių politinių srovių gretose, plito svarstymai apie galimus Lietuvos valstybinius junginius su kitais kraštais (Baltoskandija, Baltijos federacija, unija su Lenkija, Vidurio Europos federacija). Todėl ir toliau delsta dėl Lietuvos vyriausybės egzilyje paskelbimo, nors prezidentas aiškiai buvo išsakęs Lietuvos politinę kryptį: „Mūsų nusistatymas turėtų būti orientacija tik į demokratinę Europą, jokių būdu ne į rytus.“¹² Ir toliau tebetvyrant tokiai pabirų idėjų

¹ Lietuvos respublikos prezidentas prie Nežinomo kareivio kapo // Darbininkas, 1941 m. balandžio 15 d.

² Lietuvos prezidentas Smetona Chicagoje // Darbininkas, 1941 m. gegužės 6 d.

³ 1941 m. spalio mėn. 12 d. eglės sodinimas // Margutis, 1962, nr. 9, p. 26.

⁴ Abraitis V. Prezidentas Antanas Smetona Lietuvą okupavus, p. 50.

⁵ „Republic of Lithuania day“ in Baltimore, Maryland // Margutis, 1942, nr. 5, p. 11.

⁶ V. F. Laukaičio laiškas Valstybės sekretoriui, 1942 m. sausio 15 d. // Politikos pinklės, p. 18–19, 32–33.

⁷ Merkėlis A. Antanas Smetona, p. 668.

⁸ A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1942 m. lapkričio 5 d. // Antano Smetonos korespondencija, p. 549.

⁹ A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1942 m. rugsėjo 18 d. // Ten pat, p. 538.

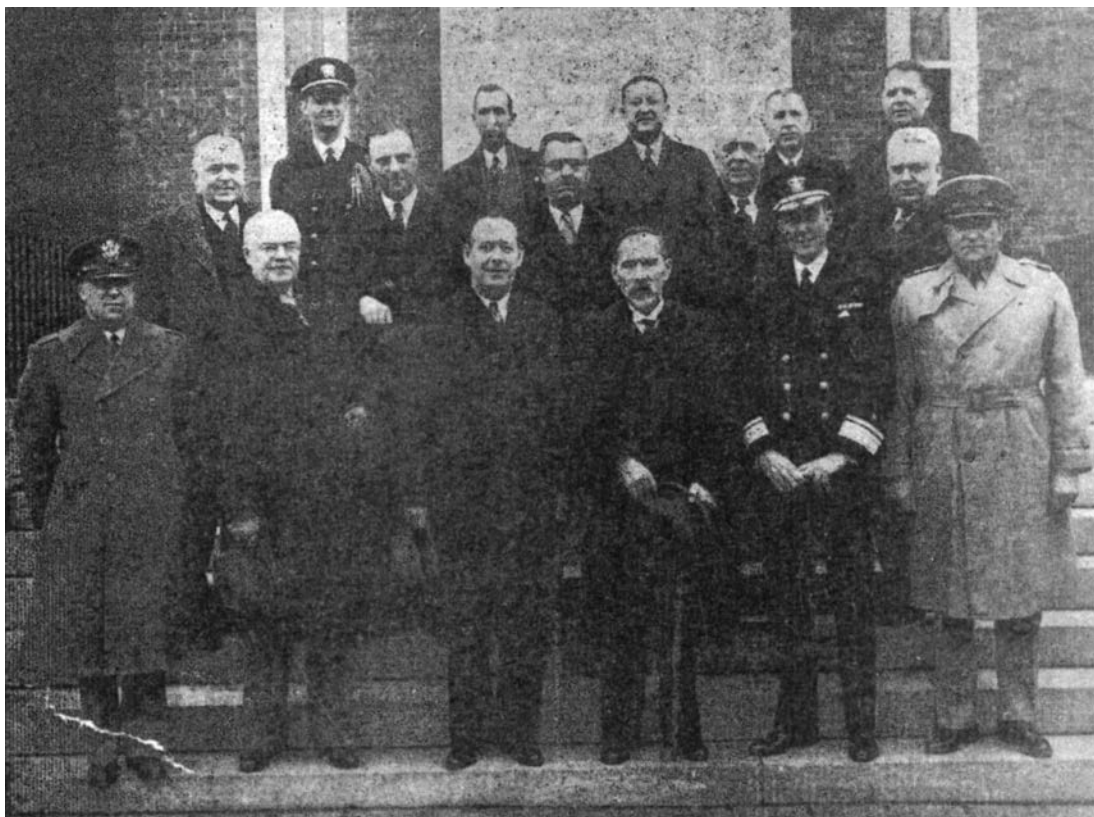
¹⁰ Merkėlis A. Antanas Smetona, p. 657.

¹¹ P. Žadeikio laiškas A. Smetonai, 1942 m. sausio 3 d. // Antano Smetonos korespondencija, p. 454.

¹² A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1942 m. gegužės 3 d. // Ten pat, p. 497.

situacijai, prezidentas A. Smetona, bandydamas pakreipti lietuvių išeiviją vieningumo linkme, samprotavo: „Žmogus, mokąs logingai galvoti, turi siekti pirma atstatyti savo krašto suverenumą, o tik paskum, jei bus reikalo, einant iš paaiškėjusių realių sąlygų, jį šlieti į kitą kraštą, savo svoriu nepavojingą savo tautai.“¹

Keičiantis padėčiai Antrojo pasaulinio karo frontuose, privalu buvo peržvelgti Lietuvos laisvinimo veiklos galimybes ir realistiškai apibrėžti jos gaires. Ta proga Lietuvos prezidentas konstatavo naujas tarptautines sąlygas ir modeliavo būsimus įvykius, kuriais turėtų būti remiamasi keliant Lietuvos laisvės bylą: „Karo tempas labai pagreitėjo. Karas gali dar ilgai užtrukti, bet gali netikėtai veikiant, nei buvo spėjama, sustoti. Mes lietuviai neturime savo vyriausybės *in exile* ir kažin ar jos susilauksime. Tačiau turime ruoštis, kiek galėdami, taikos konferencijai. Jei mums nebūtų lemta jone patekti tiesiog per savo atstovus, tai turėtume Lietuvos bylą joje kelti kitais prieinamais keliais, tik su netuščiomis rankomis.“²

Lietuvos Respublikos diena Baltimorėje (Maryland) 1942 02 15: pirmoje eilėje iš kairės: brigados gen. Francis Petrott, LR pasiuntinys Vašingtone dr. Povilas Žadeikis, Marylando valst. gubernatorius Herbert R. O'Connor, prezidentas Antanas Smetona, kontradmirolas John Beardall ir brigados gen. Dwight L. Mohr; antroje eilėje: baltimoriečiai: Nadas Rastenis ir William F. Laukaitis, čikagietis dr. Stephen Biežis, pulkininkas Harry C. Jones ir Margučio red. Antanas Vanagaitis; trečioje eilėje: leitenantas L.T. Smith, LVS pirmininkas Antanas Olis, baltimorietis Antanas Miceika, gubernatoriaus sekretorius August J. Bourbon ir Stanley Janušas iš Baltimorės. Margutis, 1942, nr. 5, p. 11

¹ A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1942 m. lapkričio 17 d. // *Ten pat*, p. 558.

² A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1942 m. lapkričio 22 d. // *Ten pat*, p. 562.

³ Eidintas A. Antanas Smetona ir jo aplinka, p. 458.

Ryškėjant naujiems Lietuvos laisvinimo veiklos horizontams, tiek diplomatams, tiek visoms išeivijos politinėms srovėms kilo priedermė aktyviau jungtis į Lietuvos propagandą: telkti informaciją apie krašto istoriją, dabartinę padėtį, reaguoti į paskelbtus tikrovės neatitinkančius faktus, skleisti tautos siekį atkurti nepriklausomą valstybę. Nors JAV atsisakė pripažinti Baltijos šalių priklausomybę, politika šių kraštų atžvilgiu darėsi santūresnė. 1943 metų pradžioje Teisingumo departamentas, kuriam buvo įteiktas nesibaigiančios komunistinės ir liberalios spaudos polemikos³ paveiktos lietuvių grupės komentaras dėl prezidento „politinių pažiūrų“ praeityje, pareiškia „susirūpinimą“ dėl A. Smetonos veiklos

aktyvumo (prikišamos jo sakytos viešos kalbos, teikiama žinia apie jo rašomą prisiminimų knygą)¹ ir primenami nurodymai, pagal kuriuos visuomeniškai aktyviems užsieniečiams būtų privalu registruotis *agent of foreign principal* (užsienio agento – J. B.)² statusu. Suprantama, tokia padėtis galėjo komplikuoti ir stabdyti laisvės bylos kėlimą. Tuo labiau, kad ir toliau nesiliovė antismetonininkų nepasitenkinimas aktyviu A. Smetonos ištraukimu į laisvinimo darbuotę. Prezidentas, atremdamas puolimus, aiškiai įvardija, kad „tai tikrai organizuotos kompanijos darbas“ ir išryškina aklavietėn vedančią tokių akcijų kryptį: „Kai nebepripažįsta Lietuvos Prezidento, tai, nuosaikiai galvojant, turėtų nebepripažinti ir jo pastatytų užsienio atstovų ir konsulų. Taip eina lietuvių piliečio logika samprotaujant. Ar mes kiti, kurie tebepripažįstame Lietuvą po 1926 m. posūkio juridiniu asmenim ir stengiamės atkurti jo valstybinę kontinuitetą, galime sutikti su tos kompanijos nusistatymu?“³ A. Smetona dargi įvardija numanomus puolimo organizatorius: „Oficialiųjų sferų „irritaciją“ sukėlė Sov[ietų] Rusijos agentai, bolševikai ir lietuvių organizuota opozicija prieš mane.“⁴

Net ir tokiomis nepalankiomis aplinkybėmis laisvinimo darbas tęsėsi. Prezidentas buvo tvirtai įsitikinęs: „Ne tik teisė, bet ir pareiga man dedama rūpintis Lietuvos laisve. O tas rūpestis yra politika, ir aš ją darau galimumo ribose.“⁵ Atremdamas atkakliai skleistą lietuvių visuomenei mintį, esą Baltijos valstybės, nesipriešinusios ginklu sovietų invazijai, „neturi teisės būti laisvos ir nepriklausomos“, prezidentas A. Smetona pasitelkė Čekoslovakijos ir Liuksemburgo pavyzdžius prasidedant Antrajam pasauliniam karui ir abejojantiems dėl Lietuvos laisvinimo dar kartą priminė Atlanto chartijos trečiąjį punktą ir taikliai pabrėžė, kad šis „dokumentas nededa sąlygų užpultųjų ir pavergtųjų laisvei grąžinti, kad ginklu būtų užpuolikams pasipriešinta“⁶. Taigi Amerikos lietuviams buvo svarbu ir toliau vienyti ir taip stiprinti pasitikėjimą Lietuvos vadavimo reikalu.

Ryškus Amerikos lietuvių paliudijimas siekti Lietuvos valstybės atkūrimo ir remti JAV veiksmus Antrajame pasauliniame kare buvo Lietuvos Nepriklausomybės 25-mečio minėjimas Čikagoje. Dvi dienas trukęs prezidento A. Smetonos vizitas suteikė šventei iškilmingumo ir tam tikra prasme oficialumo. Prezidento garbei priėmimus surengė Ilinojaus valstijos gubernatorius Dvaitas Grynas (Dwight Green) ir Čikagos miesto meras Edvardas Kelis (Edward Kelly), kurie oficialiai paskelbė Vasario 16-ąją lietuvių švente. Minėjime netrūko Amerikos lietuvių vienybės telkiančių ženklų. Po Šv. mišių Švento Kryžiaus bažnyčioje prezidentas padėjo vainiką prie Dariaus ir Girėno paminklo, viešėjo pas Dariaus ir Girėno legionierius, aplankė Šv. Kazimiero seserų akademiją. Baigiamasis Lietuvos Nepriklausomybės jubiliejaus akordas – iškilmingas vakaras, kurį vedė LVS lyderis A. Olis. Jo metu kalbėjęs Ilinojaus valstijos vicegubernatorius Hagas Krosas (Hugh W. Cross) pasveikino Lietuvos prezidentą ir visus valstijos lietuvius ir palinkėjo po karo atkurti savo valstybę. Tai vienas akcentas, įkvepiantis tolesniems Lietuvos vadavimo darbams. Kitas – pranešimas, kad per tą vakarą pasirašyti išipareigojimai didelės sumos (153 300 JAV dolerių) karo paskolos lakštų išsigijimui. Taip buvo viršyta vieno milijono dolerių suma, už kurią Amerikos lietuviai nupirko bombonešį ir jam suteikė „Lituanicos“ vardą perdavė JAV. Vasario 16-osios minėjimas, o tuo pačiu Lietuvos vardas buvo paviešintas tiek amerikiečių, tiek lietuvių išėivių spaudoje: „Jeigu mes kiek arčiau susipažintume su reikšme to titulo, kurį nešioja A. Smetona, tai dar daugiau galėtume nuveikti labai Lietuvos. Dirbdami savo gimtinei šalelei Lietuvai, pirmiausia turime tokius pat darbus dirbti šiai šaliai – antrajai mūsų tėvynei Amerikai.“⁷

Tačiau trokštamos vienybės, kuri būtų grindžiama ne partiniais principais, o įvairių politinių srovių ir skirtingų pažiūrų žmonių visuotiniu ištraukimu į Lietuvos laisvės reikalą, ir dabar nebuvo pasiekta. Pasak diplomato P. Žadeikio, tarp Amerikos lietuvių „atsirado Kauno politinio puodo miniatūra“⁸, kurią lydi nesutarimai ir skandalai, o tai menkino lietuvių atsparumą kovojant dėl valstybės nepriklausomybės. 1943 metais atgimsta pasiūlymas

¹ Teisingumo departamento Federalinio tyrimo biuro laiškas Valstybės departamentui // Politikos pinklės, p. 22, 35–36.

² Merkelis A. Antanas Smetona, 1964, p. 666.

³ A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1943 m. vasario 4 d. // Antano Smetonos korespondencija, p. 583.

⁴ A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1943 m. rugpjūčio 25 d. // Ten pat, p. 629.

⁵ A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1943 m. sausio 5 d. // Ten pat, p. 570.

⁶ A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1943 m. sausio 29 d. // Ten pat, p. 581.

⁷ Lietuvos prezidentas Čikagoje // Margutis, 1943, nr. 3, p. 5.

⁸ P. Žadeikio laiškas A. Smetonai, 1943 m. vasario 11 d. // Antano Smetonos korespondencija, p. 587.

Amerikoje sukurti Tautinį komitetą (šįkart tik iš JAV gyvenančių Lietuvos piliečių), kuris, tardamasis su Lietuvos prezidentu ir diplomatais, sušauktų konferenciją ir parengtų sąlygas sudaryti vyriausybę egzilyje¹. Tą idėją A. Smetona nedvejodamas atmetė ir paaiškino: „Sumanymui demokratiškai per lietuvių konferenciją sudaryti Tautos Komitetą čia nėra šiandien reikalingų sąlygų.“² Tų pačių metų rugsėjį Pitsburge ALT surengė pirmąjį Amerikos lietuvių kongresą, kuriame susirinkę katalikų, socialistų ir sandariečių politinių srovių atstovai patvirtino JAV lietuvių tikslą atkurti nepriklausomą demokratinę Lietuvos valstybę³. Kaip žinia, ALT buvo iškėlusį seiminės Lietuvos vaidmenį. Tačiau ji, teikdama pirmenybę 1922 metų konstitucijai ir sumenkindama likusį prezidentinį laikotarpį, pažeidė Lietuvos valstybės kontinuiteto principą. Suprantama, tame kongrese tautininkai oficialiai, kaip atskira politinė srovė, neįėjusi į ALT sudėtį, negalėjo dalyvauti, o prezidentas A. Smetona šį Pitsburgo renginį įvardijo „klaidžiojančios veiklos“⁴ išdava. Tačiau ilgainiui jis, siekdamas pusiausvyros, įvertino realybę ir Amerikos lietuvius tikino: „Reikia eiti visokiais keliais prie vieno tikslo – kad Lietuvai būtų iškovota nepriklausomybė. Nereikia nuleisti rankų, jeigu nesutelpama į vieną organizaciją.“⁵

Amerikos lietuvių seimas ir A. Smetonos priesakas

Toliau sėkmingai klostantis sąjungininkų veiksmams kare su Vokietija, intensyvėjo ir trijų didžiųjų valstybių diplomatų bendradarbiavimas. Viena tokio bendradarbiavimo apraiškų – Maskvos konferencija, kurioje imtasi modeliuoti būsimą pokarinę Europą. Nuogąstauta, kad „trijų didžiųjų konferencijoje“ nebūtų nuslysta „ciniško realizmo keliu, sumindžiojus mažuosius“, tačiau prezidentas A. Smetona, keldamas laisvinimo veiklos dvasią, ragino: „Lietuviai neprivalo nusiminti ir pamesti savo laisvės kelią tų troškinančių rūkų glūdumoje. O pavojaus yra pamesti.“⁶ Nepaisant prognozuojamo nepalankaus likimo Lietuvai ir jos padėties Senajame žemyne po karo, išeivija kviečiama nenuleisti rankų, „reikia toliau atkakliai ginti Lietuvos bylą“. Nors tiesiogiai jau neįvardijamas lietuvių vienybės siekis, bet nurodomos lobistinės visuomenininkų veikimo gairės, „kad visos lietuvių organizacijos, labiausiai tarybos (ALT ir kt. – J. B.) ir Lietuvai Vaduoti Sąjunga, vėl sukrustų ir laiku įteiktų pareiškimus, stojančius už Lietuvos nepriklausomybę, bent prezidentui Rooseveltui ir Kongresui abejiems rūmams, kol nevėlu, kol dar trijų didžiųjų Sąjungos vadų susitikimas nėra įvykęs“⁷. Kita svarbi politinio veikimo kryptis būtų bendrų sąsajų su kaimyninėmis tautomis, atsidūrusiomis panašiose aplinkybėse, paieška. Tarp šių tautų A. Smetona, tvirtai pasisakydamas prieš regimas unijas ir už neginčijamą Vilniaus priklausomybę Lietuvai, mato ir lenkus. Todėl artinantis Raudonajai armijai prie Lietuvos ir numanant komunistus grįšiant į valdžią, prezidentas įžvalgiai dėstė: „Taigi nekaltų gyventojų korimams, šaudymams ir namų deginimams, žmonių gabenimams Sibiran nebus galo. Raudonieji pasistengs baigti, ką 1940–1941 m. pradėjo. Jei taip atsitiktų, Lietuvos klausimas būtų galutinai išspręstas. Nebetiktų deklaruoti Atlanto deklaracijos (chartijos – J. B.).“⁸ Laukiant svaresnių laisvinimo veiksmų, tampa labai svarbu apjungti lietuvių ir kaimyninių tautų išeivijos pajėgas: „Taigi, praverstų jau dabar, susitarus su estais, latviais ir gal lenkais, daryti kokie žygiai Washingtono valdžios sferose šių tautų gyvybei apsaugoti.“

Atmenant 1918 m. kovo 13–14 d. Niujorke įvykusį Visuotinį lietuvių seimą, LVS, įvertinusi tarptautinę padėtį ir ją palyginusi su ano meto įvykiais, pakvietė visus lietuvius rengtis šaukiamam Amerikos lietuvių seimui. Sekant įvykių paraleles, buvo samprotauta: „Kaip tada to meto lapkričio mėnesį baigėsi karas ir Lietuva atsisteigė nepriklausoma, taip ir dabar, 1944 metais, pranašaujama Europinio karo pabaigą su pergale Alijantų pusėje.“⁹ Todėl dabar visiems patriotiškai nusiteikusiems lietuviams tapo svarbu išsiaiškinti, kas Lietuvos klausimu buvo nutarta sąjungininkų Maskvos ir Teherano konferencijose. Manoma, kad visų pirma būsimame Lietuvių seime turėtų būti išrinkta Amerikos lietuvių delegacija,

¹ P. Žadeikio laiškas A. Smetonai, 1943 m. vasario 25 d. // *Ten pat*, p. 590.

² A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1943 m. gegužės 15 d. // *Ten pat*, p. 611.

³ ALT vykdomojo komiteto pranešimas spaudai, 1943 m. rugsėjis // *LCVA*, f. 656, ap. 2, b. 678, l. 45–46.

⁴ A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1943 m. rugpjūčio 3 d. // *Antano Smetonos korespondencija*, p. 622.

⁵ Karpis K. S. Paskutiniai Antano Smetonos troškimai // *Dirva*, 1944 m. sausio 14 d.

⁶ A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1943 m. spalio 16 d. // *Antano Smetonos korespondencija*, p. 637.

⁷ A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1943 m. lapkričio 7 d. // *Ten pat*, p. 647.

⁸ A. Smetonos laiškas P. Žadeikiui, 1944 m. sausio 6 d. // *Ten pat*, p. 657.

⁹ Lietuvių seimas įvyks Now York'e vasario-feb. 5 ir 6, 1944. Kviečiami visi lietuviai // *Margutis*, 1944, nr. 1, p. 13.

kuri apsilankiusi pas prezidentą F. D. Ruzveltą išsiaiškintų JAV poziciją dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės perspektyvos. Į šaukiamą Amerikos lietuvių seimą ragintas atvykti „kiekvienas, kuris myli ir didžiuojasi savo garsia tauta“ ir „prisidėti prie pasisakymo, ko mes Amerikos lietuviai norime Lietuvai iš šio karo“. Kviestas kiekvienas lietuvis – pavienis ar organizuotas, „kas tik pritaria Lietuvos nepriklausomybei“¹.

Amerikos lietuvių seimas buvo numatytas surengti Niujorke 1944 m. vasario 5–6 dienomis, o sprendimų klausimų ratas apėmė opiausius Lietuvos laisvinimo dalykus: bendradarbiaujant su JAV ir Lietuvos „valdžios įstaigomis“, atstatyti valstybės nepriklausomybę, įtraukti Lietuvą į Jungtinių tautų gretas, prašyti JAV valstijų, kuriose gyvena lietuviai, gubernatorių, kad jie skelbtų Vasario 16 d. proga Lietuvos nepriklausomybės proklamacijas. Be to, pabrėžta Amerikos lietuvių jaunimo ir apskritai profesionalų įtraukimo į laisvinimo veiklą svarba, lietuvių moterų pasitelkimo į nukentėjusių nuo karo žmonių šalpą reikšmė, lietuvių legiono nariai skatinti glaudžiau bendradarbiauti su grįžtančiais iš karo Amerikos lietuvių kariais. Pasisakoma už JAV karo paskolos lakštų pirkimo akcijos tolesnį rėmimą, įkvepiančiu pavyzdžiu laikant Čikagos lietuvių aukomis nupirktą bombonešį „Lituanica“. Tačiau – ir tai bene pagrindinis dalykas – LVS kvietime buvo akcentuojama, kad šaukiamame seime nebus „svarstoma, kokią valdžią mes Amerikos Lietuviai norime Lietuvos žmonėms pristoti. Prezidentas ir ministrai bus išrinkti Lietuvoje. Mes tik rūpinkimės ir dirbkime, kad Lietuvių tauta ir šalis būtų išlaisvinta ir Lietuvos nepriklausomybė atstatyta“². Tikėtasi, kad Amerikos lietuvių seime dalyvaus ir Lietuvos prezidentas A. Smetona. Jis ir kiti žymūs lietuviai bei amerikiečiai buvo pakviesti į neeilinį renginį, sušauktą „lemiamoje valandoje, kada Raudonoji armija artėja prie Lietuvos ir jau įėjo Lenkijon“, ir svarstyti „kokią vėliavą ta armija neša: pavergimo ar išlaisvinimo?“³

Deja, netikėta prezidento A. Smetonos žūtis keitė seimo programą ir vertė koreguoti tolesnę Lietuvos nepriklausomybės bylos eigą. Tačiau liko Lietuvos prezidento pareiškimai, kuriuose atsispindi A. Smetonos politiniai troškimai, tapę savotišku testamentu LVS ir veikiantiems tautininkams: „Mes turime siekti, kad Lietuva atgautų savo nepriklausomybę. Kokios formos ji bus, šiandien negalime atspėti. Mes nesilūpome jai, atsikūrusiai, jokio santvarkos projekto. Tai Lietuvių tautos, namie likusios, teisė. Iš savo sąlygų, iš susidėjusios aplinkumos, iš savo medžiagos, atkutus iš po karo griuvėsių, tauta pati kurs ir spres savo atnaujinto gyvenimo formą, nusistatys savo valstybės santvarkos rėmus. Tokia pažiūra sutinka ir su Atlanto Čarteriu...“⁴

Išvados

Kitaip nei kitų dviejų Baltijos šalių vadovai, 1940 metais Lietuvos prezidentas A. Smetona nusprendė pasitraukti į užsienį, kur „galėsiąs būti naudingesnis savo kraštui“. Šią sprendimą bus nulėmusios naktinio (iš birželio 14 į 15 d.) ir paskutinio (birželio 15 d.) vyriausybės posėdžių aplinkybės. A. Smetona, nesulaukdamas iš Lietuvos vyriausybės pritarimo atmesti sovietų ultimatumą ir simboliškai pasipriešinti ir atskleidamas Sovietų Sąjungos užmačias „sudaryti įspūdį, kad lietuviai patys užsmaugė savo tautos politinę laisvę“, vengdamas tapti grobuoniško Kremliaus įrankiu, nusprendė bent pasyviai pasipriešinti. Reikšdamas pasyvią pasipriešinimą, savo politinei tremčiai jis pasirinko vieną Vakarų galybių – JAV ir tuo, anot amerikiečių žiniasklaidos, patvirtino „gilų, o ne paviršutinį demokratijos įvertinimą“.

Pabrėždamas, kad nėra kurios nors vienos partijos „nuosavybė“, o tebesąs konstitucinis Lietuvos prezidentas, Smetona vylėsi sutelkti lietuvių išeiviją visuotiniam Lietuvos laisvinimo frontui. Jis kėlė lietuvių vienijantį siekį – sugrąžinti Tėvynei nepriklausomybę ir kvietė, sekant 1918 metų Nepriklausomybės kūrimo pavyzdžiu, suvaldyti ir sulaukyti partinius interesus ir jungtis į valstybės atkūrėjų gretas. Tačiau lietuvių politinių srovių atstovų nevienareikšmis požiūris į prezidento A. Smetonos asmenį ir jo apsisprendimą

¹ Ten pat.

² Šaukiamą Amerikos lietuvių seimą Lietuvai gelbėti // Margutis, 1943, nr. 24, p. 13.

³ Visų laisvę mylinčių // Dirva, 1944 m. sausio 14 d.

⁴ Karpis K. S. Paskutiniai Antano Smetonos troškimai, p. 1.

valstybės katastrofos akivaizdoje sklaidė tautiečių galimybę susiburti į vieningą Lietuvos laisvinimo frontą.

Tiek prezidento A. Smetonos priėmimas (nors ir neoficialus) Baltuosiuose rūmuose pas JAV prezidentą F. D. Ruzveltą, tiek jo susitikimas su Valstybės departamento įgaliotuoju sekretoriumi S. Velesu liudijo, kad A. Smetona Amerikoje laikytas įžymiu svečiu, gyvenančiu privačiai ir turinčiu Lietuvos prezidento, esančio tremtyje, vardą. Lietuvos diplomatai išeivijai skirtame pranešime taip pat dėstė poziciją, esą konstitucinės teisės požiūriu A. Smetona „tebesiskaito Lietuvos prezidentu“.

Nepaisant prezidento A. Smetonos pabrėžiamo pamatinio Lietuvos valstybės kontinuiteto principo ir formuluojamo pagrindinio *credo*, išeivijoje iš socialistų ir katalikų klerikalų formavosi politinė opozicija. Jie visi nerado išminties suprasti esantys vienos tautos atstovais ir pakilti virš partinių reikalų, sugebėti aukoti savo interesus vardan visų atstovaujamos Lietuvos valstybės vieningumo. Jie negirdėjo A. Smetonos pripažintų, jo *credo* atliepiančių Nepriklausomybės įgyvendinimo žingsnių – siekti valstybės suverenumo, sudaryti egzilio vyriausybę ir galop pačios tautos savo valia nustatyti valstybės ateities santvarką.

Tautininkai, kurdami atsvarą Amerikos lietuvių tarybai, besiformuojančiai opozicijos pagrindu, susivienijo ir įsteigė Lietuvai vaduoti sąjungą, kurios tikslas – padėti Lietuvai atgauti laisvę ir ją atkurti vėl kaip Nepriklausomą valstybę. Šios organizacijos veikla, plėtota dviem kryptimis – tarp tautiečių ir amerikiečių visuomenėje, – apėmė informacijos apie Lietuvą sklaidą, Lietuvos laisvinimo dalyvių ar šalininkų gretų plėtimą, Lietuvos nepriklausomybės atkūrimo paramos aktyvinimą. Taigi JAV lietuvių visuomenėje susiformavo dvi iš esmės priešiškos nusistačiusios grupuotės – prosmetonininkai ir antismetonininkai.

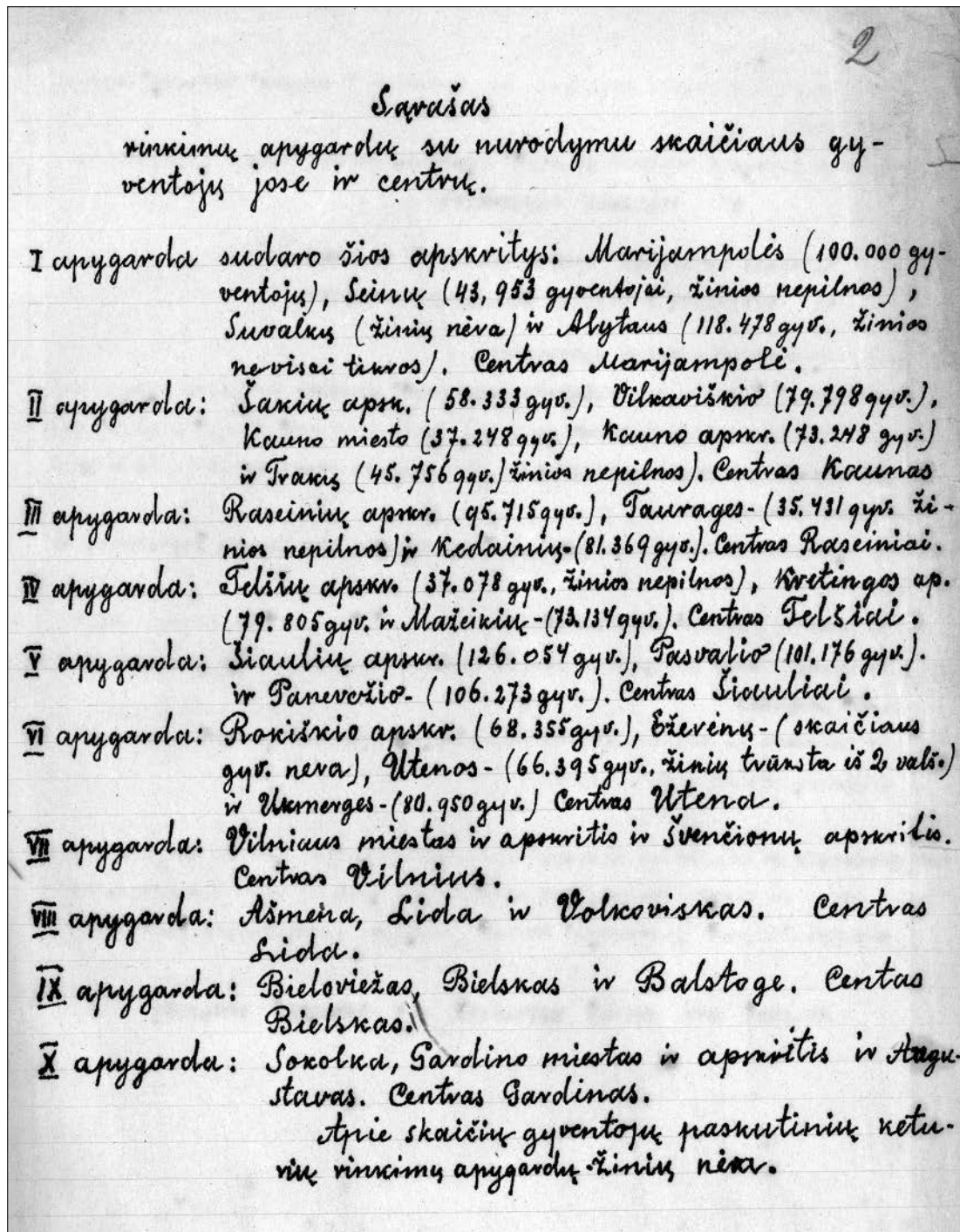
Nors išeivijoje ir tvyro priešiškas, ir toliau neatsisakoma idėjos vardan Lietuvos išlaisvinimo suvienyti tautiečius, prezidentas pasirenka poziciją „veikti“, o ne „laukti ir žiūrėti“. Lietuvos prezidentas, tikėdamas Vakarų demokratijomis, laikėsi pozicijos, kad Sovietų ar ją pakeitusios vokiečių okupacijos sąlygomis Lietuvoje režimų sudarytieji valdžių organai nepripažintini, o šis įsitikinimas dar labiau sustiprėjo, kai JAV ir Didžioji Britanija paskelbė Atlanto chartiją, deklaruojančią pasaulio sutvarkymo principus karui pasibaigus. Be to, prezidentas aiškiai buvo apibūdinęs ir atkurtos Lietuvos valstybės politinę kryptį: „Mūsų nusistatymas turėtų būti orientacija tik į demokratinę Europą, jokia būdu ne į rytus.“

Sekant 1918 m. kovo 13–14 d. Niujorke įvykusio Visuotinio lietuvių seimo pavyzdžiu, LVS, įvertinusi susidėjusią tarptautinę padėtį 1944 metų pradžioje ir ją palyginusi su ano meto įvykiais, 1944 m. vasario 5–6 d. Niujorke rengė Amerikos lietuvių seimą. Jame, dalyvaujant ir Lietuvos prezidentui A. Smetonai, tikėtasi išrinkti Amerikos lietuvių delegaciją, kuri turėtų aiškinti JAV poziciją dėl Lietuvos laisvės ir nepriklausomybės perspektyvos. Bet netikėtai pasikeitus aplinkybėms (žuvus prezidentui A. Smetonai), seimo darbas koreguotas ir buvo priimta rezoliucija, raginanti visus Amerikos lietuvius jungtis į bendrą Lietuvos laisvinimo veiklą. Tačiau toliau ryškėjant karo Europoje pabaigai ir komplikuojantis Baltijos šalių likimui, LVS atsisakė visuotinio Lietuvių seimo idėjos ir nusprendė tautinei išeivijos linijai atstovauti sukuriant mažesnę išeivijos junginį – Amerikos lietuvių misiją.

DOKUMENTAI

STEIGIAMOJO SEIMO ŠIMTMEČIUI

Lietuvos centrinis valstybės archyvas kartu su kolegomis – Kauno regioniniu valstybės archyvu ir Lietuvos ypatinguoju archyvu parengė šiam ypatingam jubiliejui skirtą parodą. Keletą eksponatų rengėjai pasiūlė „Nepriklausomybės sąsiuviniams“.

Steigiamojo Seimo rinkimų apygardų sąrašas. 1920 m. LCVA

Rinkimų į Steigiamąjį Seimą agitaciniai plakatai. 1920 m. LCVA

Rinkimai į Steigiamąjį Seimą Radviliškyje. 1920 m. balandžio 14–15 d. LCVA

Valio Steigiamasis Seimas! Kaunas, 1920 m. gegužės 15 d. LCVA

LIUDIJIMAS KERSTENO KOMITETUI APIE BIRŽELIO SUKILIMĄ

Skelbiame reikšmingą dokumentą apie 1941 metų Birželio sukilimą – Levo Prapuolenio ir Pilypo Žukausko (Naručio) liudijimus JAV Kongreso komitetui, 1953–1954 metais tyrusiam komunistinės agresijos ir Baltijos valstybių okupacijos ir prievartinio įjungimo į SSRS aplinkybes. Dokumente pateikiama autentiška informacija apie Birželio sukilimo organizavimą ir pradžią.*

SLAPTA

(Nemaža dalis pranešime minimų asmenų yra
Sovietų pavergtoji Lietuva)

LIETUVIŲ AKTYVISTŲ FRONTAS

Įsisteigė 1940 m. spalio mėn. 9 d. Kaune.

Pagrindinis tikslas:

- apjungti lietuvių tautą tiek tankiu organizuotos rezistencijos tinklu, kad būtų užkirstas kelias NKVD provokacijoms išryškinti aktyvų tautos elementą.
- ruošti būsimam karui, kad juo pasinaudodami atstatytume Lietuvos nepriklausomybę.

Organizacija

LAF veikė penketukų sistema, t. y. kiekvienas štabo narys sudarė po penketuką iš patikimiausių žmonių, kiekvienas penketuko narys iš savo pusės sudarė vėl naują penketuką ir t. t. Penketuką sudaręs asmuo likdavo jo sudaryto penketuko viršininku.

NKVD sekimui apsunkinti ir klaidinti LAF apskričių štabai daugumoje veikė kitais vardais, ir būtent:

Tauragės apskr. – Lietuvos Apsaugos gvardija – vadovavo L. Reivydas ir Rumbinas.

Šakių apskr. – Geležinis Vilkas – vad. kpt. J. Kilius.

Šiaulių srityje – Lietuvos Laisvės Armija – vadovavo Veverskis, Vilutis ir Juoceris.

Raseinių apskr. – „Juodoji svastika“. Nuo 1941 m. pradžios „Juodoji svastika“ virto eiliniaisiais vokiečių žvalgybos agentais ir LAF direktyvoms nepakluso.

Ryšiams su apskričių štabais palaikyti (prisilaikydami bendrų instrukcijų apskričių LAF štabai veikė savarankiškai) Kauno ir Vilniaus štabai turėjo sekančius ryšininkus:

Žemaitijai ir Šiaulių miestui – buv[ęs] žem[ės] ūk[io] ministeris – Putvinskis ir ltn. Stonys.

Suvalkijai – Vladas Nasevičius, arch. J. Pajaujis, Panevėžio sričiai – kpt. Kilius, Dzūkijai – Ig. Janavičius, Aukštaitijai – P. Žukauskas ir Stasiukas, Kauno ir Vilniaus sričių veikimas buvo vykdomas per bendrą Kauno–Vilniaus LAF štabą.

Kauno štabą sudarė: dr. inž. Adolfas Damušis, L. Prapuolenis, dr. inž. pulk. Vėbra, P. Žukauskas – visi keturi organizaciniais reikalams.

J. Rudokas – ryšio reikalams.

Ltn. Jucevičius – policijos reikalams.

Ltn. S. Tilinskas – spaudos ir propagandos reikalams. Vėliau šias pareigas perėmė A. Šapalas.

R. Šatas ir Pundžius – radijo ryšio reikalams.

Ltn. Br. Stasiukaitis – sanitariniams reik[alams] ir ryšiams su pasienio ligoninėm.

J. Stonys ir St. Bagdanavičius – radijo stoties ir radiofono reikalams.

Pulk. Tautivila, kpt. A. Andriūnas ir pulk. M. Mačiokas – ryšiams su kariuomenės štabais.

*Apie Kersteno komiteto tyrimą ir dokumentą žr. Vidmanto Valiušaičio straipsnyje p. 73–74.

Vilniaus štabą sudarė:

Gen. štabo majoras Vytautas Bulvičius

Kpt. Juozas Kilius

Juozas Kazickas

V. Y. – Vilniaus LAF štabo viršininkas

Dr. Pranas Padalskis

Kpt. B. Balčiūnas

Mykolas Naujokaitis – „Kumpis 24“.

Vytautas Valiukevičius

Vėliau, t. y. po 1941 m. birželio mėn. 7 d. areštų, kurių metu buvo areštuotas majoras Bulvičius, kpt. J. Kilius ir kiti karininkai poligone, iš Kauno ir Vilniaus LAF štabų buvo sudarytas LAF vyr. štabas, į kurį įėjo:

kpt. J. Andriūnas

kpt. B. Balčiūnas

dr. inž. Adolf[as] Damušis – „Anupras 555“

Vladas Nasevičius

Leonas Prapuolenis

dr. Pranas Padalskis

dr. inž. pulk. Juozas Vėbra

Pilypas Žukauskas

Lietuvių Aktyvistų Fronto ryšiai (su užsieniu)

Ryšiai su užsieniu, teisingiau sakant, su Berlyne susidariusiu LAF štabu (pulk. Škirpa) ir Berlyne sudarytu, o Lietuvos diplomatų užsienyje akceptuotu Lietuvos Tautiniu Komitetu, kuriam pirmininkavo buv[ęs] ministeris pirmininkas Ernestas Galvanauskas, buvo palaikomi per ryšininkus savanorius.

Pirmasis ryšininkas iš Vokietijos atvyko 1940 metų gruodžio mėn. 15 d. – aviacijos kpt. Albertas Švarplaitis. Iš jo buvo gautos pirmos informacijos apie Lietuvių Tautinio komiteto ir Berlyno LAF veiklą. Kpt. Švarplaičiui atvykus į Kauną, jis buvo apgyvendintas advokato Kalniečio namuose Vilijampolėje, Panerių gatvė 87, kur be advokato Kalniečio dar gyveno Juozas Dėdinas, dr. Abraitis, J. Senauskas, Kimbris, J. Vainauskas (baldų fabrikantas), dr. Susininkas (?), J. Žemaitaitis. Deja, kpt. Švarplaitį iš pirmo ryto ištiko nelaimė, ir būtent: jam besivalant batus iš švarko viršutinio kišenius iškrito pistoletas (kurį jis nešiojo nuolatinėje parengtyje) ir įvykusio įskėlimo pasėkoje kpt. Albertui Švarplaičiui buvo peršauta dešinėsios rankos plaštaka. J. Dėdinui ir dr. Abraičiui (pastarasis dabar profesoriauja Lietuvoj) stropiai gydant, jam pavestus uždavinius Kaune, Vilniuje, Panevėžy ir Šiauliuose įvykdė LAF štabo nariai.

Kpt. Švarplaičio rankai apgijus ir surinktąsias žinias jam atmintinai išmokus, kapitonas į Vokietiją nusistatė grįžti ne per Emiliją, Varpenos dvaro savininę, bet per Šakius (jo gimtinę), kur pasienyje jis turėjo nuo seno pažįstamą ūkininką (jei neklystu, jo pavardė Perlabachas, bet tiksliau galėtų pasakyti J. Dėdinas, kuris kilęs iš to paties kaimo). Deja, minėtas ūkininkas pasirodė esąs NKVD agentas, apie ką Kauno kalėjime kpt. Švarplaitis sekančiai painformavo su juo vienoj kameroj sėdėjusį J. Deksnį: kpt. Švarplaitį prie pasienio upelio vedantis ūkininkas pasiėmė kirvį, aiškindamas, kad jei jiedu susitiks NKVD'istus, parodę kirvį pasakys, kad eina prie upelio pasikirsti karklų. O jei NKVD'istų nesutiks, tai jam kertant karklus kpt. Švarplaitis prasmuks į Vokietijos pusę, o minėtas ūkininkas turės pasiteisinimą, jei grįždamas su karklais sutiktų NKVD pasienio sargybinius. Bet vos tik buvo prieitas karklynas, „geraširdis“ ūkininkas, kuris ėjo iš paskos, su kirviu atkirto kpt. Švarplaičiui kairiąją ranką (dešinioji dar nebuvo sugijus) ir po sušvilpimo atbėgusiems

NKVD'istams jį perdavė. Ir šia proga prieš kpt. Švarplaitį lenkiu galvą, nes nežiūrint ištisą pusmetį trukusio sataniškausio kankinimo kpt. Švarplaitis nei vieno iš mūsų neišdavė! 1941 m. birželio 22 d. naktį NKVD kpt. Švarplaitį kartu su kitais mirtininkais iš Kauno s[sunkiųjų] d[arbu] kalėjimo išvežę Minsko [kalėjimo] kieme sušaudė.

Antrasis iš Vokietijos į Lietuvą atvykęs buvo kpt. Bronius Michelevičius, kurio nustatytu keliu per Klaipėdą iš Varpenos dvaro (Emilija? – tikrąją pavardę galėtų pasakyti Michelevičius ir Povilas Babickas) per brolius Ražauskus buvo tiekiamos informacijos Berlyno LAF štabui. Minėtas informacijas perduodavau buv[usiam] žem[ės] ūkio ministeriui Putviui-Putvinskiui, kuris jas pristatydavo Emilijai, o Emilija per Ražauskus jau nukreipdavo į Berlyno LAF štabą. Šis ryšys veikė ligi karo su sovietais pradžios.

1941 m. kovo 1 d. LAF Vilniaus štabo narys Mykolas Naujokaitis per Emiliją buvo išsiųstas į Vokietiją Berlyno LAF štabe surinkti betarpinių žinių ir painformuoti apie mūsų pasirengimus praveisti sukilimą ir paskelbus Laisvos ir Nepriklausomos Lietuvos Valstybės atstatymą, sudaryti Laikinąją Lietuvos Vyriausybę. Ir Mykolas Naujokaitis į Vokietiją vyko per Varpenos dvaro savininę Emiliją. Tuo pat metu į Vokietiją vyko ir husarų pulko lt. Povilas Babickas bei du aviacijos leitenantai – Tribė ir Valeika.

Grįžus į Kauną su dr. inž. Ad. Damušiu sutarėm ir pravedėm sekančius antisovietinio sukilimo pasirengimus:

1. Kariškiems vienetams vadovauja:
Vilijampolėje – lt. Stonys.
Šančiuose – Vyt. Maželis ir lt. Norkūnas.
Aleksote „Maisto“ fabriko ir studentų daliniams – Žaliakalnis.
Miesto centras ir minėtų priemiesčių veiklos koordinavimas – L. Prapuolenio žinioj.
2. Ginklų tiekimo reikalai pavesti ryšininkui su nuovadijomis lt. Jucevičiui ir Valiulio grupei. Valiulio grupei buvo pavesta suorganizuoti perkeldinimą žmonių iš Vilijampolės luoteliais tam atvejui, jei Vileišio tilto nepavyktų apginti.
3. Šančių ginklų dirbtuvėse veikiančiai grupei vadovauti pavesta Rukšėnui, kuris apsiėmė apginti ir Kauno tunelį.
4. Kauno Parodos paviljonuose esančius Raudonosios armijos ginklų sandėlius sekti ir jų išplėšimui planus parengti pavesta P. Žukauskui ir inž. Lapui.
5. Radiofone veikusi J. Stonio grupė buvo surišta su Pilypo Žukausko grupe specialiams uždaviniams, kad karui kilus nesužalotas radiofonas pereitų į LAF štabo žinią ir kad dar prieš vokiečių kariuomenės įžygiavimą būtų paskelbta Lietuvos Nepriklausomybės atstatymas ir Laikinosios Lietuvos Vyriausybės sudėtis.

Dar tą patį dieną radijo stoties grupei vadovavęs inž. Stasys Bagdanavičius atsargumo dėlei perdavė remontui visai sveiką, bet jo paties šiek tiek apgadintą autotransliacijų mašiną, nes teko skaitytis su galimybe, jog karui prasidėjus miesto centre esantį radiofoną nepavyktų užimti.

Numatant ir tą galimybę, kad iš pirmos karo dienos ir radiofonas, ir radijo stotis gali būti Raudonosios armijos išsprogdinti, trumpų bangų radijo specialistui Romualdai Šatui ir radistui Pundžiui buvo pavesta galimai greičiau užbaigti Žemaičių–Aušros gatvių kampinio namo rūsyje pradėtus trumpų bangų stoties įrengimus.

6. Įpareigoti Petrašiūnų elektros jėgainės direktorių inž. J. Linkevičių, sustiprinti jėgainės apsaugą, kad Kauno radijo stočiai elektros energijos tiekimas būtų garantuotas.

7. Pavesti Rudokui parengti telefono ir telegrafo centralių užėmimo ir sovietų karinės centralės Vilijampolėje išsprogdinimo planus.

8. Aleksoto, Žaliojo ir Panemunės tiltų išsprogdinimo klausimas – viltys – padidėjo, nes minėti tiltai, kaip ir Vileišio tiltas, buvo rusų minuoti. Minėtų trijų tiltų išsprogdinimas buvo labai svarbus, tiesiog likiminis visam Kauno miestui, nes reikėjo dėti visas pastangas,

kad į Suvalkiją sutrauktos didelės sovietų pajėgos negalėtų persikelti į Kauną ir jį paversti gynimosi tašku.

9. Kauno sunkiųjų darbų kalėjimo sekimas pavestas III milicijos nuovadijos pareigūnui kpt. Paukščiui. Jis turėjo pristatyti LAF štabui ir pirmąjį ginklų transportą. Kpt. Paukštys priklausė Valiulio (Drungos) grupei.

Balandžio 19 d. su dr. Ad[olfu] Damušiu, o balandžio 22 d. su į Kauną iškviestu Vladu Nasevičium sutarėm sekantį Ministerių kabineto sąstatą:

Ministeris Pirmininkas	– pulk. K. Škirpa (iš LAF štabo Berlyne).
Krašto apsaugos ministeris	– gen. štabo majoras Bulvičius.
Vidaus reikalų ministeris	– Vladas Nasevičius.
Užsienio reikalų	“ – Rapolas Skipitis (iš Berlyno LAF št[abo]).
Švietimo	“ – prof. Juozas Ambrazevičius (Brazaitis).
Finansų	“ – Jonas Matulionis.
Prekybos	“ – Vytautas Statkus.
Pramonės	“ – dr. inž. Adolfas Damušis.
Žemės ūkio	“ – prof. Balys Vitkus.
Socialinės apsaugos	“ – dr. Juozas Pajaujis.
Komunalinio ūkio	“ – inž. Landsbergis-Žemkalnis.
Susisiekimo	“ – J. Masiliūnas (Gelž[kelio] vald[ybos] direktorius)
Valstybės kontrolierius	– Jonas Vainauskas.

LAF įgaliotinis prie Laikiniosios Vyriausybės – L. Prapuolenis.

Visi ministeriai, išskyrus esančius užsienyje, jau 1941 m. balandžio pabaigoje buvo painformuoti apie jiems numatytas pareigas ir įsakmiai prašyti nieko nedelsiant parengti jų sritis liečiančius pirmuosius įsakymus ir iš anksto numatyti sau pavaduotojus ir bendradarbių kadrus.

Didysis nusivylimas

Gegužės mėn. 1–10 dienomis pranašautam karui neprasidėjus, pagrindis išgyveno vieną iš didžiausių smūgių. Grėsė pavojus pagrindžio vadovybei prarasti pasitikėjimą apskričių LAF štabuose.

Gegužės mėn. viduryje gavus iš min. Škirpos žinią, kad karo veiksmai neribotam laikui atidėti, teko dėti milžiniškas pastangas, ir labai skubiai, kad visa rezistencija, kuri visuotinio pasirengimo metu iš tylios – laukimo – padėties buvo perėjusi į judėjimą, galimai greičiau būtų vėl apraminta. Deja, ši prieš laiką įvykdyta mobilizacija jau buvo spėjusi provincijoje sukelti tam tikro nepasitikėjimo LAF štabo duodamom instrukcijom. Bet tuo metu turėjome gerą argumentą, kuriuo ir patys buvome patikėję, jog vokiečiai karo veiksmus prieš Sovietų Sąjungą nukėlė į vėlesnę datą tik dėl užtrukusių karo veiksmų Jugoslavijoje. Šia pat proga visi provincijos štabai buvo įspėti, kad apie artėjantį karą jie bus painformuoti ne per ryšininkus, bet sekančia tvarka per Kauno radiofoną: plokštelių muzikos transliacijos metu, po vakarinių žinių, nustatyta tvarka bus paleistos sekančios plokštelės – „Saulėlė raudona vakaras netoli“ ir kitos dvi, kurių neprisimenu. Po antrosios plokštelės, kuri turėjo būti transliuojama tik ligi pusės, turėjo sekti nustatyta trečioji.

Mykolas Naujokaitis, painformavęs Berlyno Lietuvių Aktyvistų Fronto štabą ir pašiinformavęs, per 1941 m. Velykas leidosi Lietuvon. Bet pasienio palydovams nurodžius netinkamą vietovę (yra labai rimto įtarimo, kad pavojingiausia vietovė vokiečių buvo parinkta sąmoningai!), M. Naujokaičiui vos spėjus nugalėti vielų kliūtis buvo pastebėtas rusų sargybinių, kurie tuoj pat į Naujokaitį atidarė ugnį. M. Naujokaitis atsisaukdamas bandė grįžti į Vokietiją, bet bebėgant vieną kulipką gavo į kairiąją krūtinės pusę, antrą – į dešinę koją. Kad ir sužeistas, nušovęs jį puolančius pasienio sargybinių vilkinius šunis,

leidosi gretimo miškelio kryptimi. Tačiau pamiškėje buvo peršautas į krūtinę ir tik sukaupęs visas jėgas pasiekė tankumyną, kur jį sekančią dieną suradę sovietų sargybiniai pristatė į Tauragės ligoninę. Tauragės, kaip ir kitose pasienio ligoninėse, medicinos studentas Br. Stasiukaitis buvo suorganizavęs patikimą gailestingų seserų kadrą, iš kurių viena per ištisą naktį prie M. Naujokaičio budėjo. Trumpam laikui Naujokaičiui atgavus sąmonę, jis suspėjo jai perduoti Berlyno LAF štabo pageidavimus, kuriuos pas min. pulk. Škirpą jis buvo atmintinai išmokęs.

Berlyno LAF štabą sudarė: min. pulk. K. Škirpa, min. E. Galvanauskas, dr. P. Karvelis, dr. Dirmeikis, dr. A. Maceina, lttn. Dženkaitis, majoras Pyragius, J. Katilius (Vyt[autas] Vaitiekūnas), kun. Yla, maj. Puodžius, gen. St. Raštikis, Antanas Valiukėnas ir kt.

Pasirengimas sukilimui

Tauragės ligoninės gailestingoji seselė, gavusi iš M. Naujokaičio LAF štabui skirtas žinias, išsikvietė iš Varpenos dvaro ryšininkę Emiliją, kad ji minėtas žinias perduotų LAF štabui. 1941 m. balandžio 16 d. Emilija man perdavė sekančias M. Naujokaičio atneštas žinias:

1. Vokiečių karas prieš sovietus prasidės tarp 1 ir 10 gegužės.
2. Karo metu visi LAF nariai – sukilėliai – turi dėvėti ant rankovių baltus raiščius su juodom raidėmis TDA (Tautinė darbo apsauga), nes taip yra pulk. Škirpos sutarta su vokiečių karo vadovybe.

3. Berlyno LAF štabo pageidavimas, kad Min[isteriu] pirmininku būtų min. K. Škirpa, komunalinio ūkio ministru – inž. Landsbergis-Žemkalnis (tuo metu gyveno Vilniuje). Visus kitus ministerius parenka Kraštas.

Tą patį vakarą su dr. inž. Damušiu nustatė visuotinės pagrindinio mobilizacijos planą, kurį aptarti ir painformuoti apie M. Naujokaičio atneštas žinias sekančią dieną nuvykau į Vilnių pas maj. Bulvičių, Gedimino g-vė 29. Lankytis pas maj. Bulvičių pavojaus nebuvo, nes jo žmona buvo dantistė ir susitikimo vieta bei laikas buvo nustatomas dantų taisymo metu. Pas maj. Bulvičių radus ir Vilniaus LAF štabo viršininką Vladą Nasevičių, buvo tartas, kad pirmasis sukilimą pradės Kaunas, o Vilnius orientuosis pagal karo eigą.

Birželio mėn. 7 d. poligone buvo areštuoti – maj. Bulvičius, kpt. Kilius ir dar keletas karininkų. Spėjome, kad tai yra sąmoningas vokiečių SD [*Sicherheitsdienst*]¹ išdavimas, kad per Berlyno štabą galėta patirti žinia apie LAF pasirengimus skelbti Lietuvos nepriklausomybės atstatymą ir sudaryti Laikinąją Lietuvos vyriausybę nebūtų įgyvendinta. Vėliau šis spėjimas pasitvirtino ir vokiečių okupacijos metu išryškėjo, kad SD sąmoningai išdavė NKVD visas jiems žinomų pagrindininkų pavardes, jų tarpe maj. Bulvičių, kpt. Kilių, Vyt. Statkų.

Birželio mėn. 15 d. iš Varpenos dvaro – iš Emilijos – gavau pranešimą, kad atvykę iš Berlyno ryšininkai pranešė, jog tarp birželio 18 d. ir 26 d. karas *prieš Sovietų Sąjungą jau tikrai prasidės*. Bet šia žinia patikėjom tik birželio 17 d., kai iš Vilniaus atvykęs Vladas Nasevičius pranešė, kad iš Suvalkų trikampio atvykę ryšininkai yra rimti vyrai, o ypatin-gai, kad min. Škirpa juos įsakmiai perspėjo, kad ši žinia yra griežtai slapta, ir jei vokiečiai apie tai patirtų, tai su Škirpos galva būtų blogai. (Vėliau išryškėjo sekantis faktas. Berlyno spaustuvėje „Deutscher Verlag“ buvo duotas parėdymas išspausdinti Sovietų Sąjungai karą skelbiantieji atsisaukimai. Toje spaustuvėje dirbo keletas lietuvių, kurių vienam, nežiūrint išstatytų sargybų ir griežčiausio draudimo iš spaustuvės patalpų neišeiti, pavyko su vienu egzempliorium iš spaustuvės pasprukti ir painformuoti ministerį Škirpą ir A. Valiukėną. Min. Škirpa šią žinią perdavė į Lietuvą, o A. Valiukėnas per švedų karo atašė Berlyne – Vakarų pasauliui.)

Tą patį naktį ant Neries kranto beveik iki paryčių su Vladu Nasevičium dar kartą aptarėme sukiliminį planą. Ypatingą susirūpinimą kėlė atstatymas ryšių tarp grupių ir provincijos,

¹ Nacių saugumo tarnyba.

kurie birželio 13–14 d. įvykusios deportacijos buvo stipriai sujaukti, ir daugeliui LAF štabo narių, kaip ir man, teko slapstytis ir nakvoti vis naujoje vietoje, nes nuo birželio 14 d. daugelis iš mūsų buvome paieškomi NKVD.

Nuo minties išlaisvinti deportuojamus buvo atsisakyta, nes, neturint pakankamai ginklų, bėgių išardymas galėjo virsti jų visiško sunaikinimo priežastimi. Kalinių laisvinimą palikome kiekvieno LAF štabo nuožiūrai, nes jų laisvinimą nepaprastai apsunkino dar gegužės mėn. viduryje Vokietijos pasienyje SD išmėtyti atsišaukimai, kuriuose buvo raginama karo atveju blokuoti kelius, ardyti geležinkelio bėgius ir t. t., ir – pirma proga pulti kalėjimus. Po šių viešų, atrodo, grynai NKVD informacijai skirtų „nurodymų“ didelė Kauno ir Vilniaus kalinių dalis buvo pervežta į Sovietų Sąjungą, o kalėjimų apsauga žymiai sustiprinta. Todėl ir buvo nusistatyta, kad kalinių laisvinimas pradedamas tik tada, kada bus tikra, kad laisvinimo akcija visu 100 proc. galės pavykti.

Birželio 18 d. su dr. inž. Ad. Damušiu ir P. Žukausku dar kartą persvarstė visą sukilimo planą, pasirinkome Senelių prieglaudos ligoninę, kaip LAF vyriausiojo štabo būstinę karo metui, nes Vilniaus LAF štabas per Vl. Nasevičių buvo pranešęs, kad Kauno LAF štabą jie laiko vyriausia Lietuvių Aktyvistų Fronto vadovybe. Senelių prieglaudos ligoninė (Žemaičių ir Višinskio gatvių kampe) prieš Liet[uvos] Raudonojo Kryžiaus ligoninę turėjo tą pirmenybę, jog neteko skaitytis su galimybe, kad ši mažutė ligoninė karo metu būtų paimta Raudonosios armijos žinion.

Birželio mėn. 23 dienos Lietuvių Tautos sukilimas

Kaip minėta, deportacijų pasėkoje ryšys tarp LAF grupių buvo stipriai apgadintas. Ligi karo pradžios (birželio 22 dienos) nepavyko atstatyti ryšio su Kauno autobusų susisiekimo šoferių grupėmis. Gi nutrauktą ryšį su Liet[uvos] Raudonojo Kryžiaus ligoninės greitosios pagalbos automašinių stotimi tepavyko atstatyti pačiu reikalingiausiu metu, t. y. 22 d. naktį. Lygiai nepavyko laiku atstatyti ryšį su nuovadijomis, o ypač su trečiąja nuovadija, kas labai pasunkino ginklų įsigijimą, o ypač, kad vokiečių aviacija jau 22 dienos ryte buvo sunaikinusi Šančių ginklų dirbtuves. Todėl visos pastangos buvo nukreiptos į Parodos paviljonuose esančius Raudonosios armijos ginklų sandėlius.

Pirmąjį ginklų transportą gavome iš senamiesčio nuovadijos, kuris susidėjo iš 12 pistoletų ir keletos tūkstančių šovinių. Ir šių 12 „Walterių“ apsaugoje buvo suremontuota radijo stotis, kuri Stasio Bagdanavičiaus dėka buvo palyginti mažai sužalota. Rusai jau buvo davę parėdymą radijo stotį paversti nenaudojama. St. Bagdanavičius naujasis lempas ir kitas dalis pakeitęs senom, senąsias sudaužė, o naujasis suslėpė.

Rudoko parūpintais leidimais vaikščioti po mirties zonas (o mirties zonom buvo paversti tiltų, geležinkelio stoties ir tunelio rajonai) ir mūsų prievarta rekvizuota greitosios pagalbos mašina su visais instrumentais iš Šančių į radijo stotį buvo pervežtas p. Vanagaitis, vienas iš geriausių radijo specialistų, su kurio pagalba Kauno radijo stotis ir buvo statoma.

Birželio mėn. 23 d. ryte, 6 val. p. Vanagaitis su savo palydovais, kurie jam buvo duoti iš LAF štabo, atvykę į Senelių prieglaudos ligoninę, atraportavo: „Lietuvos Nepriklausomybės paskelbimui radijo stotis parengta.“ Apie tą laiką pulk. J. Vėbra su jo paties pagamintom minom užminavo į radijo stotį vedančius kelius.

22 val. buvo gautas naujas 18 pistoletų transportas, kuris visas buvo perduotas Rudoko grupei, kad nieko nedelsiant būtų užimta pašto ir telegrafo centrinės ir išsprogdinta slaptoji Raudonosios armijos ryšio stotis. 23 val. pašto rūmai buvo užimti, bet prieš nutraukiant telefoninį susisiekimą Rudokas paskambino Sovietų karo komendantui Kaune, kad Kauno srityje jau yra nuleisti vokiečių desantininkai. Po šio telefonato lt. Stoniui išsprogdinus sovietų slaptą karišką telefono centralę Vilijampolėje, o Rudokui išjungus Kauno telefono–telegrafo centrinės, apie 24 val. Kauno geležinkelio stotyje buvos pastebėti skubūs Raudonosios armijos

pasikrovimo veiksmai, o Ukmergės plente – netvarkingas ir skubotas Raudonosios armijos atsitraukimas. Šis rusių bėgimas buvo panaudotas papildyti ginklų atsargas, kurios tems-tant gerokai didėjo, bet ne tiek, kad būtų buvę galima apginkluoti parengtyje esančias Kauno grupes. Ir ne vienas nuogom rankom ar pistoleto imitacija nuginkluodavo bėgančius rusus.

Birželio mėn. 22 d. ryte Senelių prieglaudoj LAF vyr. štabui įsikūrus, tuoj pat buvo duotas parėdymas, kad visi pašaliniai, kurie į ligoninę ateina be slapyvardžio aplankyti savo giminių ar pažįstamų, iš ligoninės negali būti išleidžiami. Tam tikslui ligoninės viduje, koridoriuje buvo pastatyti 2 ginkluoti vyrai, kurie visus atvykusius patalpindavo trečiam aukšte šiam tikslui skirtose patalpose, kuriose prie langų ir vėl stovėjo ginkluoti sargybiniai. Iš ligoninės personalo ligoninę tegalėjo nekludomai apleisti tik dr. Mockevičius, su kurio žinia LAF V[yriausiasis] Š[tabas] buvo įsikūręs. Ligi 23 d. ryto minėtose patalpose buvo internuota virš 150 žmonių, jų tarpe per neapsižiūrėjimą ligoninės vedėjas kun. Morkūnas.

23 d. 8 val. ryto pakartotinai nepavykus užimti Parodos paviljone ginklų sandėlius, buvo suformuotos naujos sandėliams išplėsti grupės, vadovaujant P. Žukauskui, inž. Lapui ir iš Aguonų g-vės pusės veikiančiai lt. Garbenio-Bobelių junr. grupei, su nurodymais kaip ir kur pirmoj eilėj paimti ginklai turi būti pristatyti: radijo stotis, radiofonas, tiltų sprogdinimo grupėms Nemuno gatvėn, į Šančius prie Panemunės tilto ir Rukšėno grupei, kuris turėjo praveisti Žaliojo tilto išsprogdinimą. Šia proga p. Žukauskas perėmė ryšį su L[ietuvos] R[audonojo] K[ryžiaus] greitosios pagalbos automašinių stotimi, kad visos LRK greitosios pagalbos [mašinos] būtų panaudotos ginklų paskirstymui.

Tuoj po to, kartu su dr. inž. Ad. Damušiu ir dr. pulk. J. Vėbra parengė atsisaukimą į Tautą, išvykome į radiofoną paskelbti Nepriklausomos Lietuvos atstatymą ir Laikinosios Lietuvos Vyriausybės sudarymą. Tai daryti buvo maksimumas laiko, nes vis naujiems ir vis didesniems sovietų tankų daliniams iš Suvalkijos besiveržiant į Kauną, buvo rimto pavojaus, kad tiltus išsprogdinti mums nepavyks ir Kaunas gali virsti rusų stabdomųjų kautynių tašku. 9 val. 20 min. daviau parėdymą St. Bagdanavičiui parengti radijo stotį transliacijai, ir 9 val. 28 min. nežiūrind, kad radijo stotis buvo sovietų dalinio apgulta, dalyvaujant inž. Ad. Damušiu, dr. pulk. Vėbrai ir lt. Lukoševičiui, Lietuvių Aktyvistų Fronto vyr. štabo vardu paskelbiau Nepriklausomos Lietuvos Valstybės atstatymą ir Laikinosios Lietuvos Vyriausybės sudarymą.

Kadangi krašto apsaugos ministeriu numatytas majoras Bulvičius 1941 m. birželio mėn. 7 d. buvo sovietų areštuotas ir išgabentas į Sovietų Sąjungą, sukilimo metu krašto apsaugos ministeriu buvo paskelbtas gen. St. Raštikis. O keletą dienų po sukilimo, paryškėjęs, kad sovietų yra areštuoti Vl. Nasevičius ir J. Masiliūnas, ir nežinant, kada galės iš Berlyno atvykti min. K. Škirpa, gen. Raštikis ir R. Skipitis, Laikinoji Vyriausybė persitvarkė sekančiai:

Min. Pirmininko pavaduotojas ir švietimo ministeris –

prof. J. Ambrazevičius (dabar – USA)

Krašto apsaugos – gen. St. Raštikis (“)

Finansų – J. Matulionis (“)

Pramonės – dr. inž. Ad. Damušis (“)

Prekybos – J. Vainauskas (“)

Žemės ūkio – prof. B. Vitkus (“)

Socialinės apsaugos – dr. J. Pajaujis (“)

Komunalinio ūkio – inž. Landsbergis-Žemkalnis (dabar – Australijoje)

Susisiekimo – inž. Novickis (dabar – USA)

Šiek tiek vėliau buvo pakviesti:

Teisingumo ministeriu – M. Mackevičius (“)

sveikatos ministeriu – dr. Vencius (1945 m. žuvo autokatastrofoje Vokietijoje)

vidaus ministeriu – Jonas Šlepetys (dabar – USA)

LAF įgaliotiniu prie L[laikinosios] vyriausybės – L. Prapuolenis

Šio sąstato Lietuvos Laikinoji Vyriausybė išbuvo ligi 1941 m. rugp. 5 d. nacių *Zivilverwaltungung*¹ įvykdyto L[aikinosios] Vyriausybės nušalinimo.

Tuo pat po Nepriklausomybės paskelbimo LAF grupėms pavyko užimti Parodos paviljonų sandėlius. Į mūsų rankas pateko apie 25 000 automatinių šautuvų, didelis kiekis 9 kalibro pistoletų su peties atramom (berods FN 9), dideli kiekiai granatų, kulkosvaidžių ir lėktuvinių kulkosvaidžių. Minėti ginklai Liet[uvos] Raud[onojo] Kryžiaus greitosios pagalbos automašinom pagal viršminėtą planą tuo pat buvo išskirstyti. Ir tuo pat po to LAF grupių kulkosvaidžių ugnim iš Nemuno pakrančių apšaudomi sovietiniai tiltų gynybos daliniai, galvodami, kad sukilėliai nori tiltus išgelbėti nuo sprogdinimo, nieko nedelsdami išsprogdino Aleksoto, Žaliąjį ir Panemunės tiltus. LAF išprovokuotas tiltų išsprogdinimas buvo vienas iš didžiausių laimėjimų, nes tuo buvo išgelbėtas ir Kaunas, ir visas sukiliminis planas. Vileišio tiltą didvyriška mirtimi apgynė Vyčio Kryžiaus kavalierius [Juozas] Savulionis, kuriam 23 d. 16 val. ryte aš pats perdaviau 6 pistoletus. Jo grupės vyrams apšaudant sovietų sargybinius, jam pavyko nukirpti tilto sprogdinimui parengtus laidus, bet žuvo nuo sovietų kulkosvaidžių ugnies.

Apie 15 val. išgyvenom labai kritišką momentą. Sovietų tankų daliniai buvo pradėję parengiamuosius veiksmus persikelti iš Panemunės per Nemuną į Kauną. Nežiūrint stiprios partizanų kulkosvaidžių ugnies, buvo didelis pavojus, jog sovietų tankams persikėlimas gali pavykti. Nieko nedelsdamas, visai viešu ir atviru SOS šauksmu per Kauno radiofoną šaukiausi vokiečių aviacijos paramos, kad tiksliai nurodytose vietovėse galimai greičiau išsklaidytų desantui per Nemuną parengtus sovietų dalinius. Ir jau po pusės valandos atskridusi vokiečių aviacija pradėjo labai stiprų, ištisas dvi valandas užtrukusį bombardavimą ir skutamu skridimu sklaidė desantui parengtus sovietų dalinius. 18 val. Kaunas buvo galutinai ir tvirtai paimtas į sukilėlių rankas.

Šio, bendrais bruožais atpasakoto, Lietuvių tautos sukilimo prieš Sovietus metu, be kitų sovietinių įstaigų bei komisarų būstinių, buvo užimti ir NKVD rūmai, kuriuos bėgantieji NKVD'istai buvo padegę. Gaisrą užgesinus buvo išgelbėta didelė dalis Maskvos tikruosius kėslus demaskuojančių dokumentų. Tų dokumentų tarpe buvo rasta ir Serovo bei Gladkovo instrukcijos, pagal kurias į Sovietų Sąjungą turėjo būti deportuota ne tik visa Lietuvos inteligentija, bet ir kiekvienas susipratęs lietuvis.

Virš išdėstytus faktus gali paliudyti:

1. Dr. inž. Ad. Damušis, Cleveland, 1429 E 93 Street.
2. Dr. Pr. Padalskis, University of Detroit, Mich.

Šį pranešimą parengėme bendromis jėgomis ir jis yra skirtas D[idžiai] gerb[iamajam] senatoriui Ch. J. Kersteniui. Pranešimą siunčiame per Lietuvių fronto centrą New Yorke.

L[eonas] Prapuolenis
14b Pfullingen
Lindenstr. 5
Germany

Dipl. Inž. P[ilypas] Žukauskas
14a Böblingen
Reussensteinstr. 35
Germany

Prierašas Adolfo Damušio ranka:

„Slaptas pranešimas Kersteno apklausos komisijai:

Report of the Select Committee to investigate communist aggression and the forced incorporation of the Baltic States into the U.S.S.R.

United States Government Printing Office, Washington, 1954.

House of Representatives, Eighty-Third Congress Second Session, under authority of H.Res.346 and H.Res.438.“

¹ Vokiečių civilinė administracija.

IŠ ROMUALDO OZOLO PALIKIMO

DEMOKRATIJOS IŠBANDYMO METAS

Spausdiname dvi Romualdo Ozolo kalbas, pasakytas per Lietuvos televiziją prieš ir po 1992 m. gegužės 23 d. referendumo dėl Lietuvos Respublikos Prezidento institucijos atstatymo. Prisiimdamas atsakomybę, R. Ozolas kreipėsi į Lietuvos piliečius, ragindamas laikytis principinės pozicijos – „pirmiau Konstitucija, o tik po to prezidentas“. Kalbų išliekamoji vertė – politiko atsakomybės dėl valstybės ateities pavyzdys. Atmetę „autoritarinio perversmo“ alternatyvą, Lietuvos piliečiai aiškiai pasisakė už valstybės nuoseklią konstitucinę raidą.

Lietuvos piliečiai!

Poryt referendumas. Kaip balsuoti, nenoriu agituoti. Noriu informuoti, ką žinau, kad žinotumėte ir jūs.

Pirma. Referendumas vykdomas nėra teisėtas, nes juo prieštaraujama Aukščiausiosios Tarybos valiai iki priimant Konstituciją nedaryti esminių valstybės sąrangos pataisymų. Tai užfiksuota nutarime dėl konstitucingumo raidos. Nutarimas nėra atšauktas.

Antra. Referendumas, kuriam spaudžiama pritarė Aukščiausioji Taryba, buvo netapatus tam, kuris dar dabar rengiamas ir kuriam Aukščiausiosios Tarybos dauguma nepritaria. Anas buvo laikinas, jis siūlė normas tik iki bus priimta Lietuvos Respublikos Konstitucija. Šis yra amžinas, jame priimtose normose bus privalomos bet kuriai būsimai mūsų Konstitucijai.

Trečia. Įstatymo, kuris bus balsuojamas referendume, pavadinimas yra nevienareikšmiškas, taigi juridškai nekorektiškas ir sąmoningai neteisingas. Įstatymas pradedamas straipsniu tik apie prezidento institucijos atkūrimą. Baigiamajame straipsnyje kalbama tik apie prezidento įgaliojimus. Tai ir yra įstatymo esmė. Taigi įstatymas sukonstruotas sąmoningai apgaulingai.

Ketvirta. Referendumui laimėjus, nebegalės būti priimtas nė vienas naujas įstatymas. Ir įstatymą apie prezidento rinkimus gali patvirtinti tik tas prezidentas, kuris pagal tą įstatymą dar turėtų būti išrinktas. Tokia situacija prezidento išrinkimą daro arba negalimą, arba neteisėtą.

Penkta. Dėl įstatymo klastos neregėti prezidento galiojimai įteisinami po prezidento institucijos atkūrimo priedanga. Tuo paremtą agitaciją reikia laikyti sąmoningu melu.

Šešta. Tie referendumo šalininkai, kurie referendumo teisėtumu ir teisingumu abejoja, remiasi tuo, kad jis naudingas Lietuvai. Lietuvai naudinga tik tai, kas teisinga. Tik iš tiesos kyla Lietuvos nauda. Naudą iš netiesos kaupė bolševikai. Reikia pagaliau liautis jais buvus.

Kokį mūsų elgesį mes patys ir mūsų palikuonys galėsime laikyti teisingu? *Nedalyvaujantieji*, matyt, bus buvę teisčiausi. Balsuosiantieji *prieš* bus teisingi – jie atstatinės galimybę prezidentą rinkti pagal Konstituciją, kurią patys po poros mėnesių galės pasitvirtinti. Balsavusieji *už* – sąmoningai ar nesąmoningai bus prisidėję prie klastos ir sumaišties pergalės. Prezidentas pagal tą įstatymą ateitų didelis, galingas ir niekam neatsakingas. Be to, ar jis bus tas, apie kurį galvojate balsuodami?

Mums reikia įsivesti savo valiutą, sutramdyti savus ir svetimus vagis, gauti kreditų ūkininkams, atmazgyti dėl turto grąžinimo kilusią ir tyčia sukeltą netvarką, atstatyti pasitikėjimą tais, kurie Lietuvoje ištverė tuos sunkius penkis dešimtmečius. Visai kas kita būtų, jei rytoj balsuotume tik už prezidento institucijos atkūrimą.

Atsiminkime tai rytoj, žinodami tai šiandien, nusiramino dieną, nes rimtis kyla taip pat tikrai iš tiesos.

1992 m. gegužės 21 d.

Gerbiamieji Lietuvos piliečiai!

Prisiėmiau atsakomybę tarti žodį prieš referendumui teikiamą įstatymą pačiose referendumo išvakarėse. Privalau pasakyti ir apie balsavimo rezultatus.

Dėkoju visiems už atliktą pilietinę pareigą ir tiksliai išreikštą politinę poziciją. Kartu prašau atleisti, kad nesugebėjome įtikinti referendumo organizatorius vakarykščio balsavimo nerengti: tokios akcijos pernelyg brangiai kainuoja visais požiūriais.

Tiesa, kai kas Lietuvos ir laimėta.

Pirmiausia, atmetę radikalų, autoritarinį perversmą laiduojantį Lietuvos valstybės konstitucinės sąrangos pakeitimo įstatymą, Lietuvos žmonės aiškiai pasisakė už nuoseklią valstybės konstitucinį ugdymą. Prezidento išrinkimo požiūriu tai reikalavimas, kad pirma būtų Konstitucija, o tik po to prezidentas. Dabar taip ir bus. Lietuva išlaikė sunkų savo konstitucinės sąmonės brandos egzaminą, atsikovojo geros konstitucijos sukūrimo ir neabejotinai teisėto prezidento išsirinkimo galimybę. Tai didelis džiaugsmas.

Antra, referendumo rezultatai ganai aiškiai parodė, kad tik trečdalis visuomenės norėtų, jog už juos veiktų tvirta ranka, o du trečdaliai nori savo likimą lemti patys, laisvai gyvendami demokratinėje valstybėje. Beje, po šio referendumo mūsų Konstitucijos projekto 1 straipsnis turėtų skambėti taip: „Lietuvos valstybė yra nepriklausoma demokratinė parlamentinė respublika.“ Prezidento įgaliojimai joje turėtų būti dideli, tačiau ne nežmoniški. Tai taip pat nepaprastai svarbi iš referendumo plaukianti išvada.

Dar svarbu, kad referendumas paneigė tvirtinimą, esą šiandieninė Aukščiausioji Taryba neatitinka visuomenės politinės orientacijos. Visuomenėje tik trečdalis pritaria radikalizmui, o dabartiniame parlamente radikalizmui atstovauja beveik pusė visų Aukščiausiąją Tarybą sudarančių deputatų. Taigi visuomenė ir toliau gali dešinėti ir būti tiksliai atstovaujama parlamente. Manau, kad nepaisant kai kurių labai ryžtingų parlamento nereprezentatyvumo idėjos propagandistų (dabar jie ypač garsiai kalbės, reikalaudami nedelsiamų Seimo rinkimų), Aukščiausioji Taryba turi laiko baigti parengti Konstituciją, Seimo ir Prezidento rinkimų įstatymus, neatitrūkdama nuo tautos ir rengdamasi Seimo ir Prezidento rinkimams dar šį rudenį.

Kas kita – valdymo problemos, dėl kurių kaltinama ir Aukščiausioji Taryba. Kai netvarkos Lietuvoje dydžiu dabar nebereikės argumentuoti prezidentui siūlytų įgaliojimų dydžio, manau, nebereikės nei netvarkos didinti, nei dėl netvarkos parlamento kaltinti. Užteks pertvarkyti Vyriausybę ir rasti žmonių, kurie, tapdami aukščiausiosios valdžios pareigūnais, prisiimtų ne tik įgaliojimus, bet ir įsipareigojimus atsakyti už tų įgaliojimų neįvykdymą. Už netvarką konkrečiose ūkio ir politikos srityse privalės atsakyti ministrai ir kita visų lygių administracija, o dėl netvarkos valstybėje atsakingi visų pirma Vyriausybės vadovai. Manau, ir Aukščiausiosios Tarybos Pirmininkui, kiek jis tikrai susirūpinęs valstybės tvarka, dabar nebebus galima neprisiimti stipresnių negu iki šiol įgaliojimų, kurie ne kartą jau buvo siūlomi.

Svarbiausia, kad tik dabar atsirado prielaidos tikram dialogui ir susikalbėjimui. Manau, nei parlamente, nei kur kitur nebus vykdomas valstybės kontrolieriaus projektuotas, kaip jis sakė, pralaimėjusiųjų viešas prisipažinimas ir atgaila. Tačiau visuomenės orientacijos proporcijos turėtų nors kiek veikti net pačius įnirtingiausius. Jeigu tik jie nebandys sukti kitu – jėgos panaudojimo – keliu. Žmonės turėtų būti ypač atidūs ir neprisidėti prie jokių provokacinių veiksmų. Ypač tai taikytina ginkluotiems visuomenės nariams. Būkime santūrūs! Nei Lietuvoje, nei jos parlamente krizės nėra: tik vyksta nepaprastai įtempta politinė kova, iš kurios gimsta naujos mūsų valstybės savybės ir formos.

Ir dar. Kai kurie valstybės laikraščio ir kitų leidinių rašytojai turėtų sustabdyti psichologinį terorą ir negąsdinti žmonių deputatų išdavystėmis ir pardavystėmis. Kiek man žinoma, niekas nesirengia parduoti Lietuvos – nei Rytams, nei Vakarams, neplanuoja įkurti čia rusų bazių ir uždarbiauti iš jų. Antradienį vėl sėsime prie derybų stalo, projektuosime rusų armijos išėjimo tvarką. Paskaičiuota visa jos padaryta materialinė žala. Vien už sunaikintą Lietuvos kariuomenę Rusija mums skolinga 681 mln. dolerių. Apie visa kita šiandien nekalbėsime.

Tad birželio 14-ąją ateikime į referendumą dėl Rusijos armijos išvedimo. Visi iki vieno. Parlamentą tą dieną balsuoti už Konstitucijos priėmimą, manau, nebesiūlys. Taigi ramiai širdimi balsuosime tik prieš Rusijos armijos buvimą šventoje mūsų žemėje, laisvų žmonių žemėje.

Iki pasimatymo!

*1992 m. gegužės 24 d.
Spausdinama iš rankraščio*

Piliečiai apsisprendžia. Vilnius, 1992 m. Viktoro Kapočiaus nuotrauka. LCVA

MASTYMAI

RASA ČEPAITIENĖ

LIETUVYBĖS SAMPRATOS DABARTIES DIDŽIUOSIUOSE ISTORINIUOSE PASAKOJIMUOSE

Istoriniai pasakojimai egzistavo jau kelis tūkstančius metų iki nacionalinių valstybių susikūrimo – gerokai seniau, nei susiformavo pats istorijos mokslas. Šių pasakojimų paskirtis ir tikslas – padėti jų besiklausantiems orientuotis laike ir erdvėje, susivokti, kas jie yra kaip tam tikros bendruomenės nariai, kuo skiriasi nuo kitų tautų ir bendruomenių, sužinoti, kokie jų tautos praeityje nuveikti šlovingi žygiai ir darbai, apmąstyti, kokia jos misija šioje Žemėje ir ko ši bendrija gali tikėtis ateityje. Tokiems pasakojimams neišvengiamai reikėjo garbingų protėvių, didvyrių ir karžygių, kurie savo išmintimi, sumanumu ir narsa gintų nuo priešų, kitų grėsmių, būtų pavyzdys, kolektyvo puoselėjamų vertybių aruodas ir įkvėpimo šaltinis būsimosioms kartoms. Šie pasakojimai dažniausiai buvo dramatiški, prikaustantys dėmesį, emociškai nuspalvinti ir įkvepiantys. Laikui bėgant jų perdavimą gyvu žodžiu papildė minėjimai ir jubiliejai, paminklai, memorialai, muziejai, istorijos vadovėliai, graviūros, paveikslai, istoriniai dokumentiniai ir meniniai filmai, paveldosaugos veikla, profesionaliosios istoriografijos veikalai, galiausiai – nūdienės interneto teikiamos istorinės žinijos sklaidos galimybės.

Seniai žinoma, kad žmogų ar tautą palaužti galima ne tik fiziškai sunaikinant gyvenamąją terpę ir kultūrą, bet ir klasingai performuluojant pasakojimą apie juos taip, kad jiems nebesinorėtų būti tuo, kuo yra. Tai puikiai suvokė visi užkariautojai ir kolonizuotojai. Antai, visi girdėjo anekdotą apie čiukčius, tačiau veikiausiai mažai kas nujaučia, kad čiukčiai iš tiesų buvo narsi ir sumani tauta, ilgiausiai iš visų Sibiro tautelių kovojusi su užkariautojais rusais. Todėl ją reikėjo ne tik palaužti jėga ar moraliai sužlugdyti įtraukus į alkoholizmo liūną, bet ir išmoningai pažeminti¹, kuriant šmaikščius pasakojimus apie neva kvailėlius ir realybėje menkai susivokiančius atsilikėlius.

Šia prasme pažvelgę į Lietuvos istoriją, galime pastebėti, kad joje, ypač moderniaisiais laikais, itin ryškus ryšys tarp dažnos politinio režimo kaitos ir didžiojo pasakojimo, kuriuo grindžiamas vietos gyventojų tapatumas, (per)formavimo pastangų. Būtų įdomu panagrinėti, kaip Lietuva įsitenka į kaimyninių šalių didžiuosius pasakojimus², t. y. kaip ją regi kaimynai, ypač didžiosios geopolitinės galybės, kam, pavyzdžiui, skirtas naujausias, dar nepublikuotas kolegos Česlovo Laurinavičiaus veikalas, kuriame aptariama Didžiosios Britanijos ir Rusijos imperijų įtaka Lietuvos suvereniteto ir teritorijos kaitai. Tačiau ne mažiau svarbu ir aktualu suvokti, kokie pasakojimai egzistavo ir tebeegzistuoja pačioje Lietuvoje, kaip jie lemia jos piliečių savivoką ir savivertę.

Lietuvos sąmoningumo istorijoje tokių pasakojimų rastume ne vieną. Tai ir lietuvių kilmės iš romėnų teorija – Palemono mitas, padėjęs Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės bajorijai atsiriboti nuo lenkų, besirėmusių sarmatiškuoju savo kilmės aiškinimu. Tai ir pasakojimai apie nenumaldomą laisvės siekį – jų įkvėpti per visą XIX amžių sukildavo Rusijos užvaldytos šalies, iš kurios net buvo atimtas pavadinimas, gyventojai. Tai ir komunistinis pasakojimas apie „klasių kovą“ ir būtinybę darbo žmogų išvaduoti iš išnaudotojų pančių.

¹ Если бы бабушка
вела дневник. Pri-
eiga per internetą:
[https://urokiistorii.
ru/article/194](https://urokiistorii.ru/article/194).

² Pavyzdžiui, Didžiojo
Nauardo kremliuje
yra Rusijos tūks-
tantmečio pa-
minklas, kuriame
vaizduojamos 129
Rusijos istoriją la-
biausiai paveikusios
istorinės figūros.
Tarp jų rasime ir
penkis lietuvių kuni-
gaikščius – Dau-
mantą, Gediminą,
Algirdą, Kęstutį ir
Vytautą.

Tai ir tarpukario laisvos tautos ir nepriklausomos bei orios valstybės pasakojimas. Tai ir sovietinis „TSRS skambiausiosios stygos“ ar posovietinis „kovų ir kančių“ arba, priešingai, „ir tuomet dirbome Lietuvai“ pasakojimai. O šiandien – dar ir po pasaulį išsibarsčiusios „globalios Lietuvos“ pasakojimas. Išties platus pasirinkimas.

Juos visus galima sutalpinti į du pagrindinius pasakojimus, turinčius savas variacijas. Tai *Nepriklausomos Lietuvos pasakojimas* ir *Priklausomos Lietuvos pasakojimas*. Būtina pažymėti, kad antrojo kūrėjai ir puoselėtojai visaip vengė ir tebevengia jį būtent taip įvardyti, Lietuvos priklausomybę nuo išorinių galios centrų maskuodami gražiais žodžiais ir lozungais, kaip antai apie „Stalino saulės parvežimą“, „grįžimą į Europą“ ir pan.

Kokie svarbiausi šių dviejų pasakojimų bruožai? Kokią vietą juose užima lietuviybė?

Pirmuoju – Nepriklausomos Lietuvos – pasakojimu, ryškiausiai pasireiškusi tarpukariu, pirmojoje Lietuvos Respublikoje, akcentuojamas valstybės politinis ir ekonominis savarankiškumas ir tautos kultūrinis savipakankamumas. Tai nereiškia, kad buvo užsidaroma nuo Europos ar pasaulio, techninės ir kultūrinės pažangos, ją, suprantama, siekta perimti ir panaudoti, tačiau šiuo pasakojimu būtent Lietuva buvo teigiama esanti geriausia vieta gimti, augti ir tapti sąmoningu lietuviu. Kitaip tariant, Lietuva buvo suvokiama kaip lietuviškojo pasaulio centras, o lietuvių misija – ją puoselėti ir brandinti ar, prireikus, ginti nepaisant nieko. Šio pasakojimo ištakos – ankstyvojo lietuviškojo nacionalizmo autorių tekstai, kuriuose, nors carinė priespauda ir sistemiškai varžė lietuvių bendruomenę, kalbą, tikybą ir kultūrą, anksčiausiai buvo nubrėžta tokia stebėtinai *pranašiška ir optimistinė* kolektyvinio sąmoningumo trajektorija – būti lietuviu yra gera ir garbinga. Kaip dar 1823 metais rašė Simonas Stanevičius: *Mačiau Vilnių, šaunų miestą, / Seną mokslų gyvenimą, / Nuo žemaičių beapsėstą / Ir jų tikra sutarimą. / Šlovė visus sujudino / Gera tėviškei daryti, / Ir, ką amžiai pagadino, / Čėsas yra sutaisyti*.

Taigi būti lietuviu – tai už savęs turėti ilgaamžę ir didingą istoriją, kuria galima didžiulis (S. Daukantas); tai apdainuoti gimtinių gamtos grožį parodant, kad lietuvių kalba niekuo nenusileidžia kitoms literatūrinėms kalboms (Antanas Baranauskas); tai veikti ir kitus raginti veikti drąsiai ir atkakliai (Maironis, poetinio žodžio galia sukūręs tą Lietuvos simbolinį kraštovaizdį, kurį išsaugojome iki šiol); tai pasiekti politinio sąmoningumo stadiją, išsipildančią laisvoje demokratinėje valstybėje (Jonas Basanavičius ir kiti Nepriklausomybės tėvai); tai ją saugoti ir ginti, nepaisant daug skaitlingesnio priešo ir, atrodytų, pačios tokios kovos beprasmiškumo (savanoriai, partizanai, disidentai). Tačiau šiame pasakojime kartais pernelyg įstringama vardijant patirtas skriaudas, kančias ir kaltes, baimingai ir įtariai žvelgiama į bet kokią neaiškią išorinę įtaką, kartais perdedant ar suabsoliutinant grėsmes lietuviybei išsaugoti. Šios sampratos veidrodinė projekcija ir aršiausiu konkurentu galėtume laikyti baltarusiškąjį litvanizmą – pseudomokslinę teoriją, aiškinančią, neva senąją Lietuvos valstybę sukūrę baltarusiai, o lietuviai ir žemaičiai joje nevaidinę jokio reikšmingesnio vaidmens, tačiau akiplėšiškai sau prisiėmę suvereno misiją¹.

Ir yra antrasis pasakojimas, kuriame Lietuvos likimą lemiantys geopolitinės ir ekonominės galios bei įtakos centrai yra kažkur anapus, už Lietuvos ribų, ir jos santykis su jais yra ne lygiavertiškas, o prievarta arba savanoriškai subordinacinis ir vasališkas. Tad nuolankiai pripažįstamas visokeriopas tų centrų pranašumas – civilizacinis, technologinis, finansinis, politinis, kultūrinis, kalbinis ir t. t. Šiame pasakojime, nors ir skirtingos jo variacijos – ar „šviesa ir pažanga“ ateitų iš Rytų, Vakarų ar Pietų, – veikia panašios išcentrinės jėgos, hierarchiniai santykiai, pavaldumas. Pabrėžiamas Lietuvos nesavarankiškumas ir negalėjimas išgyventi savarankiškai, be kitų pagalbos. Dažnai pripažįstamas jos socioekonominis ir kultūrinis atsilikimas, kurį esą būtina ir įmanoma įveikti tik atkakliai sekant ir vykdant „centro“ nurodymus, perimant jo kalbą, praktiką, vertybes ir normas.

¹ Vilimas D. Nutylima problema – LDK baltarusių istorinėje sąmonėje. Prieiga per internetą: <http://www.propatria.lt/2020/05/darius-vilimas-nutylima-problema-ldk.html>.

Suprantama, reikia pripažinti, kad šia prasme esama fundamentalios skirties tarp sovietinio ir dabartinio, eurointegracinio, pasakojimų. Sovietinė nacionalinė politika, vadinamoji *korenizacija*, skatinusi į įvairius postus išskelti sąjunginių ir autonominių respublikų titulinį tautų atstovus, ir ypač kiek aukštesnis Pabaltijo respublikų ekonominis išsivystymo lygis neleido čia taip tiesmukai įdiegti „didžiojo brolio“ vertybių, versti patikėti jo civilizaciniu pranašumu, juolab kad būta tyliai puoselėjamos okupacijos ir pasipriešinimo atminties. Tai Lietuvą iš dalies gelbėjo nuo nutautėjimo, kuriam sparčiau pasidavė kitos, mažiau kultūriškai išsivysčiusios SSRS tautos. Tačiau šie natūralūs civilizaciniai barjerai nebeveikia dabar, kai esame tapę aukštesnės civilizacijos geografiniu pakraščiu – Europos Sąjungos „mažaisiais Rytai“. Taip daromės neatsparūs savanoriškai, o ne per prievartą priimtoms masinės vartotojiškos Vakarų kultūros pagundai. Įdomiausia tai, kad aptariant šio pasakojimo esminius bruožus, reikia turėti mintyje labai svarbų momentą, jog tai nėra vien tik iš išorės primetamas Lietuvos vaizdinys, – tai kaip tik vaizdinys, kuris įimamas ir įsisavinamas, ir jau tada jį toliau visuomenei perteikia patys mūsų viešieji autoritetai, dabarties politinio ir akademinio elito atstovai. Taigi tai reiškiny, kurį pavadinčiau „vidine kolonizacija“, kada į priklausomą, pavaldžią visuomenę, kaip į kolonizacijos objektą, žvelgiama ne iš išorės, bet atsiranda savikolonizacinė pastanga įtikti ir patikti Kitam, jį vytis ir su juo susiliesti ištirpstant, taip siekiant savų – individualių ar grupinių – interesų. Ir tada matome, kaip nejučia, pamažu iš vidaus, iš mūsų pačių tarpo, imami perteikti kitų valstybių interesai, įvyksta savotiškas jų žvilgsnio į Lietuvos kultūrą ir istoriją perkėlimas, įskiepijimas ir įvietinimas. Šio reiškinio gerai žinoma iliustracija būtų kai kurių gana įtakingų ir plačiai žiniasklaidoje minimų mūsų istorikų ir kultūrininkų populiarinamos idėjos apie kitokią, neva platesnę ir pažangesnę, lietuviškumo sampratą. Ji ypač ryški aptariant ir vertinant XX amžiaus pradžios politinę Vilniaus priklausomybę. Teigiama, esą būta kitokio, alternatyvaus lenkakalbio, bet ne mažiau legitimaus, LDK atmintimi paremto vadinamųjų senalietuvių lietuviškumo modelio, kuris turįs teisę būti atmenamas ir gerbiamas nepaisant fakto, kad jo šalininkai, kaip antai Juzefas Pilsudskis ar Liucijus Želigovskis, yra aktyviai veikę prieš lietuvių etnosą (tariamųjų jaunalietuvių) interesus. Taigi tokia dabarties Lietuvoje pačių lietuvių intelektualų lūpomis reiškiamą lietuviybės interpretacija iš esmės yra nukreipta prieš tautinės lietuvių valstybės projektą ir labiau nei tradicinis lietuviškasis lietuviybės modelis yra paranki stiprinti eurointegraciją ir gerinti santykius su strategine partnere Lenkija.

Kaip šie pasakojimai atsispindi viešojoje erdvėje? Ir čia regime nemenką paradoksa, ypač išryškėjusį per Dalios Grybauskaitės valdymo dešimtmetį. Išoriškai žvelgiant lyg ir tebedominuoja pirmasis, nacionalinis, pasakojimas: švenčių metu gausiai naudojama nacionalinė simbolika ir atributika, rodoma pagarba nepriklausomybės kovotojams ir pan. – tai ypač buvo akivaizdu 2018 metais švenčiant Šimtmečio jubiliejų. Tačiau, pasigilinę į šių viešųjų ceremonijų turinį, atrastume, kad už išorinių atributų nedaug ko belieka. Antai to paties Šimtmečio šventės rengėjai itin vengė skatinti visuomenę giliau susimąstyti apie moderniosios Lietuvos ir jos puoselėtos lietuviybės modelio turinį, tikslus, misiją, istorines patirtis. Priešingai, kiti didieji per pastaruosius trisdešimt metų švęsti jubiliejai ar svarbiausi minėjimai skleidė kiek kitokią žinią, kuri buvo kur kas intensyviau aptarinėjama, transliuojama ir populiarinama. Antai Karaliaus Mindaugo karūnavimo jubiliejus kaip, esą, Lietuvos eurointegracijos pradžia arba Tūkstantmečio jubiliejus kaip pasakojimas apie Lietuvos pirmąjį susidūrimą su Europa ir jos civilizacine misija pateikiamas per pozityviai vertinamą atsivėrimo civilizacijai, laukiniškos būklės nutraukimo, atsilikimo įveikos, saviizoliacijos atsisakymo prizmę. Tai turėjo patvirtinti Strasbūro Šv. Petro Naujosios bažnyčios freska „Tautų žygis link kryžiaus“ ir jos įdiegimas į lietuviškąją istorinę vaizduotę. Kita vertus, šiame pasakojime Lietuvos Didžiosios Kunigaikštystės praeitis dažnai vaizduojama

būtent kaip Europos Sąjungos prototipas – kaip įvairi, tolerantiška, daugiakultūrė visuomenė, kur taikiai ir darniai sugyveno daugelis etnosų ir konfesijų. Suprantama, visa tai labai šaunu, tačiau atkreipkime dėmesį, kad šitame Lietuvos istorijos pasakojime praktiškai nebelieka vietos pačiai lietuvių tautai, jos netgi šiek tiek... gėdijamasi. Pavyzdžiui, šiuo atžvilgiu būtų įdomu panagrinėti, kaip Lietuvos santykis su Europa ir apskritai su Vakarais atspindimas apibendrinamuose pasakojimuose – Lietuvos istorijos sintezėje. Nesunkiai galima pastebėti, kad ankstyvieji Lietuvos santykiai su Europa dažniausiai vaizduojami per kovas su kryžiuočių ir kalavijuočių ordiniais ir jų vykdytos kolonizacijos atėmimą, o vėlesniais amžiais santykio su Europa vaizdinys pripildomas daugiausia pozityvaus turinio, pasireiškiančio Lietuvos tempimu iš civilizacinio atsilikimo ir įtraukimu į Vakarų kultūrą.

Apibendrintai galima teigti, kad priklausomybės pasakojimais iš esmės yra linkstama „išcentrinti“ Lietuvą ir „išplauti“ ar nuvertinti etnolingvistinį lietuviškumą ir, jei neįmanoma kitaip, palikti tik išorinius jo atributus.

Kokias išvadas iš to būtų galima padaryti? Tai, kas vyksta dabar istorijos politikos srityje ir viešojoje erdvėje, pavadintume tam tikra vertybine sumaištimi. Didieji pasakojimai, kad ir kaip prieštarautų vieni kitiems, užkloja vieni kitus, kartais kurdami prasminius disonansus. Vienais savo simboliniais veiksmais valstybė tarsi pagarbos ženklus siunčia pirmajam pasakojimui, tačiau čia pat diegia ir palaiko antrąjį. Tai ypač ryšku partizanų atminties siužete, kai, viena vertus, pripažįstami ir apdovanojami nepriklausomybės kovotojai (2019 metų Laisvės premija), o, kita vertus, kvestionuojamas jų indėlis į Lietuvos nepriklausomybę (tais pačiais metais rašytojui Mariui Ivaškevičiui, kuris savo romane „Žali“ atgaivino sovietinę „brolžudiško karo“ versiją ir partizanus pavaizdavo kaip nesuvokiančius nevykėlius, įteikta Nacionalinė kultūros ir meno premija, taip pat ginčai dėl Birželio sukilimo, Jono Noreikos vertinimų ir t. t.).

Kodėl vyksta toks nacionalinių ženklų ir pasakojimo turinio „išplovimas“, tam tikra prasme atkartojantis sovietinį modelį, kai tam tikrus tautinės kultūros atributus taip pat buvo leidžiama naudoti viešojoje erdvėje? Juk oficialusis sovietinis lietuviškumas nebuvo visiškai atsisakęs liaudies kultūros ženklų, tačiau tai buvo bergždžias, bejėgis, dekoracinis, nupolitintas lietuviškumas, kurio link, panašu, judama ir šiandien. Tai gana dėsninga, nes sudaromos palankios prielaidos antrajam pasakojimui įsitvirtinti, nors tautinis pasakojimas vis dar turi daug šalininkų, tad tenka šiek tiek atsižvelgti ir į jį. Veikiausiai galėtume konstatuoti, kad įvairiose viešosios erdvės srityse antrasis pasakojimas jau yra įsigalėjęs, nes ne tik politinė erdvė, bet ir švietimo sistema, kaip ir didžioji dalis žiniasklaidos, jau yra orientuotos į eurointegracinio pasakojimo įtvirtinimą. Kita vertus, patys pirmojo pasakojimo puoselėtojai – ta gyvoji XX amžiaus kančių ir kovų atmintis – mus vis dažniau apleidžia, tad nebelieka tiesioginių liudytojų ir pasakotojų.

Vis dėlto pastaruoju metu pastebime, kad konfliktas tarp šių dviejų lietuviybės modelių, matyt, pradeda stiprėti. Įsigalint antrajam pasakojimui, pirmojo nešėjai ir rėmėjai vis drąsiau pradeda priešintis, tą ryškiai parodė 2019 metų vasarą ir rudenį kilęs vadinamasis lentų karas, t. y. karas dėl Kazio Škirpos ir J. Noreikos atminimo pagerbimo Vilniuje. Charakteringa, kad konfrontacija įvyko ne tarp „fašistų“ ir „antifašistų“, kaip kad bandė pateikti oficialioji propaganda. Tikroji priešprieša kilo būtent tarp sovietinio „partizanų kaip nacių pakalikų“ pasakojimo adeptų ir žmonių, kurie tiesiogiai ar netiesiogiai nukentėjo nuo sovietinio režimo, – politinių kalinių, tremtinių, disidentų ir jų palikuonių. Kitaip tariant, tai konfliktas tarp lietuvių, kuriems prisitaikėliškas gyvenimas priklausomoje Lietuvoje yra visai patogus ir mielas, duoda tam tikrus finansinius ar simbolinius dividendus, ir tų, kurie, net ir gyvendami Europos Sąjungoje, nori daugiau Lietuvos savarankiškumo, jos kultūros ir dvasios išsaugojimo.

Tada ir kyla klausimas, ar antrajam pasakojimui išties lemta galutinai įsigalėti? Ar iš tiesų nėra jokių prielaidų atsispirti jo diegimui? Įdomiausia, kad skaitant mūsų tautinio atgimimo veikėjų, tų, kurie gyveno daug sunkesnėmis lietuvybei sąlygomis, paliktus tekstus, ypač stebina jų optimizmas, net pranašiškas jų žvilgsnis į ateitį, begalinis tikėjimas Lietuva ir jos atgimimu net ir, atrodytų, beviltiškose situacijose. Ir tai įvyko. Tikėjimas nugalėjo. Tad, tikiuosi, jų optimizmas ir nepalaužiamas tikėjimas taip pat užkrės ir mus.

Pabaigai norėčiau prisiminti prieš kelias dienas Seime įvykusį vieną ypatingą renginį. Specialiai tai progai susibūrę mūsų žymiausi profesionalūs muzikantai atliko Mikalojaus Konstantino Čiurlionio simfoninę poemą „Miške“, taip protestuodami prieš medžių naikinimą ir primindami, koks svarbus miškas lietuvių – tiek liaudies, tiek ir aukštajai – kultūrai. Kaip tik prieš tai lankiausi Kaune ir vėl nuėjau pažiūrėti į genialiojo M. K. Čiurlionio paveikslus. Tuomet pagalvojau: jeigu Lietuva turėtų savą kultūros politiką, tai pirmiausia būtų sukurta programa, pagal kurią visi Lietuvos moksleiviai galėtų aplankyti M. K. Čiurlionio galeriją, ir ne tik aplankyti, bet ir išmokytų pabūti su jo muzika ir tapyba tyloje. Keistu būdu mes šiandien grįžtame į M. K. Čiurlionio gyventus laikus. Jam iš naujo reikėjo atrasti savyje lietuviškumą, ir tai buvo labai nelengva. Mums šiandien taip pat reikia jį atrasti, ir tai tikrai sunku. Bet jam pavyko. Tad gali pavykti ir mums.

Pranešimas skaitytas Lietuvos Respublikos Seimo Konstitucijos salėje vykusioje konferencijoje „Lietuvybė viešajame gyvenime“ 2019 m. gruodžio 6 d.

Konferencijos dalyviai Arūnas Gumuliauskas, Eugenijus Jovaiša, Rasa Čepaitienė, Vytautas Rubavičius. Džojos Gundos Barysaitės nuotrauka. Lietuvos Respublikos Seimo archyvas

PAMINĖJIMAI

VILMA AKMENYTĖ-RUZGIENĖ

VIENOS DIENOS KRONIKA: 1920 M. GEGUŽĖS 15-OJI – STEIGIAMOJO SEIMO ATIDARYMAS

Steigiamąjį Seimą galėtume vadinti vilčių parlamentu. Prieš šimtą metų jo rinkimų, o vėliau susirinkimo į pirmąjį posėdį, buvo laukiama kaip didžiausio įvykio. Laukti iš tiesų buvo ko – Lietuva dar nebuvo pasirinkusi santvarkos, o teisę nuspręsti, kokią raidos kelią rinksis valstybė, turėjo tik demokratiškai visų jos piliečių išrinktas Steigiamasis Seimas. Šią teisę ir prievolę Steigiamajam Seimui dar 1918 m. vasario 16-ąją pavedė Lietuvos Taryba. Nors būta svyravimų, o 1918 metais net bandymų įteisinti Lietuvą kaip monarchiją, tačiau 1920 m. gegužės 15-ąją Lietuva pasauliui prisistatė nukėlus respublikoniškąjį cilindą ir į šalį padėjusi karališkąjį vainiką – tą dieną laikinojoje Lietuvos sostinėje Kaune susirinkęs Steigiamasis Seimas dar kartą visų Lietuvos piliečių vardu iškilmingai proklamavo Lietuvos valstybės nepriklausomybę ir Lietuvą paskelbė demokratine respublika. Todėl šiais metais minima ypatinga sukaktis – Lietuvos Respublikos 100-metis.

Retas susimąsto, kaip reikšmingai ši data persipina su kita Lietuvai svarbia šių metų sukaktimi – Lietuvos Nepriklausomybės atkūrimo 30-mečiu. O juk 1990 m. kovo 11-osios Lietuvos Nepriklausomybės Akte yra įtvirtinta, kad 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės Aktas ir 1920 m. gegužės 15 d. Steigiamojo Seimo rezoliucija niekada nebuvo nustoję teisinės galios ir yra Lietuvos valstybės konstitucinis pamatas. Būtent Steigiamojo Seimo priimtą pirmąją nuolatinės Lietuvos Valstybės Konstitucijos pagrindą Lietuvos nepriklausomybės atkūrimą grindė ir 1949 m. vasario 16-osios Lietuvos Laisvės Kovos Sąjūdžio Tarybos deklaracijos signatarai. Visos šios sukaktys liudija Lietuvos valstybės, kaip demokratinės respublikos, tęstinumą.

Nors Vasario 16-osios ir Kovo 11-osios reikšmė niekas neabejoja, deja, apie Gegužės 15-ąją to pasakyti negalime. Tai tik atskleidžia, kokias drastiškas turbulencijas per XX amžių patyrė Lietuvos Respublikos parlamento institucija. Retas žino, kad Steigiamojo Seimo susirinkimo diena – Gegužės 15-oji – prieškarui buvo viena iš kelių svarbiausių valstybės švenčių, dar mažiau kas pasakytų, kad ji yra švenčiama ir šiandien, tik kita intencija, tai – Kariuomenės ir visuomenės susiartinimo diena. Nūdienė šios dienos šventės intencija liudija dar XX amžiaus ketvirtajame dešimtmetyje įvykusią transformaciją, kai savarankiška Tautos atstovybė – Seimas – tapo tik pritarėju Respublikos Prezidento sprendimams.

Amžininkai Steigiamojo Seimo rinkimus vadino pirma didžiąja švente. Steigiamojo Seimo rinkimų buvo laukiama nuo pat 1918 m. vasario 16 d., kai Lietuvos Taryba pasirašė Lietuvos Nepriklausomybės Aktą, o vienas jo sakinyš skelbė: „Lietuvos valstybės pamatus ir jos santykius su kitomis valstybėmis privalo galutinai nustatyti kiek galima greičiau sušauktas Steigiamasis Seimas, demokratiniu būdu visų jos gyventojų išrinktas.“¹ Deja, sudėtinga to meto geopolitinė situacija, dar nenustatytos Lietuvos valstybės ribos neleido taip greitai suorganizuoti Steigiamojo Seimo rinkimų. Neapibrėžtą to meto Lietuvos situaciją ir pastangas išsaugoti Lietuvos nepriklausomybę gerai iliustruoja faktas: atkūrus Lietuvos valstybę sostinėje Vilniuje, jos jauna Vyriausybė jau pirmosiomis 1919 metų sausio dienomis buvo priversta pasitraukti į Kauną. Buvo uždelstas ir Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymo

¹ Lietuvos Tarybos nutarimas, 1918 m. vasario 16 d. // Lietuvos aidas, 1918 m. vasario 19 d.

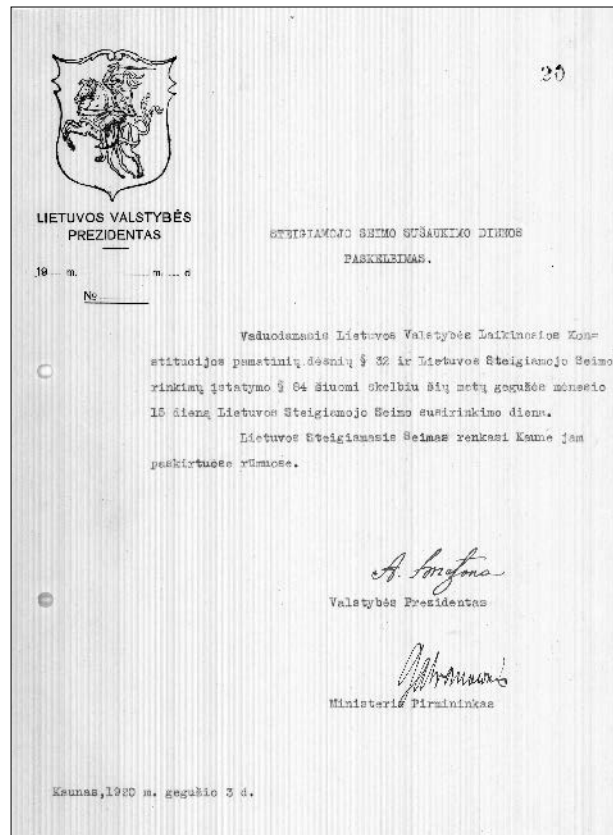
parengimas. Įstatymui parengti buvo sudaryta speciali komisija, tačiau dėl kitų neatidėliotinų reikalų jos darbas nebuvo spartus. Galiausiai Lietuvos Valstybės Taryba tik 1919 m. spalio 30 d. priėmė Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymą, kuris įsigaliojo 1919 m. gruodžio 2 d. Patys Steigiamojo Seimo rinkimai vyko 1920 m. balandžio 14–16 d.¹, amžininkai apie juos rašė: „Balandžio pusėje įvyko Lietuvai dideliai svarbus dalykas: 14, 15 dieną tapo išrinktas mūsų Steigiamasis Seimas. Įvyko pagaliau tai, ko visa Lietuva nekantriai laukė ir reikalavo jau treči metai. Rinkimai pavyko, kaip mažai kas laukė. Mūsų piliečiai parodė gana turį subrendimo valstybiniam gyvenimui.“²

Būta daug optimizmo, vilties, daug pakilimo ir susitelkimo. Taigi tokioje pakilimo nuotaikoje išrinkti Steigiamojo Seimo nariai į pirmąjį posėdį susirinko 1920 m. gegužės 15-ąją. Kaip atrodė Steigiamojo Seimo susirinkimo diena, kokios buvo jos aktualijos, ar amžininkai tą dieną suprato kaip šventę?

Pasirengimas Steigiamojo Seimo susirinkimui

1920 m. gegužės 3 d. Lietuvos Valstybės Prezidentas patvirtino Steigiamojo Seimo sušaukimo datą: „Vaduodamasis Lietuvos Valstybės Laikinosios Konstitucijos pamatinių dėsnių § 32 ir Lietuvos Steigiamojo Seimo rinkimų įstatymo § 84, šiuomi skelbiu šių metų gegužės mėnesio 15 dieną Lietuvos Steigiamojo Seimo susirinkimo diena. Lietuvos Steigiamasis Seimas renkasi Kaune jam paskirtuose rūmuose.“³ Po dviejų dienų šis dokumentas buvo publikuotas dienraštyje „Lietuva“, vėliau – laikraštyje „Lietuvos ūkininkas“, o oficialiame įstatymų, įsakymų ir kitų teisės aktų periodiniame leidinyje „Laikinosios Vyriausybės žiniose“ buvo paskelbtas tik gegužės 11 d.⁶ Per tą laiką jau buvo pradėta rengtis Steigiamojo Seimo atidarymo iškilmėms.

1920 m. gegužės 10 d. Lietuvos Valstybės Prezidentas oficialiu įsakymu kreipėsi į Ministrų kabinetą prašydamas suteikti žinių apie į Kauną atvykusius Steigiamojo Seimo narius: „/.../ prašau Ministerių Kabinetą suteikti man žinių apie skaičių suvažiavusių į Kauną Steigiamojo Seimo narių.“⁷ Iš atvykusių Seimo narių buvo išrinkti vyriausieji ir jauniausieji parlamentarai, kurie pagal tarptautinę parlamentinę praktiką pirmojo Seimo posėdžio metu turėjo užimti „amžiaus prezidiumo“ pareigas, t. y. pirmininkauti pirmajam posėdžiui. Tikslai Steigiamojo Seimo susirinkimo vieta ir laikas buvo paskelbti tik 1920 m. gegužės 15 d. dienraštyje „Lietuva“, tiesa, patį dokumentą Lietuvos Valstybės Prezidentas buvo pasirašęs prieš tris dienas – gegužės 12-ąją. Jame buvo skelbiama, kad „/.../ Steigiamasis Seimas, susirinkus įstatymais numatytam Steigiamojo Seimo narių skaičiui, bus atidarytas šių 1920 metų gegužės 15 dieną 6 valandą Kaune, Miesto Teatro rūmuose.“⁸

Lietuvos Valstybės Prezidentas skelbia Steigiamojo Seimo sušaukimo dieną. LCVA

¹ Rinkimai vyko tris dienas. Žr. Steigiamojo Seimo rinkimų dienų paskelbimas, 1920 m. sausio 12 d. // Laikinosios Vyriausybės žinios, 1920 m. vasario 6 d., Nr. 1 (19); Steigiamojo Seimo rinkimų pratęsimas, 1920 m. balandžio 14 d. // Laikinosios Vyriausybės žinios, 1920 m. balandžio 20 d., Nr. 28.

² Gegužės 15 dieną Seimas renkasi // Vilniaus garsas, 1920 m. gegužės 15 d.

³ Steigiamojo Seimo sušaukimo dienos paskelbimas, 1920 m. gegužės 3 d. // Lietuvos centrinių valstybės archyvas (toliau – LCVA), f. 923, ap. 1, b. 144, l. 20.

⁴ Steigiamojo Seimo sušaukimo dienos paskelbimas, 1920 m. gegužės 3 d. // Lietuva, 1920 m. gegužės 5 d.

⁵ Steigiamojo Seimo sušaukimo dienos paskelbimas, 1920 m. gegužės 3 d. // Lietuvos ūkininkas, 1920 m. gegužės 9 d.

⁶ Steigiamojo Seimo sušaukimo dienos paskelbimas, 1920 m. gegužės 3 d. // Laikinosios Vyriausybės žinios, 1920 m. gegužės 11 d., Nr. 30.

⁷ Lietuvos Valstybės Prezidento įsakymas, 1920 m. gegužės 10 d. // LCVA, f. 923, ap. 1, b. 144, l. 19.

⁸ Steigiamojo Seimo susirinkimo vietos ir laiko paskelbimas // Lietuva, 1920 m. gegužės 15 d.

Įvertindamas Steigiamojo Seimo susirinkimo svarbą, šiek tiek anksčiau, 1920 m. gegužės 10 d., Ministrų kabinetas nutarė Steigiamojo Seimo atidarymo dieną paskelbti nedarbo diena visose valstybės ir visuomeninėse, kariuomenės bei privačiose įstaigose¹. Šį įsakymą lydėjo tam tikras imperatyvas: „(Gegužės mėn. 15 d.) privalo būti iškilmingai švenčiama visoje Lietuvoje.“² Tos dienos įvykių liudytojai vėliau rašė, kad nei viešosios įstaigos, nei parduotuvės nedirbo: „Visi be išimties švenčia.“³

Šventiškai nuotaikai užtikrinti ir šios dienos renginių programai parengti prie Ministrų kabineto kanceliarijos buvo sudaryta Komisija Steigiamojo Seimo šventei surengti. Jos pirmininku tapo Ministrų kabineto kanceliarijos reikalų vedėjas teisininkas Tadas Petkevičius (būsimasis diplomatas), jo pavaduotoju – dienraščio „Lietuva“ redaktorius rašytojas Balys Sruoga, komisijos nariais buvo paskirti: Meno kūrėjų draugijos atstovai teatro režisierius Antanas Sutkus ir tapytojas Vilius Jomantas, Lietuvos šaulių sąjungos atstovas Vladas Putvinskis, Vidaus reikalų ministerijos atstovai Petras Kerpė ir Morkus, Krašto apsaugos ministerijos atstovas Vladas Braziulevičius⁴. Šventei organizuoti komisija pasitelkė politines partijas, visuomenines organizacijas (Lietuvos šaulių sąjungą ir skautus)⁵, mokslo ir švietimo, kultūros įstaigas. Šaulių sąjungai teko vienas svarbesnių uždavinių – prižiūrėti tvarką renginių metu, o po jų kartu su policija (anuomet dar tebevadinta milicija) užtikrinti tvarką mieste⁶, 22 Lietuvos šaulių sąjungos nariai padėjo prižiūrėti tvarką Miesto teatre pirmojo Steigiamojo Seimo posėdžio metu⁷. Šaulių sąjungos būstinėje vykdavo komisijos pasitarimai su visuomeninėmis organizacijomis⁸.

Tų dienų spaudos leidiniai anonsavo Steigiamojo Seimo susirinkimo faktą ir iš karto pabrėždavo šio susirinkimo reikšmę: „Arti ta diena, kuri bus mums viena brangiausių. Jos laukė visi geriausi Lietuvos sūnūs, dėl jos kovojo ir mirė. Tą dieną Lietuviai tauta pirmą kartą per teisėtai išrinktus savo atstovus pareikš pasauliui savo valią, kad ji tampa savarankiška, nepriklausoma ir su ta valia pasaulis turės skaitytis. Vyksta tai, apie ką mes nesenai ir svajoti nedrįsime, kas mums taip tolina ir neatsiekiama rodėsi.“⁹ Steigiamojo Seimo susirinkimo diena buvo ištis išpūdinga, amžininkai ją ne dėl šventės iškilmingumo ar puošnumo, o dėl priimto sprendimo svarbos pavadino reikšminga diena, kuri tapo savita naujo gyvenimo riba: „Gegužės m. 15 d. Lietuvos Steigiamojo Seimo atidengimo šventė. Nuo tos nepaprastos dienos Lietuvos valstybė ir jos piliečiai pradeda naują gyvenimą. Gegužės m. 15 d. atverstas kitas Nepriklausomos Lietuvos ir krašto gyventojų laisvės istorijos lapas.“¹⁰ Steigiamasis Seimas vadintas ir „amžiais trokštu svečiu“¹¹, jis pasitiktas

¹ Ministrų kabineto posėdis, 1920 m. gegužės 10 d. // Lietuvos vyriausybės 1918–1920 metų posėdžių protokolai. T. 2. Sud. A. Eidintas ir R. Lopata. Vilnius, Mokslo ir enciklopedijų leidybos centras, 2018, p. 345.

² Ministro Pirmininko įsakymas, 1920 m. gegužės 11 d. // Lietuva, 1920 m. gegužės 12 d.

³ Steigiamojo Seimo atidengimo šventė // Darbininkas, 1920 m. gegužės 22 d.

⁴ Ministro Pirmininko įsakymas, 1920 m. [gegužės mėn.] // LCVA, f. 923, ap. 1, b. 99, l. 93.

⁵ Šaulys L. Steigiamasis // Trimitas, 1920, Nr. 1, p. 33.

⁶ Valio Steigiamasis Seimas! // Vienybė, 1920, Nr. 20, p. 154.

⁷ Stasio Lozoraičio pranešimas Ministrų kabineto reikalų vedėjui Tadiui Petkevičiui, 1920 m. gegužės 16 d. // LCVA, f. 923, ap. 1, b. 99, l. 8–4.

⁸ Atsišaukimas į Kauno visuomenės organizacijas ir įstaigas // Lietuva, 1920 m. gegužės 12 d.

⁹ Gegužės 15 dieną Seimas renkasi // Vilniaus garsas, 1920 m. gegužės 15 d.

¹⁰ Steigiamojo Seimo atidengimo šventė // Darbininkas, 1920 m. gegužės 22 d.

¹¹ Ten pat.

Kauno Senamiesčio panorama. Kaunas, apie 1924 m. Autorius nežinomas. LCVA

viltingais šūkais: „Valio Steigiamasis Lietuvos Seimas! Statyk, gink, jung, ir vesk Lietuvą į nepriklausomybę, laisvę, gerovę.“¹

„Valio Steigiamasis Seimas! Valio nepriklausomoji Lietuva!“ Kaunas laukia iškilmių

Geopolitinės aplinkybės lėmė, kad Steigiamasis Seimas negalėjo įgyvendinti vienos 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės Akte įtvirtintos nuostatos – susirinkti istorinėje Lietuvos sostinėje Vilniuje. Todėl pirmasis posėdis įvyko Laikinojoje sostinėje, Kaune, jį dar 1918 metų gruodžio pabaigoje laikinąja būstine pasirinko ano meto Lietuvos Vyriausybė, pirmąsias valdžios įstaigas į Kauną perkrausčiusi 1919 m. sausio pradžioje. Nors ir buvo viliamasi greitai grįžti į Vilnių, tačiau istorija dėlėjo kitokį scenarijų, todėl Kaune teko likti net dviem dešimtmečiams. Laikinojoje sostinėje buvo įtvirtinta Lietuvos nepriklausomybė. Būtent čia 1919 m. balandžio 4 d. buvo išrinktas pirmasis Lietuvos Valstybės Prezidentas, o 1920 m. gegužės 15 d. Laikinojoje sostinėje susirinkęs Steigiamasis Seimas įtvirtino Lietuvos valstybę kaip demokratinę respubliką.

Iš Vilniaus į Kauną 1919 metais atvykusiems amžininkams miestas didelio įspūdžio nepadarė. Kol kas tai buvo niūrus ir nedidelis miestas, neturintis valstybės įstaigų poreikiams reikalingų patalpų, tačiau netrukus šio miesto bendruomenė parodys neįtikėtiną veržlumą ir Kaunas taps Europos lygio sostine. O kaip atrodė 1920 m. gegužės 15 d. šeštadienio Kaunas? Tą dieną mieste tvyrojo ypatinga nuotaika, apie ją ne kartą užsiminė amžininkai. Kai kurių tos dienos herojų atsiminimuose lietingą orą pakeitė saulėtas dangus. Tai tik liudija, kiek daug tą dieną būta optimizmo ir pozityvios nuotaikos.

Pasirengimas Steigiamojo Seimo susirinkimo dienai vyko visais lygmenimis, į darbą buvo įtrauktos tiek valdžios įstaigos, tiek visuomeninės organizacijos, neliko abejingi ir Kauno gyventojai. Steigiamojo Seimo atidarymo dieną buvo numatytos iškilmingos pamaldos, kariuomenės paradas, organizacijų eisenos, ažuoliukų sodinimas ir – svarbiausia – Steigiamojo Seimo posėdis Miesto teatre. Pasirengimo rūpesčiai teko žymiems lietuvių veikėjams: miesto papuošimas buvo patikėtas rašytojui Baliui Sruogai; manifestacijų ir ažuoliukų sodinimas – Kauno apygardos valstybės gynėjui teisininkui Rapolui Skipičiui (būsiamam vidaus reikalų ministrui, vėliau – dviejų kadencijų Lietuvos Respublikos Seimo nariui); Steigiamojo Seimo posėdžio tvarką Miesto teatro rūmuose buvo patikėta prižiūrėti Ministrų kabineto kanceliarijos viršininkui Stasiui Lozoraičiui (būsiamajam diplomatu ir Lietuvos diplomatijos šefui)².

Miestą – valstybės įstaigų pastatus ir privačius namus – buvo raginama papuošti žalumynų girliandomis, valstybės vėliavomis ir herbais. Kiek leidžia spręsti šaltiniai, laiko pasirengti Steigiamojo Seimo iškilmėms nebuvo daug, todėl buvo apeliuojama į Lietuvos piliečių supratingumą ir gerą valią. Ir išties, Laikinosios sostinės gyventojai atsiliepė į kvietimą ir miestą išpuošė žalumynais ir Lietuvos valstybės simboliais: trispalvėmis ir herbais. Išradingumui nebuvo ribų, languose buvo kabinami paveikslai ir plakatai su Lietuvos herbo – Vyčio atvaizdais, buvo galima pamatyti austų drobių ir netgi mozaikų, vaizduojančių pagrindinį Lietuvos valstybės simbolį, žolynais buvo apkaišytos ir durys, ir langai. Prie namų ir ant atskirai įrengtų stiebų plevėsavo tautinės vėliavos, buvo iškabintos spalvingos juostos su sveikinimo užrašais.

Bendruoju miesto papuošimu besirūpinusiam rašytojui Baliui Sruogai talkino būrys profesionalių menininkų, palikusių ryškų įspaudą Lietuvos meno istorijoje. Amžininkai prisimena, kad išvakarėse visi uoliai rengėsi iškilmėms: „Dailininkai bėgioja, renka vietas, kombinuoja kaip kuris puošti, žmonės paprašytieji veža medžius, mažus lapotus beržiukus, merginos pina vainikus, puošia bažnyčias, kiti parinktose vietose stato stulpus – daro bromus, puošia juos įvairiai.“³

¹ Gegužės 15 dieną Seimas renkasi // Vilniaus garsas, 1920 m. gegužės 15 d.

² 1920 metų gegužės 15 dienos iškilmių programa // Lietuva, 1920 m. gegužės 15 d.

³ Tamoliūnas V. Lietuvos Steigiamojo Seimo Diena // Išeivių draugas, 1920 m. birželio 5 d.

Pergalės, arba triumfo, vartai buvo pastatyti net keliose Kauno miesto vietose, kur turėjo eiti iškilmingos eisenos. Jų autoriai buvo žymūs dailininkai. Šie vartai vėliau taps neatsiejamu Gegužės 15-osios minėjimų atributu. Puošniausieji buvo pastatyti ties įėjimu į Miesto sodą, kurio gilumoje stovėjo Miesto teatras – laikinoji Steigiamojo Seimo buveinė, pirmųjų Seimo posėdžių vieta. Šių vartų autorius buvo dailininkas Antanas Žmuidzinavičius. Pagrindiniu vartų akcentu tapo Lietuvos herbas. Baltas Vytis buvo įkomponuotas į tarp stiebų pakabintą raudoną saulę, kuri skleidė geltonus spindulius, simbolizuojančius aušrą. Ties vartais buvo pakabintos juostos su šūkiais: „Valio Steigiamasis Seimas! Valio nepriklausomoji Lietuva! Valio jos Gynėjai!“¹ Ties Vilniaus ir Malūnų gatvių sankirtoje įrengti skulptoriaus, grafiko Petro Rimšos triumfo vartai imponavo klasikiniu paprastumu: jie buvo papuošti vėliavėlėmis ir žalumynams ir amžininkams priminė „lietuvaitės sodelį“². Tapytojas Kazys Šimonis tapo Laisvės alėjos ir Vilniaus gatvių sankirtoje stovėjusių vartų autoriumi, jie buvo įrengti tariantis su žydų bendruomene, juos puošė užrašai jidiš kalba³. Dailininkas Adomas Galdikas įrengė vartus Laisvės alėjoje ties Įgulos bažnyčia, o grafikas Paulius Galaunė – Vilniaus gatvėje ties Kauno katedra įeinantiems į Viešąją aikštę (dabar – Rotušės aikštė)⁴.

Maldos namuose melsta Steigiamojo Seimo nariams suteikti išminties

Neatsiejama Steigiamojo Seimo ir vėlesnių Seimo kadencijų atidarymo iškilnių dalis buvo Šv. Mišios. 1920 m. gegužės 15 d. Kaune pamaldos vyko net keliose katalikų bažnyčiose: 8 val. – Šančių bažnyčioje, 10 val. – Kauno katedroje, 11 val. – Įgulos bažnyčioje (dabar – Kauno Šv. arkangelo Mykolo (Įgulos) bažnyčia, dar žinoma kaip Soboras) ir Benediktinių vienuolyne. Tą pačią valandą pamaldos buvo laikomos ir evangelikų liuteronų bažnyčioje (Nemuno krantinėje) bei žydų sinagogoje (Ožėškienės gatvėje)⁵. Steigiamojo Seimo susirinkimui skirtos pamaldos vyko ir kitose Lietuvos vietose, įvairių tikėjimų maldos namuose.

Vis dėlto pagrindinės pamaldos buvo laikomos Kauno katedroje, kur dalyvavo valdžios atstovai, ir Įgulos bažnyčioje, ten rinkosi organizacijų nariai⁶. Kauno katedroje – ją iškilmėms išpuošė Lietuvių katalikų tarnaičių šv. Zitės draugijos narės⁷ – giedamąsias Šv. Mišias celebravo vyskupas sufraganas Juozapas Skvireckas⁸. Buvo planuota, kad pamaldas celebruos Žemaičių vyskupas Pranciškus Karevičius, tačiau jam susirgus, šias pareigas perėmė pavaduojantis vyskupas. Galbūt todėl Steigiamojo Seimo narys Konstantinas Žukas po daugelio metų rašytuose prisiminimuose klaidingai nurodė, kad pamaldas laikė Žemaičių vyskupas P. Karevičius⁹. Vyskupas sufraganas J. Skvireckas pamoksle pabrėžė Dievo pagalbos svarbą statant valstybės rūmą ir meldė prašydamas Šv. Dvasios suteikti išminties to rūmo statytojams. Mišių metu buvo sugiedotas himnas *Veni Creator Spiritus*¹⁰. Steigiamojo Seimo narys K. Žukas apie jaudinančią nuotaiką Kauno katedroje rašė: „/.../ kunigų-klierikų choras nepagailėjo balsų, o Naujalis – vargonų. Iš lauko buvo girdėti varpų skambinimas ir artilerijos šaudymas. Didinga! Graudu!! Gana daug Steigiamojo seimo narių verkė susigraudinę.“¹¹

Pamaldose dalyvavo Lietuvos Valstybės Prezidentas Antanas Smetona, Lietuvos Valstybės Tarybos ir Ministrų kabineto nariai, užsienio valstybių diplomatai ir misijų atstovai, taip pat kiti garbūs svečiai; svarbiausiems dalyviams – Steigiamojo Seimo nariams – buvo skirta presbiterija (šiandien tai nebūtų įprastas dalykas). Kauno katedra buvo pilna žmonių. Po pamaldų visi patraukė pro triumfo vartus į šalia esančią Viešąją aikštę, kurioje jau laukė paradui išrikiuotos Lietuvos kariuomenės dalys. Nors diena buvo apniukusi ir lietinga, virš miesto skraidė Lietuvos aeroplanas¹².

¹ Steigiamojo Seimo šventė // *Tauta*, 1920 m. gegužės 18 d.

² Ten pat.

³ Ten pat.

⁴ Ten pat.

⁵ 1920 metų gegužės 15 dienos iškilnių programa // *Lietuva*, 1920 m. gegužės 15 d.

⁶ Steigiamojo Seimo atidengimo šventė // *Darbininkas*, 1920 m. gegužės 22 d.

⁷ Valio Steigiamasis Seimas! // *Vienybė*, 1920, Nr. 20, p. 153.

⁸ Radeika A. Seimo atidarymas // *Vilniaus garsas*, 1920 m. gegužės 29 d.

⁹ Žukas K. Žvilgsnis į praeitį. Žmogaus ir kario atsiminimai. Vilnius, Mintis, 1992, p. 177.

¹⁰ Valio Steigiamasis Seimas! // *Vienybė*, 1920, Nr. 20, p. 153; anot K. Žuko – *Tė, Deum laudamus*, žr. Žukas K. Žvilgsnis į praeitį, p. 177.

¹¹ Ten pat, p. 177.

¹² Steigiamojo Seimo atidengimo šventė // *Darbininkas*, 1920 m. gegužės 22 d.

Lietuvos valstybės simboliais ir girliandomis išpuošta Kauno rotušė. 1920 m. gegužės 15 d.
„Foto-Press“ nuotrauka. LCVA

Steigiamojo Seimo narius sveikino Lietuvos kariuomenės paradas

Po pamaldų Viešojoje aikštėje vyko kariuomenės paradas, taip pat tapsiantis neatsiejama vėlesnių Gegužės 15-osios minėjimų dalimi. Pirmaisiais Laikinosios sostinės metais Viešoji aikštė buvo pagrindinė didžiųjų renginių vieta, tik vėliau masiniai renginiai buvo perkelti į naujas, erdvesnes aikštes Naujamiestyje ir Žaliakalnyje. 1920 m. gegužės 15-ąją Viešoji aikštė taip pat buvo papuošta – Rotušės bokšte plevėsavo trispalvės vėliavos, kiek žemiau buvo pakabintas Lietuvos herbas – Vytis. Aikštėje būriavosi minios žmonių. Paradas prasidėjo 12 val. – į aikštę, kurioje jau buvo išrikiuota kariuomenė, atvyko Kauno katedroje pamaldose dalyvavę Steigiamojo Seimo nariai, laikinoji Vyriausybė (Lietuvos Valstybės Prezidentas, Lietuvos Valstybės Tarybos ir Ministrų kabineto nariai), Lietuvos kariuomenės vadas, garbės svečiai. Ateinančiuosius pasitiko orkestro grojamas maršas¹. Lietuvos Valstybės Prezidentas su Vyriausiuoju kariuomenės vadu sveikindami apėjo išrikiuotą kariuomenę². Prezidentas Antanas Smetona susirinkusiems pasakė trumpą sveikinimo kalbą, į kurią Lietuvos kariuomenės būriai skanduodami atsakė „Valio“ – už Lietuvos nepriklausomybę, už narsiąją Lietuvos kariuomenę, už Prezidentą³. Paradui vadovavo Steigiamojo Seimo narys generolas Jonas Galvydis-Bykauskas⁴.

Garbingiems svečiams pagerbti aikštėje buvo įrengta atskira vieta, pro kurią, sveikindama Steigiamojo Seimo narius, maršo ritmu žygiavo kariuomenė: Karo mokyklos atstovai, pėstininkai, jojo raiteliai, važiojo artilerija, po jų žengė tvarkinga organizacijų rikiuotė su savomis vėliavomis, tarp jų Aukštųjų kursų dėstytojai ir studentai, Lietuvos šaulių sąjungos, skautų, Kūdikėlio Jėzaus draugijos ir kitų organizacijų atstovai⁵. Apie tuo metu užplūdusį pasididžiavimo jausmą Steigiamojo Seimo narys K. Žukas rašė: „/.../ jaučiau ypatingą malonumą, lyg ir išdidumą, kad esu ne paskirtas, bet laisvos tautos laisvai išrinktas, kad manimi pasitiki mano tautiečiai. Manau, kad tokį jausmą patyrė ir kiti Steigiamojo seimo nariai.“⁶

Kol Kauno Senamiestyje vyko paradas, kitoje miesto vietoje, Naujamiestyje, ties Įgulos bažnyčia, iškilmingai eisenai rikiavosi organizacijų atstovai, lietuvių, žydų ir lenkų gimnazijų moksleiviai ir Naujamiesčio gyventojai. Ten šventišką nuotaiką kūrė orkestras. Netrukus organizuotos eisenos iš Senamiesčio ir Naujamiesčio pajudėjo į vieną iš aukščiausių Kauno miesto vietų – sodinti ąžuoliukų. Eisena iš Senamiesčio Viešosios aikštės patraukė Didžiąja Vilniaus ir Malūnų gatvėmis, o iš Naujamiesčio, nuo Įgulos bažnyčios prieigų – dešine Laisvės alėjos puse, Naująja Vilniaus ir Malūnų gatvėmis⁷. Pakeliui manifestantai praėjo gatvių sankirtose įrengtus triumfo vartus. Kol organizuota eiseną triukšmingai žygiavo miesto gatvėmis, svarbiausieji asmenys į ąžuoliukų sodinimo vietą vyko automobiliais.

Steigiamojo Seimo susirinkimui atminti pasodinti penki ąžuolai

Apie 13 val. vyko kita iškilnių dalis – iškilmingas ąžuoliukų sodinimas. Sumanymas Steigiamojo Seimo atidarymo proga pasodinti ąžuoliukus kilo vienam iš žymiausių visuomenės veikėjų miškininkui profesoriui Povilui Matulioniui⁸, ilgamečiam Miškų departamento vadovui. ąžuoliukų sodinimui buvo pasirinkta, kaip anuomet sakytą, pati aukščiausia Kauno vieta, iš kurios atsiveria gražiausia miesto panorama: „ten už prezidento namų, kur pats gražusis Kauno reginys, kalnagalyje padaryta bulvoriukas“⁹. Dar 1919 metais šioje vietoje buvo iškelta Lietuvos trispalvė, simbolizavusi Kauną kaip Laikinąją sostinę (tai buvo bandymas atkartoti Vilniuje, Gedimino pilies bokšte, iškeltos Lietuvos trispalvės simbolizmą), – tai ąžuolų kalnas Žaliakalnyje, šiandien labiau žinomas kaip Pelėdų kalnas. Anuomet ši vieta buvo Kauno miesto pakraštys, aukščiausia vieta, tačiau dabar tai viena centrinių Kauno miesto vietų. Apie šios vietos svarbą bylojo jos priežiūros klausimas – 1920 m. birželio 10 d. Ministrų kabinetas ąžuolų kalno priežiūrą pavedė Žemės ūkio ir valstybės turtų ministerijai¹⁰.

¹ Valio Steigiamasis Seimas! // *Vienybė*, 1920, Nr. 20, p. 153.

² Steigiamojo Seimo šventė // *Tauta*, 1920 m. gegužės 18 d.

³ Steigiamojo Seimo atidengimo šventė // *Darbininkas*, 1920 m. gegužės 22 d.

⁴ Valio Steigiamasis Seimas! // *Vienybė*, 1920, Nr. 20, p. 154.

⁵ Steigiamojo Seimo atidarymo šventė // *Lietuva*, 1920 m. gegužės 18 d.

⁶ Žukas K. *Žvilgsnis į praeitį*, p. 177–178.

⁷ 1920 metų gegužės 15 dienos iškilnių programa // *Lietuva*, 1920 m. gegužės 15 d.

⁸ Steigiamojo Seimo šventė // *Tauta*, 1920 m. gegužės 18 d.

⁹ Ten pat.

¹⁰ Ministrų kabineto posėdis, 1920 m. birželio 10 d. // *Lietuvos vyriausybės 1918–1920 metų posėdžių protokolai*, p. 363.

Lietuvos Valstybės Prezidentas Antanas Smetona, Ministras Pirmininkas Ernestas Galvanauskas, Steigiamojo Seimo narys Petras Ruseckas, Vilniaus lietuvių atstovas Mykolas Biržiška ažuoliukų sodinimo ceremonijoje. Kaunas, 1920 m. gegužės 15 d. Autorius nežinomas. LCVA

Tą dieną į Ažuolų kalną atvyko daugybė organizacijų su vėliavomis ir orkestrais¹. Iškilmių metu buvo pasodinti penki ažuoliukai², dar vadinti ir atminimo ažuolais³. Ažuoliukų sodinimo teritorija buvo suskirstyta į atskiras aikšteles: pirmojoje aikštelėje ažuoliuką sodino Valstybės atstovai: Lietuvos Valstybės Prezidentas Antanas Smetona, Vyriausiasis Lietuvos kariuomenės vadas ir Steigiamojo Seimo nariai, antrojoje – visuomeninės organizacijos, trečiojoje – Vėliavos kalnelyje – švietimo įstaigos, Neries pusėje – Lietuvos piliečiai⁴. Vieta buvo papuošta žalumynų girliandomis, papuošimu rūpinosi dailininkas Vilnius Jomantas⁵. Beje, manifestacijų ir ažuoliukų sodinimo ceremonijos priežiūra buvo pavesta R. Skipičiui⁶.

Susirinkusiuosius sveikino Lietuvos Valstybės Prezidentas. Įdomu, kad šios ceremonijos metu buvo atkreiptas dėmesys į Vilniaus kraštą ir Mažąją Lietuvą, kurie tuo metu nepriklausė Lietuvos jurisdikcijai. Mažosios Lietuvos atstovų vardu kalbėjo filosofas Vidūnas, Vilniaus karšto lietuvių vardu – 1918 m. vasario 16 d. Lietuvos Nepriklausomybės Akto signataras Mykolas Biržiška, o Didžiosios Lietuvos, kaip anuomet vadinta Kauno Lietuva, vardu – publicistas kunigas Juozas Tumas-Vaižgantas⁷. Be jų dar sveikinimo žodį tarė ir Steigiamojo Seimo Vyriausiosios rinkimų komisijos sekretorius Pranas Ysakas. Amžinininkai liudijo: „Kalbėtojai sulygina tuos susodintuosius jaunos ažuolėlius su lietuvių tauta, su Lietuvos Steigiamojo Seimo nariais, kad ir jie turi būti tvirti ir, kaip tie medeliai augdami ir stiebdamiesi aukštyn į šviesą, savo šakelėmis, visa Lietuva taptų blaivi ir dora.“⁸

Ceremonijoje dalyvavo skautai, šauliai su savo orkestru, iškilmingumo atmosferą susirinkusiems kūrė ir „Saulės“ mokytojų seminarijos mokinių choras⁹. Ažuoliukų sodinimo ceremonija baigėsi sugiedojus Lietuvos himną „Tautišką giesmę“¹⁰.

Po ažuoliukų sodinimo ceremonijos laukė pati svarbiausia ir iškilmingiausia visos dienos dalis – Steigiamojo Seimo atidarymas Miesto teatre. Ano meto įvykių dalyvis paliko spalvingą liudijimą: „Pasibaigus apeigai lietaus plakami skubiai dardėjom pakalnėn pradžiūti apsivalyti nuo purvų ir užkąsti greitomis, kad 6-mis būtume miesto teatre Steigiamajam atsidarant.“¹¹

Apie tai – kitame „Nepriklausomybės sąsiuvinį“ numeryje.

¹ Steigiamojo Seimo atidengimo šventė // Darbininkas, 1920 m. gegužės 22 d.

² Radeika A. Seimo atidarymas // Vilniaus garsas, 1920 m. gegužės 29 d.

³ Lietuvos Seimo atidarymas // Išeivių draugas, 1920 m. gegužės 19 d.

⁴ 1920 metų gegužės 15 dienos iškilnių programa // Lietuva, 1920 m. gegužės 15 d.

⁵ Steigiamojo Seimo šventė // Tauta, 1920 m. gegužės 18 d.

⁶ 1920 metų gegužės 15 dienos iškilnių programa // Lietuva, 1920 m. gegužės 15 d.

⁷ Lietuvos Seimo atidarymas // Išeivių draugas, 1920 m. gegužės 19 d.

⁸ Steigiamojo Seimo atidengimo šventė // Darbininkas, 1920 m. gegužės 22 d.

⁹ Steigiamojo Seimo šventė // Tauta, 1920 m. gegužės 18 d.

¹⁰ Steigiamojo Seimo šventė // Tauta, 1920 m. gegužės 18 d.

¹¹ Šaulys L. Steigiamasis // Trimitas, 1920, Nr. 1, p. 33.

VIDMANTAS VALIUŠAITIS

REZISTENTUI PILYPUI NARUČIUI ATMINTI

KELETAS PASTABŲ JO 100-ŲJŲ GIMIMO METINIŲ PROGA

„Prezidentas – Tautos vadas – pabėgo. Krašto apsaugos ministras pabėgo. Kariuomenės vadas pasitinka Sovietų Sąjungos Raudonąją armiją, okupuojančią Lietuvą, o Ministras pirmininkas prašo tautą priešus mandagiai priimti“, – knygoje „Tautos sukilimas. 1941. Lietuvos nepriklausomybei atstatyti“¹ rašo Pilypas Narutis (Žukauskas), ilgametis koncerno „General Motors“ inžinierius, vienas pagrindinių 1941 m. Birželio sukilimo organizatorių, antinacinės rezistencijos dalyvis, Štuthofio koncentracijos stovyklos kalnys, veiklus ateitininkų organizacijos narys.

1940-aisiais, anomis nepriklausomos Lietuvos katastrofos dienomis, P. Narutis (1920–2014), tada – Žukauskas, buvo Vytauto Didžiojo universiteto trečio kurso studentas, Studentų ateitininkų sąjungos pirmininkas ir VDU studentų koalicijos pirmininkas, kai birželio 15 d. apie 17 val. išvydo, kaip „sovietų tankai triukšmingai rieda Kauno miesto Laisvės alėja“².

„Vieniems tautos vadams jau birželio mėnesį iš krašto pabėgus, kitus liepos 11–18 dienomis areštavus ir išvežus į Sibirą, areštų ir trėmimų akivaizdoje lietuvių tauta liko nežinomybėje ir be vadų, kurie iki šiol Lietuvos valstybiniam gyvenimui vadovavo“, – pastebi P. Narutis ir priduria: „Tolimesnį tautos likimą sprendė pati lietuvių tauta. Prie naujos lietuvių tautos iniciatyvos, atstatyti Lietuvos valstybinę nepriklausomybę, teko man prisidėti kartu su visa lietuviškąja studentija.“³

„Pilypas Narutis-Žukauskas buvo, sakyčiau, vienas didžiausių tos epochos herojų“, – sako istorikas Augustinas Idzelis apie žmogų, kuriam gegužės 26 d. sukako šimtas metų.

P. Narutis, pasak A. Idzelio, buvo vienas pagrindinių Lietuvių aktyvistų fronto (LAF) štabo organizatorių ir vadovų: „Dauguma sukilėlių, kaip minėjau, buvo studentai. O studentai tada buvo pasklidę po visą Lietuvą. Jie palaikė ryšius su atskiromis Lietuvos dalimis. Per vyresniusius – Adolfo Damušio ir Leono Prapuolenio grupę – palaikė ryšius su Vilniumi. Jie manė, kad sukilimas įvyks Vilniuje. Kadangi ten organizacinį sukilimo branduolį sudarė kariškiai ir valstybės tarnautojai, dar Smetonos laikais paskirti į Vilnių, kai tas kraštas buvo atgautas 1939 metais. Bet Vilniaus rezistencijos centras buvo sunaikintas, jį išdavus. Tuomet Kaunas perėmė vadovaujantį vaidmenį.“⁴

¹ Narutis P. *Tautos Sukilimas. 1941. Lietuvos nepriklausomybei atstatyti. Pirmoji dalis. 1994, p. 404.*

² Ten pat, p. 11.

³ Ten pat.

⁴ A. Idzelis: istorikai dažnai nenaudoja visų šaltinių, 2014 m. birželio 13 d. Prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/news/ringas/lit/a-idzelis-istorikai-daznai-nenau-doja-visu-saltiniu.d?id=65038507>.

P. Narutis gimė Piatigorske, Rusijoje. 1920 metais su šeima grįžo į Lietuvą, apsigyveno Panevėžyje. Mokėsi Panevėžio gimnazijoje, buvo išitraukęs į ateitininkų sąjūdį, vadovavo jų kuopai. 1938 metais Vytauto Didžiojo universiteto Technikos fakultete studijavo elektrotechniką, dalyvavo studentų technikų ateitininkų korporacijos „Grandis“ veikloje. 1941 metais NKVD bandant jį areštuoti pabėgo ir efektyviai veikė Birželio sukilimo dienomis.

1941 m. rugsėjo 21 d. vokiečiams LAF uždarius, P. Narutis gestapo buvo areštuotas, tardytas, bet paleistas. Išitraukė į pagrindinę antinacinio ir antisovietinio Lietuvos fronto sąjūdžio veiklą: organizavo bolševikų vykdyto genocido medžiagos rinkimą, surado slaptas spaustuves pagrindžio laikraščiai „Į Laisvę“ ir kitiems leidiniams spausdinti.

1942 m. gegužės 23 d. P. Narutis vėl buvo gestapo areštuotas, tardytas, paleistas su prievole kas savaitę registruotis gestape. Lietuviams boikotavus SS bataliono kūrimą ir naciams nepavykus jo suformuoti, 1943 m. kovo 16 d. drauge su kitais 45 lietuvių šviesuomenės įkaitais, vadinamaisiais garbės kaliniais (*Ehrengefangene*), buvo suimtas ir uždarytas Štuthofio koncentracijos stovykloje. Apie savo suėmimą P. Narutis rašė:

„1943 m. kovo 16 d. rytą į mano butą Kaune (Valančiaus g. 3) įsiveržė gestapas. Kambaryje buvo studentas Bronius Stasiukaitis. Susigriebiau. Gestapo valdininkui p. Šveicoriui tuojau paaiškinau: „Čia studentas, atėjęs pas mane studijų reikalais, skuba į paskaitas. Ar galima jį išleisti?“ Šveicoriui pasakius „taip“, Bronius išspruko. Džiaugiausi. Bronius praneš artimiesiems ir draugams apie mano areštą.

Kratos nedarė, tik paprašė: „Prašome atiduoti ginklą.“ Parodžiau knygas ant stalo, sakau: „Čia mano ginklas. Prašom...“ Čia pat jam pridūriau, kad lietuviai niekad nepakęs, kad Kaune vokiečių kareiviams būtų steigiami „bordeliai“ ir lietuvaits „linksmintų“... Tada Šveicorius pasakė: „Namo nebegrįši!...“ Toks tad buvo vienintelis ir paskutinis pokalbis su gestapo valdininku. Tą Šveicorių pažinojau. Jis buvo Lietuvos vokieitis. /.../

Gestapo rūsyje užrakino mane į celę. Bet vienas ten buvau neilgai. Atrakino duris ir įstūmė nepažįstamąjį. Patamsyje jis prisistato man: „Kunigas Stasys Yla...“ Pasisakau: „Pilypas Žukauskas“. Netrukus pasigirsta žingsniai, atrakina gretimą celę. Ten įvaro kitą suimtąjį. Celės atitvertos plona faneros siena, tad viskas girdisi: girdisi žingsniai, girdisi, kaip kitoje celėje kas nors šniurinėja. Sargybiniui nužingsniavus klausiu: „Kas ten?“ Išgirstu: „Mečys Mackevičius!“ Girdžių ir netikiu. Dar klausiu: „Ar jūs – Lietuvos laikinosios vyriausybės teisingumo ministeris?“ Atsako: „Taip!“ Iš eilės kitų celių duris pradėjo varstyti – užrakinti ir atrakinti... Celės pildėsi: Germantas, Narakas, Bauba, Brėdikis... Taip surinko 17 kauniškių, vėliau prisidėjo Vilniaus grupė – 29...

Mintyse brendo klausimų klausimai: „Į kokią draugiją aš, ketvirto kurso studentas, patekau? Ministeriai, kunigai... Kokia čia byla?“ Viskas pynėsi galvoje... Ką bendro aš turiu su jais? Iki šios dienos tas klausimas taip ir liko neatsakytas.

Kas tie 46 Lietuvos įkaitai? Kodėl ir kaip juos gestapas surinko? Aišku, tai buvo pirmasis akivaizdus nacių pykčio parodymas. Nacių pyktis buvo jau pritvinkęs. /.../ Išliedamas savo pyktį, gestapas nutarė negaišti laiko – jokios bylos nekurti, o areštuoti iš karto. Ir areštuoti pirmiausia tokius asmenis, kad lietuvių tauta tai iš karto pajustų. Šis sąrašas gestapo buvo gerai apmąstytas. Į jį įėjo beveik visų Lietuvos visuomeninių grupių atstovai: Katalikų Bažnyčios kunigai, universiteto profesoriai, studentai, rašytojai, spaudos darbuotojai, karininkai, darbininkai, ūkininkai... Buvo įtraukti net generaliniai tarėjai – tuo norėta kitus tarėjus įbauginti, kad taptų paklusnūs ir bijotų.

Gestapas mus vežė, vežė... Tilžė... Karaliaučius... (Čia kun. S. Yla ir kun. A. Lipniūnas, sužinoję, kad neva sušaudys, ruošė mus išpažinčiai.) Marienburgas... (A. Kučinskas aiškino, kad čia kalėjo Vytautas Didysis.) Ir štai – Štuthofas. Štuthofe (nežinau, ar paguoda šiandien tai sakyti) badu marino, stumdė stumdė, koneveikė koneveikė, kankino kankino, mušė mušė – bet ne visus užmušė...“¹

¹ Žukauskas-Narutis P. Lietuviai įkaitai Štuthofe // Pragaros vartai – Štuthofas. Sud. A. Rupšienė, Vilnius, Lietuvos gyventojų genocido ir rezistencijos tyrimo centras, 1998, p. 98–100.

„Kalinys Štuthofe vidutiniškai išsilaikydavo tik tris keturis mėnesius, – rašo literatūros istorikas Algis Samulionis. – [M]irtingumo priežastys buvo alinantis beprasmiškas darbas, nepaprastai sunkios, nenormalios gyvenimo sąlygos – nuolatinis badas ir šaltis žmonių prigrūstuose lentiniuose barakuose, antisanitariška buitis, sekinančios, beveik visai negydomos ligos, dažnos epidemijos, atšiauri gamta (stovykla buvo įkurta prie jūros, žemiau jos lygio, po nedideliu smėlio sluoksniu plytėjo pelkė). Kiekvieną kalinio žingsnį, be to, lydėjo nuolatiniai lazdų ir kumščio smūgiai, fizinis ir moralinis tyčiojimas, kurį praktikavo ne tik esesininkai, bet ir prižiūrėtojai iš pačių kalinių tarpo, daugiausia kriminalistai, teisti už sadizmą, vagystes, žudymą. Jie luošino žmones fiziškai (būdavo, kad ir užmušdavo) ir sudarė sunkiai pakeliamą nuolatinės psichinės įtampos atmosferą.“¹

Štuthofe išlaisvinimo 50-ųjų metinių minėjimas. 1995 m. gegužės 9 d. Arūno Bubnio asmeninis archyvas

P. Narutis išgyveno. Karo frontui priartėjus, 1945 metų sausio pabaigoje, drauge su kiais Štuthofe kaliniais buvo evakuotas, pateko į raudonarmiečių apsaugą. Kitaip negu Balys Sruoga, Jonas Noreika, Vladas Jurgutis ir kai kurie kiti šią koncentracijos stovyklą išgyvenę kaliniai lietuviai, kurie NKVD buvo grąžinti į sovietų okupuotą Lietuvą ir ten pasitiko savo pražūtį, P. Naručiu pavyko prasiveržti pro geležinę uždangą ir pasiekti Vakarų.

1949 metais jis baigė Karlsrujės universitetą, doktorantūros studijas tęsė Štutgarto universitete. 1956-aisiais apsigyveno JAV ir dirbo „General Motors“ bendrovėje. Plačiai reiškėsi lietuviškoje veikloje.

Išsigelbėjęs iš gestapo ir NKVD nagų, jau gyvendamas Vakaruose, P. Narutis paliko svarbių liudijimų apie tą tragišką Antrojo pasaulinio karo epochą, kurioje likimo jam buvo skirta gyventi ir veikti.

Istorikas A. Idzelis apie P. Naručio knygą „Tautos Sukilimas. 1941“ yra sakęs: „Tai labai svarbi knyga, pateikia daug detalių. /.../ Parodyta visa organizacinė veikla, smulkiai aprašytas posėdis sekmadienį, birželio 22 d., senelių prieglaudoje, atskleista kaip jie rengė planus užimti strategiškai svarbias vietas Kaune. Taip pat rašoma apie kontaktus, kuriuos turėjo Kaunas ir Vilnius. Laikinoji vyriausybė, faktiškai, buvo sudaryta jau balandžio mėnesį. Labai detalai apie tai rašoma. Dauguma tų žmonių vėliau, žinoma, buvo areštuoti, jie negalėjo užimti pareigų, buvo sudarytas naujas sąrašas. Bet Laikinosios vyriausybės sudarymas

¹ XX amžiaus literatūra. Sruoga. Prieiga per internetą: <http://www.saltiniai.info/index/details/1381>.

įvyko ne birželio 23 d., kai L. Prapuolenis paskelbė apie nepriklausomybės atstatymą, bet, faktiškai, dviem mėnesiais anksčiau. Tai buvo paslaptis, niekas anksčiau to nežinojo.“¹

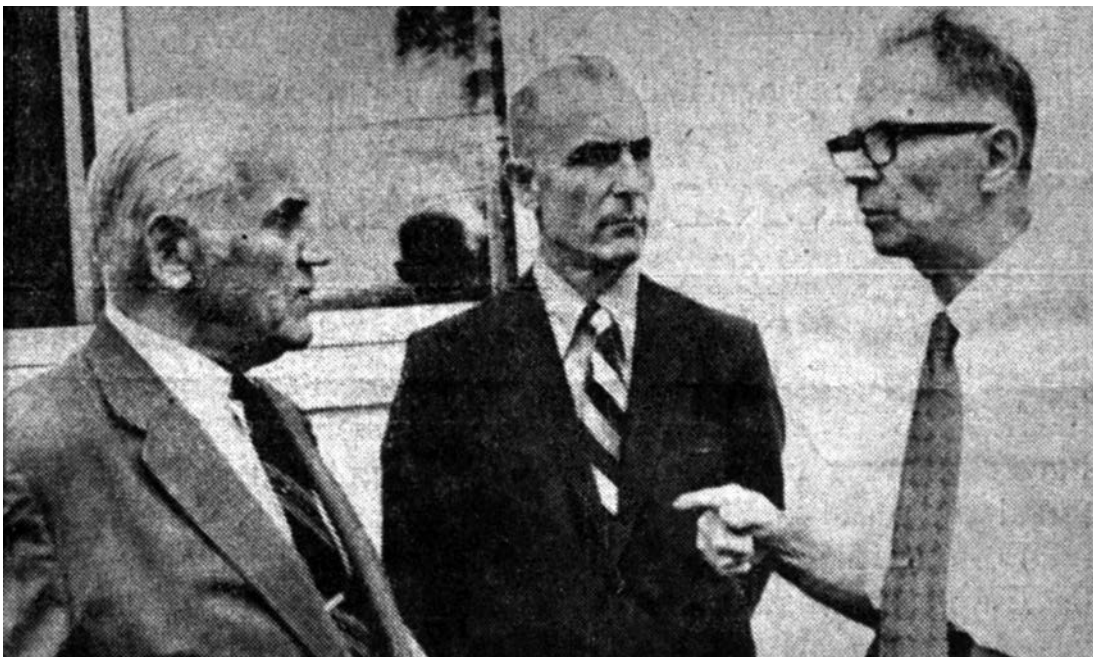
„Žmonės, kurie dalyvavo organizuotoje rezistencijoje, sukilime, daugiausia buvo jaunimas, studentai. Jie visi užaugo nepriklausomoje Lietuvoje, – toliau pažymi A. Idzelis. – Visi buvo patriotiškai nusiteikę. Asmeninis gerbūvis jiems nebuvo svarbus. Svarbu jiems buvo kraštas. Lietuvos ateitis jiems buvo svarbi. Ne asmeninis praturėjimas, pinigų susikrovimas, kolaboracija su okupantais. Jie buvo patriotai, dirbo patriotizmo, ištikimybės savo tėvynei vedini. Ir tos kartos pergyvenimai paliko su jais visam laikui. Tai tapo jiems tam tikra atrama, kuria vėliau jie grindė savo lietuvišką veiklą, pasitraukę iš Lietuvos į Vokietiją, vėliau – atvykę į Ameriką. Tas laikotarpis jų gyvenime liko esminis. Ir žvelgiant iš perspektyvos, tai buvo nuostabūs žmonės. Jie viską darė ne dėl savo asmeninio gerbūvio, bet dėl krašto, dėl tautos, dėl Lietuvos ateities.“²

* * *

1953–1954 metais JAV Atstovų Rūmų vadinamasis Kersteno komitetas³ atliko labai reikšmingą tyrimą – apie Sovietų Sąjungos 1940 metais įvykdytą Baltijos valstybių okupaciją. Į sovietų imperialistinę plėtrą buvo pažvelgta plačiai, neapsiribojant vien Baltijos valstybių pavergimo pavyzdžiu, bet jų likimą atskleidžiant per visos Vidurio ir Rytų Europos, taip pat kitų sovietinių respublikų (Ukrainos, Baltarusijos, Kaukazo) sovietizacijos pokarinėje Europoje procesą.

Kersteno komitetas viešus tardymus pradėjo 1953 m. lapkričio 30 d. ir baigė 1954 m. gruodžio 3 d. Vien viešų kvotos posėdžių buvo penkiasdešimt. Jie buvo surengti Jungtinėse Amerikos Valstijose (Vašingtone, Detroite, Čikagoje, Niujorke, Klyvlende, Milvokyje, Vilks Baryje, Los Andžele) ir Europoje (Londone, Miunchene). Dar vyko tardymas Berlyne, bet jis buvo neviešas. Komisija apklausė 335 liudytojus, tarp jų 45 lietuvius. Be to, 86 lietuvių liudytojų parodymai pateikti raštu ir prijungti prie bylos.

Išgalioję kongresmenai surinko per 1 500 dokumentinių įrodymų. Kaip ekspertai ar liudytojai buvo apklausti ir įžymūs amerikiečiai, tarp jų tuometis JAV valstybės sekretorius Džonas Fosteris Dalesas (John Foster Dulles), buvęs JAV prezidentas Herbertas Huveris (Herbert Hoover).

Kazys Škirpa, Pilypas Narutis ir Stasys Barzdukas. „Draugas“, 1971 m. rugpjūčio 30 d.

¹ A. Idzelis: istorikai dažnai nenaudoja visų šaltinių.

² Ten pat.

³ Komitetas komunistų agresijai tirti. 1953 m. liepą Jungtinių Amerikos Valstijų Atstovų Rūmų ir Amerikos lietuvių tarybos pastangomis įsteigta institucija Baltijos šalių okupacijai tirti.

Komitetui baigus darbą, dalis tyrimo medžiagos dešimčia raportų (3 600 psl.) buvo paskelbta atskirais leidiniais, o šiuo metu jie prieinami ir internetu¹, tad galima susidaryti išsamų vaizdą apie komisijos atliktą didžiulį darbą, nepaprastai reikšmingą Lietuvos ir kitų Baltijos valstybių XX amžiaus istorijos studijoms. Dalis šios medžiagos JAV lietuvių veikėjo inž. Antano Rudžio ir ambasadoriaus Vytauto Antano Dambravos rūpesčiu 1997 metais buvo išleista Lietuvoje atskira knyga².

Vis dėlto tai tik palyginti nedidelė dalis (ketvirtadalis ar penktadalis) dokumentų, kuriuos surinko Kersteno komitetas. Lietuvių istoriografijos apyvartoje jie menkai sutinkami arba net ir visai neminimi. A. Idzelis apie šį šaltinį kalbėjo: „Reikėtų tos Kersteno komisijos archyvus patikrinti. Dievas žino, ko ten galėtum rasti: kiek ten medžiagos buvo surinkta, kiek liudijimų palikta! Kadangi jie tik labai mažą dalį medžiagos paskelbė savo ataskaitoje, kuri buvo išleista anglų kalba. O Kersteno komisijos archyvas yra Marquette University, Milvokyje. Kada nors prie progos ten nuvažiuosiu, jis netoli Čikagos.“³

A. Idzelis ten, deja, nebenuvažiavo. Nuvažiuoti į Milvokį dabar tenka pareiga istorijos tyrinėtojams iš Lietuvos.

Vienas iš tokių dokumentų, nepatekusių į skelbtąją Baltijos valstybių užgrobimo bylos medžiagą anglų ar lietuvių kalbomis, yra Leono Prapuolenio ir P. Naručio liudijimas Kersteno komitetui apie Lietuvių aktyvistų fronto susidarymą ir veiklą Lietuvoje. Šio dokumento kopiją prieš dešimtmetį man leido pasidaryti Juozas Kojelis (1916–2010), kuris ją buvo gavęs iš A. Damušio ir saugojo storokoje korespondencijos su A. Damušiu byloje. P. Naručio šimtmečio sukakties proga „Dokumentų“ skyriuje skelbiamas šio dokumento tekstas spausdintas iš mano asmeniniame archyve saugomos kopijos*.

Po J. Kojelio mirties jo archyvas, kiek man žinoma, šeimos buvo perduotas Lietuvos vyriausiojo archyvaro tarnybos Kauno regioniniam valstybės archyvu. Turiu pagrindo manyti, kad pirmoji iš A. Damušio gauta L. Prapuolenio ir P. Naručio liudijimo kopija šiuo metu yra būtent šiame archyve. Dokumento kopija taip pat galėtų būti ir paties A. Damušio archyve, kurio originalai saugomi VDU Lietuvių išeivijos institute Kaune, o visos kopijos – Lituanistikos tyrimo ir studijų centre Čikagoje. Paties L. Prapuolenio ir P. Naručio liudijimo originalo reikėtų ieškoti, be abejo, Marketo universitete, Milvokyje.

¹ Report of the Select Committee to Investigate Communist Aggression and the Forced Incorporation of the Baltic States into the U.S.S.R. Third interim report of the Select Committee on Communist Aggression, House of Representatives, Eighty-third Congress, second session, under authority of H. Res. 346 and H. Res. 438. Prieiga per internetą: <https://archive.org/details/reportofselectco1954unit/mode/2up>.

² Baltijos valstybių užgrobimo byla. JAV Kongreso Ch. J. Kersteno Komiteto dokumentai. 1953–1954 metai. Vilnius, Du Ka, 1997.

³ Istorikas Augustinas Idzelis: Smetona geriau suprato rusus negu dauguma lietuvių. 2019 m. vasario 9 d. Prieiga per internetą: <https://www.delfi.lt/news/daily/lithuania/istorikas-augustinas-idzelis-smetona-geriau-suprato-rusus-negu-dauguma-lietuviu.d?id=80302571>.

* Žr. Liudijimas Kersteno komitetui apie Birželio sukilimą, p. 45–52.

Adolfas Damušis, Pilypas Narutis ir Jonas Antanaitis Karo muziejaus sodelyje minint Birželio sukilimo 60-metį. Kaunas, 2001 m. birželio 23 d. Vidmanto Valiušaičio asmeninis archyvas

GIEDRĖ KVIESKIENĖ

LIETUVOS KULTŪROS KONGRESAS: PAMOKOS IR NEATLIKTI NAMŲ DARBAI LIETUVOS KULTŪROS KONGRESO 30-MEČIUI IR 85-MEČIUI

Įžangos žodis

Lietuvos kultūros kongresas – įstabus iš kultūrininkų iniciatyvos išaugęs renginys, šiemet švenčiantis savo trisdešimtmetį ir aštuoniasdešimt penkmetį, jau tapo mūsų šalies kultūros fenomenu. Geriausiai Lietuvos situaciją Kultūros kongreso rengimo metu apibūdino Justinas Marcinkevičius: „Sunkiu, sudėtingu, lemtingu metu susirinkome į savo kongresą. Turbūt ne vienas klausiamė savęs: ar dera, ar tinka dabar, kai visos Lietuvos jėgos įtemtos blokadais atremti, Nepriklausomybei apginti ir įtvirtinti, kai mūsų danguje, gatvėse ir keliuose grėsmingai demonstruojama karinė technika – ar tinka dabar mąstyti apie kultūrą, kalbėti apie dvasios medį, po kurio šakų vainiku jau tiek amžių glaudžiasi mūsų tauta?“¹ Atsakyti į šį klausimą nėra lengva ir šiandien, juolab sunku apžvelgti sudėtingo kultūros politikos fenomeno aspektus straipsnyje, todėl šį kartą pasiremsiu knyga „Lietuvos kultūros kongresas“, į kurią sudėti svarbiausi Kongresui rengti tekstai: šį fenomeną nagrinėjantys pranešimai, siūlymai ir nuostatos.

Netekus politinės nepriklausomybės ar politinių permainų laikotarpiais, siekdami pertvarkų ir idėjų realizavimo, viso pasaulio kultūros žmonės mobilizuoja į neformalius ir (ar) institucionalizuotus sąjūdžius, kultūros kongresus, kurių parengtais programiniais dokumentais valingai ar nevalingai, spaudžiama pilietinės visuomenės, remiasi oficialioji valdžia.

1988 metais įsteigta kultūros darbuotojų Lietuvos Persitvarkymo Sąjūdžio (toliau – Sąjūdžio) koordinacinė grupė Lietuvos liaudies kultūros centre², Lietuvos kultūros darbuotojų tobulinimosi institute, „Atgimimo“ redakcijoje organizavo atviras diskusijas, kur buvo analizuojama Lietuvos kultūros būklė ir jos problemos. Nors laikotarpis politine prasme buvo neapibrėžtas, tačiau palankus pilietinėms iniciatyvoms ir drąsiems norams bei svajonėms įžodinti ir aptarti, be to, ore tvyrojo didelis kultūros žmonių noras dalyvauti pozityviuose svarbiausių kultūrinio gyvenimo sričių pokyčiuose. Diskusijos ir svarstymai buvo pristatomi leidinyje „Tautos kultūra“, kuris buvo leidžiamas 1988–1990 metais Vilniuje³. Devyni išleisti numeriai išspausdinti net 10 000 egzempliorių tiražu.

Tęsiant tarpukariu vykusią kultūros kongresų tradiciją, nutarta organizuoti pirmąjį (devintąjį) nepriklausomos Lietuvos kultūros kongresą (Krescencijaus Stoškaus ir Giedrės Kvieskienės idėja). Kongresui rengti buvo suformuota Lietuvos kultūros kongreso iniciatyvinė rengimo grupė (K. Stoškus, Zigmantas Pocius, Dalia Rastienienė, Arūnas Bėkšta, Giedrius Kuprevičius, G. Kvieskienė, Eugenijus Skrupskelis). Tomis dienomis Romualdas Ozolas rašė: „Kultūra negali skleistis ne žmonėse ir ne visuomenėje. Antras labai svarbus dalykas, kurį duoda mūsų atgimimas – tai suvokimas, kad mūsų būsimieji kultūros idealai negalės skleistis ne tautoje. Visos kitos bendrijos yra pseudobendrijos – ir partija, ir profsąjunga, ir sąjunga, ir visa kita. Natūralus žmonių bendrumas yra etnis bendrumas ir jo branda – tautinis bendrumas. Tauta yra etnos išsiplėtimas į visus jam būtinus savitaigos ir reprodukcijos mechanizmus, ir Lietuva šitam dalykui skausmingai, bet labai sparčiai bręsta. Po to turės būti atrastas dar vienas svarbus mūsų kultūrai elementas – pats žmogus. Žmogaus įžvalga yra tikrasis žmonių bendrijos pasirengimas imtis kultūros kūrybos. Jeigu pačiuose principuose nesiremsime kultūros suvereno – žmogaus – absoliučia teise – mūsų

¹ Marcinkevičius J. Žodis kongresui // Lietuvos kultūros kongresas. Vilnius, Lietuvos Respublikos kultūros ir švietimo ministerija, 1991, p. 6.

² Nuo 2016 m. spalio 5 d. – Lietuvos nacionalinis kultūros centras – taikomojo mokslinio metodinio pobūdžio valstybės biudžetinė įstaiga, veikianti prie Lietuvos Respublikos kultūros ministerijos.

³ Tautos kultūra. Priėgta per internetą: https://lt.wikipedia.org/wiki/Tautos_kult%C5%ABra.

kultūra bus pasmerkta. Tik žmogus kaip nelygstama vertybė ir absoliutus atskaitos taškas gali kurti sveiką kultūrą. Sakydamas „žmogus“, žmogų suprantu europietiskai – kaip proto subjektą. Toks žmogus turi komunikacijų galimybę, supratimų galimybę, bendravimo pripažįstant kitą ir kitus galimybę. Šitą kažkada jau turėtą Europos atvėrimo galimybę mums reikės įsisavinti. Ilgas šio mūsų kultūros tapsmo kelias, bet jisai, aš vilijuosi, netruks ilgiau kaip kokį ketvirtį amžiaus.“¹ Šiandien jau nebėra R. Ozolo, kitų Lietuvos kultūros kongreso pranešėjų, tačiau dauguma Kultūros kongrese keltų idėjų aktualios ir dabar.

Kultūros kongreso iniciatoriai rėmėsi tarpukario Lietuvos kultūros kongreso organizavimo tradicija ir filosofija. Pirmasis kultūros kongresas surengtas 1926 metais, kai vyriausybei vadovavo Mykolas Sleževičius, vienas demokratiškiausių Lietuvos vadovų, laikęsis nuostatos, kad kultūros srityje politikai turi įsiklausyti į pilietinės visuomenės, žmonių nuomonę ir pagal išgales realizuoti jos lūkesčius². Apie šią tradiciją žinojau studijuodama Vinco Kvieskos, mano vyro Vytauto Kvieskos senelio, archyvinę medžiagą. 1928 metais Kultūros sąjungos tarybai įkūrus Suaugusiems šviesti fondą, V. Kvieska buvo išrinktas šio fondo valdybos nariu, organizavo lėšų kaupimą kultūros programoms, aktyviai prisidėjo prie kultūros kongresų organizavimo. Jo pastabas ir komentarus apie kultūros kongresų organizatorių ir politikų lūkesčius, nusivylimus ir biudžeto apskaitas radau Lituanistikos tyrimo ir studijų centro archyve Čikagoje, kur stažavausi jau po kongreso, 1992 metais, tuometinės Pasaulio lietuvių bendruomenės vicepirmininkės Irenos Lukoševičienės kvietimu.

1925 m. birželio 28 d. Kauno Rotušės salėje buvo surengtas pirmasis Lietuvos kultūros kongresas. Jį pradėjo M. Sleževičius, kviesdamas visus koordinuoti veiklą, veikti sistemiskai. Pagrindinį pranešimą perskaitė V. Kvieska. Jis daugiausia kalbėjo apie sunkią pradinių mokyklų ir apskritai švietimo būklę. Pranešėjo duomenimis, 50 proc. mokyklinio amžiaus vaikų nesimoko, beveik nieko nedaroma suaugusiųjų švietimo srityje³.

Suprantama, ir Sąjūdis, ir 1990 metais surengtas Kultūros kongresas tęsė ankstesnių kartų valstybės ir kultūros savikūros darbus, todėl siekė išlaikyti ir kultūros kongreso tradiciją. Taigi tarsi išsipildė M. Sleževičiaus palinkėjimas ir iškiliausi kultūrininkai, koordinuojami Lietuvos kultūros kongreso iniciatyvinės grupės, kartu su Lietuvos kultūros ministerija parengiamuosius kongreso darbus dirbo kartu. Kultūros ministerijoje pradėjome rinktis tada, kai gavome tuometinio kultūros ministro Dainiaus Trinkūno, kuris buvo aktyvus Kultūros kongreso idėjos ir kultūros modelio rėmėjas, pritarimą. Tačiau baigiantis pasirengimui Kongresui, pasikeitė ministrai – atėjo tada dar labai jaunas Darius Kuolys, kuris šį demokratišką ir nestruktūruotą procesą vertino nepatikliai ir net kritiškai.

¹ Ozolas R. Kultūros politikos siekiniai // *Tautos kultūra*, nr. 2 (10). Prieiga per internetą: <http://www.tiesos.lt/index.php/tinklarastis/straipsnis/romualdas-ozolas.-kulturos-politikos-siekiniai>.

² Žr. Mačiulis D. Kultūros fondo kūrimo projektai Lietuvoje. 1926–1940. Prieiga per internetą: <http://mokslozurnalai.lmaleidykla.lt/publ/0235-716X/2001/4/L-041.pdf>.

³ Augustaitis A. Pirmieji Lietuvos kultūros kongresai // *Lietuvos kultūros kongresas*, p. 817.

Lietuvos kultūros kongreso parengiamasis seminaras Nidoje. Iš kairės: Eugenijus Skrupskelis, Algimantas Norvilas, Giedrius Kuprevičius, Giedrė Kvieskienė, Raimondas Kulbis, Aleksandras Šidlauskas. Nida, 1989 m. Giedrės Kvieskienės asmeninis archyvas

Šiame straipsnyje apžvelgsime antrosios Lietuvos Respublikos atgimusio pirmojo Lietuvos kultūros kongreso organizavimo prielaidas, jo metu sukurtas intelektualines įžvalgas ir bandymus modeliuoti modernią kultūros politiką.

Kokybiško kultūrinio gyvenimo prielaidos

Pasitikėdama tradicijos galia, Lietuvos kultūros kongreso iniciatyvinė grupė tuometiniame Lietuvos kultūros darbuotojų tobulinimosi institute inicijavo apskritojo stalo diskusijų ciklą. Diskusijų intelektualinis vadovas dr. prof. K. Stoškus pristatydavo temą, jam talkino iniciatyvinės grupės nariai: Z. Pocius, G. Kuprevičius, D. Rastėnienė, Elena Korkiško, E. Skrupskelis, A. Bėkšta. Apskritojo stalo diskusijos tapo vis populiareesnės, nes į jas aktyviai įsitraukė vienas tuometinių Sąjūdžio vadovų R. Ozolas, kuris pasiūlė šią iniciatyvą įtvirtinti kaip Sąjūdžio kultūrinę platformą. Konceptualios K. Stoškaus mintys ir R. Ozolo pastabos apie kultūros politikos taktiką į diskusijas įtraukė vis didesnę kultūros gyvenimu susirūpinusių ekspertų ratą. E. Skrupskelio, aktyvaus diskusijų dalyvio G. Kuprevičiaus pastangomis apie iniciatyvinę grupę būrėsi aktyviausieji kultūros darbuotojai, profesionalaus meno atstovai. Diskutantų būriui solidėjant ir plečiantis, tuometinis kultūros ministras D. Trinkūnas iniciatyvinei grupei pasiūlė persikelti į Kultūros ministerijos kolegijos salę. Diskusijose aktyviai dalyvavę iškilūs kultūrininkai vėliau parengė apibendrinamuosius straipsnius apie tuometinę kultūros būklę. Prieš Kultūros kongresą straipsniai buvo išleisti atskiru leidiniu, kuris, rengiant Kultūros kongreso knygą, kartu su iniciatorių parengtomis nuostatomis sudaro šios knygos penktąją dalį. Nors ir vyko aktyvios diskusijos, susiburti kultūros žmonėms į grupes ir sisteminti savo nuostatas nebuvo lengva, tačiau tekstų autoriai buvo, o kurie dar gyvi, ir yra iškilūs savo srities žinovai ir puoselėtojai, o jų prieš tris dešimtmečius išsakytos idėjos išlieka gyvybingos ir svarbios ir šiandien. Tekstai, sugulę į Lietuvos kultūros kongreso knygą, galėjo būti parengti tik todėl, kad kultūros žmonės tikėjo, jog kultūros politika gali būti konceptualios visos Lietuvos gyvenimo pertvarkos pamatas.

„Idealai, tikslai, kultūros sferos, – o jų realybė – sveika ir gyvybinga tauta (jeigu gyvybinga – tai ir kūrybinga), santykiuose su kitomis tautomis, besiremianti tautos paieška, santykiuose su ja sudarančių žmonių – santarvės paieška. Jei žmogus sutaria su pačiu savimi – turi jau kažką esmingo suradęs“, – teigė R. Ozolas, apibūdindamas Kultūros koncepcijos siekinius¹. „Kultūra yra žmonių kūryba, užtikrinanti jų gyvenimo galimybes, ugdanti jų dvasines ir fizines galias, turtinanti jų patirtį, kuri saugoma, kaupiama ir perduodama iš kartos į kartą. Žmogus kuria, o kūryba formuoja jį patį, daro jį kuriančiu žmogumi“², – pažymėjo K. Stoškus, apibendrinamas bendruosius kultūros principus. Apskritojo stalo diskusijose buvo aptarinėjamos kultūros atgaivinimo prielaidos, ieškoma kultūros koncepcijos esmės. Lietuvos kultūros kongreso žmonės skubėjo užfiksuoti Lietuvos kultūros būklę – per sovietmetį patirtus kultūros praradimus, fiksuoti nuostolius, nubrėžti ateities perspektyvas.

Tiek parengiamieji dokumentai, tiek paties renginio – Kongreso – pranešimai yra svarbus to meto kultūrinių svarstymų objektas, tačiau pats įdomiausias intelektine ir idėjų aptarimo prasme buvo parengiamasis darbas, nes pats Kongresas tapo didžiuliu mitingu, panašiu į Sąjūdžio suvažiavimą. Į Kongresą tiesiog veržėsi dalyvauti tiek šalies kultūros žmonės, tiek užsienio lietuviai, o tiems, kam pavyko įveikti blokadą ir dalyvauti, visi norėjo tarti savo žodį. Visų apie jį besiburiančių, reflektuojančių ir kuriančių dėka Kultūros kongresas įgavo svarumo ir kultūrinio fenomeno bruožų. Todėl Lietuvos kultūros kongreso idėjas analizavo Europos Sąjungos Taryba, o knygą „Lietuvos kultūros kongresas“ galima rasti žymiausiose pasaulio šalių bibliotekose ir ne po vieną egzempliorių. Ji yra suskaitmeninta.

¹ Ozolas R. Kultūros politikos siekiniai // Lietuvos kultūros kongresas, p. 483.

² Stoškus K. Bendrieji kultūros politikos principai // Ten pat.

Diskusija apie Lietuvos kultūros būklę „Atgimimo“ redakcijoje. Iš kairės: Stasys Skrodenis, Žibartas Jackūnas, Romualdas Ozolas, Giedrė Kvieskienė, Vidmantas Staniulis. 1990 m. Giedrės Kvieskienės asmeninis archyvas

K. Stoškus vėlesnių kongresų metu pripažino, kad muzikas Dainius Trinkūnas, dirbęs sunkiausiu laikotarpiu, nepriklausomybės pradžioje, labiausiai tiko atstovauti kultūros žmonėms ir sutelktam jų darbui. Kongreso organizatoriai norėjo išlikti maksimaliai atviri ir demokratiški, nes tam juos įpareigojo kultūros kongresų tradicija, to buvo tikimasi ir iš būsimos valdžios.

R. Ozolo iniciatyva buvo parengtas kreipimasis į kultūros ministrą ir Sąjūdžio Seimo tarybą. Surengti kongresą leista 1989 m. birželio 20 d. Kultūros ministerijos kolegijos ir Sąjūdžio Seimo tarybos bendru nutarimu „Dėl pasiruošimo Lietuvos kultūros kongresui“. Šis nutarimas įpareigojo miestų ir rajonų vykdomuosius komitetus ir Sąjūdžio rėmimo grupes „organizuoti kultūros darbuotojų konferencijas“, kuriose būtų aptarta „kultūros situacija“ ir numatyti būdai bei priemonės „tautinės kultūros plėtrai vietose“. Į Sporto rūmus planuota sukviesti 1 500 delegatų ir 3 000 svečių.

1990 m. gegužės 18–20 d. Vilniuje įvykęs Kultūros kongresas vadintas pirmuoju, o tęsiant tradiciją įvardytas kaip devintasis, tačiau vėliau vykę kultūros kongresai ryši su tarpukario kultūros kongresais žyminčios numeracijos nebetęsė.

Kongresas pradėtas Mikalojaus Konstantino Čiurlionio simfonine poema „Jūra“. Dalyvius sveikino Justinas Marcinkevičius, Vytautas Landsbergis, Kazimiera Prunskienė, Izolda I. Poželaitė-Davis, Pranė Dundulienė, Konradas Kaveckas. Pirmąją dieną buvo padėtos gėlės ant Jono Basanavičiaus ir M. K. Čiurlionio kapų Rasų kapinėse.

Tradicija paremti pokyčiai

Pirmajame plenariniame posėdyje pagrindinius pranešimus perskaitė Lietuvos Respublikos ministro pirmininko pavaduotojas R. Ozolas, prof. dr. K. Stoškus, naujai paskirtasis kultūros ir švietimo ministras Darius Kuolys, Halina Kobeckaitė, prof. dr. Norbertas Vėlius, Pasaulio lietuvių bendruomenės kultūros komiteto pirmininkė Irena Lukoševičienė.

V. Landsbergis, linkėdamas kongresui sėkmės ir perduodamas Vytauto Žemkalnio linkėjimus, klausė: ar tikrai jau esame visi kartu, ir liudijo, kad kalbėjimas apie kultūrą yra svarbiausias gyvenimo dalykas. Ministrė Pirmininkė Kazimiera Prunskienė džiaugėsi, kad ir esant tokiai nestabiliai situacijai, dar tik koncentruojantis santykiams su Rytais ir Vakaraais, Kultūros kongresas susirinko ir vyksta sėkmingai, linkėjo aptarti rūpimas problemas ir išsakyti gaires Lietuvos Respublikos Vyriausybei. Izolda I. Poželaitė-Davis, sveikindama Kongreso dalyvius Australijos lietuvių vardu, akcentavo, kad, remiantis tradicija, reikia formuoti naujus požiūrius, atverti akiračius ir perspektyvas. „Laisvės ir

Nepriklausomybės sparnai išsiskleidžia tikrai kultūros danguje“, – tokius įžangos žodžius Kongrese tardamas J. Marcinkevičius priminė, kad šis Kultūros kongresas pratęsia prieš 55 metus įvykusį pirmąjį kultūros kongresą, o per „tą laiką mūsų tauta, jos kultūra ir tos kultūros kūrėjai perėjo visą Dantės pragarą“. Tačiau, pasak poeto, „akivaizdu, kad Lietuvai netekus valstybingumo, tautos gynyba palaipsniui persikėlė į kultūros sferą“¹.

R. Ozolas savo pranešime akcentavo, kad „kultūra pasmerkta, jei ji nesiremia gera valia, sveiku protu ir atvirumu aplinkai“. „Pačiu pirmiausiu darbu /.../ darosi kuo skubesnis per 50 pastarųjų metų Lietuvoje padarytų darbų įvertinimas. /.../ Kultūra negali be istorijos. Tuščioje vietoje auga tik proletkultas. Mums jo gana. Kaip ir visokiais vardais vadinto tarybinio ir netarybinio manierizmo.“² R. Ozolas teigė, kad Lietuvos kultūros kongresas yra neeilinis netgi revoliucinių 1990 metų įvykių požiūriu, apima visas kultūros sritis ir sukrėtė visus pasaulio lietuvius, nors atvykti į Kongresą daugumai ir sutrukdė tuo metu vykdyta TSRS blokada. K. Stoškus pranešime „Kultūros politika“ pažymėjo: „Kultūrą kuria ne tik iškilūs žmonės, bet ir visuomenė. Ir kuria ją savo reikalams, savo gyvenimui. Savotišką pusiausvyrą tarp jos atskirų sričių palaiko savireguliacija.“³ D. Kuolys perspėjo, kad „prievara – jokios iš viršaus primestos programos ar pačios geriausios instrukcijos – nei mūsų pačių, nei mūsų kultūros tikrai nepadarys laisvesnių“⁴. H. Kobeckaitė kultūrą apibūdino kaip žmogiškąją kūrybą, o pratęsdama Antano Maceinos mintį pažymėjo, kad „kultūra yra žmogaus ženklas. Kitaip tariant, kultūroje atsispindi žmogaus dvasia.“⁵ Vienas iškiliausių to meto etnologų Norbertas Vėlius pabrėžė, kad „etninė kultūra – tai žmonijos vaikystės ir jaunystės kultūra. Ji formavosi kartu su žmogumi, apimdama visas jo medžiaginio ir dvasinio gyvenimo sritis ir tenkindama visus jo poreikius. Ji plati ir įvairiapusiška kaip ir pats gyvenimas. Ją sudaro ir žmogaus išsiugdyti darbo įgūdžiai, ir pasidaryti įrankiai, sukauptos agrotechnikos, medžioklės, medicinos, pedagogikos, meteorologijos ir kt. žinios, ir drabužiai, maistas, architektūra, jo rankomis suformuotas kraštovaizdis, ir papročiai, tarpusavio santykiai, etika ir moralė, religija ir mitologija, ir be galo įvairi meninė kūryba (tautosaka, muzika, šokiai ir žaidimai, tautodailė). Ši kultūra buvo kuriama kolektyviai visų bendruomenės narių ir tradicijos būdu perduodama iš kartos į kartą.“⁶

Pirmosios dienos plenarinio Kultūros kongreso posėdžio diskusijas užbaigė Pasaulio lietuvių bendruomenės kultūros komiteto pirmininkė Irena Lukoševičienė. Ji konstatavo, kad „Lietuvoje, prasidėjus laisvėjimo procesui, atsirado nauji poreikiai, naujos bendravimo formos tarp išeivijos ir Lietuvos. /.../ Lietuvių bendruomenė, veikianti devyniolikoje pasaulio kraštų, yra pagrindinė išeivijos institucija, kuri suka lietuviybės išlaikymo ir pagalbos Lietuvos nepriklausomybės atstatymui ratą. Lietuviškos šeimos, mokyklos ir įvairios lietuvių organizacijos yra esminiai pagrindai, kurie įgalina lietuvių išeiviją pasisavinti ir išugdyti savyje dvasines vertybes, padedančias susikurti lietuvišką identitetą.“⁷

Apibendrinant pirmojo Kongreso posėdžio prelegentų išsakytas idėjas, galima konstatuoti, kad visi jie akcentavo istorinio tęstinumo, tradicijos, šeimos, mokyklos, bendruomenių ir bažnyčios bendrabūvio svarbą ugdant kultūrą ir įtvirtinant pilietinį identitetą. Idėjos apie kultūros decentralizavimą, atvirumą pasauliui ir pamatuotą paramą visoms kultūros sritims prioritetu iškeliant šeimą ir mokyklą, yra aktualios ir šiandien.

Antrosios Kongreso dienos plenariniame posėdyje toliau buvo skaitomi pranešimai. Algimantas Miškinis įvardijo penkis pagrindinius punktus, kuriuos būtina spręsti siekiant tinkamai rūpintis kultūros paveldu, ragino žvelgti į šią problemą sistemiškai, nes tik tada galima tikėtis teigiamo poveikio⁸. Česlovas Kudaba kalbėjo apie būtinybę jautriai tirti kraštovaizdžio vertybes ir kuo daugiau jų grąžinti į gyvenimą⁹. Nuoširdi etninių šeimos tradicijų puoselėtoja Angelė Vyšniauskaitė skatino daugiau dėmesio skirti tradicinių švenčių ir buitinių kultūros analizei ir fenomenų integracijai į mokyklinės programas.¹⁰ Vaclovas Aliulis

¹ Marcinkevičius J. Žodis Kongresui // *Ten pat*, p. 6–7.

² Ozolas R. Politinės tendencijos ir kultūra // *Ten pat*, p. 9, 12.

³ Stoškus K. Kultūros politika // *Ten pat*, p. 16–17.

⁴ Kuolys D. Valstybinė kultūros strategija // *Ten pat*, p. 17.

⁵ Kobeckaitė H. Tautų kultūros sąveikos svarbiausieji principai // *Ten pat*, p. 21.

⁶ Vėlius N. Etninės kultūros prioritetas Lietuvos kultūros strategijoje // *Ten pat*, p. 25.

⁷ Lukoševičienė I. Išeivijos kultūrinė veikla // *Ten pat*, p. 31.

⁸ Miškinis A. Kultūros paveldas ir jo apsaugos bei tvarkymo programa // *Ten pat*, p. 35–37.

⁹ Kudaba Č. Kaimo kraštovaizdžio pertvarka ir mūsų kultūros nuostoliai // *Ten pat*, p. 41.

¹⁰ Vyšniauskaitė A. Tradicinė kultūra ir dabartis // *Ten pat*, p. 45–46.

pabrėžė katalikybės sąsajas su universaliosios ir sakralinės krikščionybės vertybėmis¹. Kazimieras Garšva akcentavo, kad reikalingos pozityviosios programos, kurios skatintų Pietryčių Lietuvos ir užsienio lietuvių kalbos mokymąsi ir grįžimą į kultūrinį gyvenimą². Arvydas Šaltenis teigė, kad tiek menininkui, tiek menininkų draugijoms būtina laisvė kurti ir pristatyti savo kūrinius visuomenei³. Tautinės mokyklos koncepcijos puoselėtoja Meilė Lukšienė pabrėžė, kad „žmogų ugdo ne tik įvairios mokyklos bei papildomi kursai, bet ir visa aplinka (šeima, visuomenė, teatras, parodos, televizija, sportas, organizacijos ir t. t.) – pats buvimas vienokioje ar kitokioje aplinkoje. Tai tarsi nevaldoma, gaivališka ugdymo sritis. Susidaro ratas: žmogus, švietimo sistema ir aplinka su visomis kultūros sritimis. Visi šie sandai tarpusavyje sąveikauja, tarp jų nusitiesusios gijų gijelės.“⁴ Vitas Labutis ragino rūpintis kalbos gryninimu, tarmių tausojimu ir puoselėjimu⁵. Dana Baltutienė pristatė lietuvių bendruomenės kultūrinę raidą Australijoje, platesnės integracijos su Lietuva siekinius⁶. Justas Paleckis akcentavo, kad kultūra yra didžiausias priešnuodis prieš vakarykštį totalitarizmą ir šiandienines autoritarizmo, nebolševizmo tendencijas⁷. Vincas Auryla pabrėžė, kad „rašytojų personalijos, naujausių knygų apžvalgos, knygų šventės ir minėjimai, kasmetinių premijų įteikimas rašytojams aktyvintų ir iš mažens sąmonėje įtvirtintų sampratą, kad be knygos neįmanomas ne tik tautos, bet ir žmogaus gyvenimas.“⁸ Vaidotas Daunys teigė, kad „praėjusioje epochoje, kuri vis dar beldžiasi į mūsų duris ir klaidžioja po mūsų namus, vis dėlto buvo kultūra, buvo menas. Tai nėra tos epochos koziris, kaip kad norėtų manyti jinai pati, nes ne grindinio nuopelnas, kad jame prasikala želmuo. Tačiau jisai nėra ir būsimos ar jau atėjusios epochos nuopelnas, o tokio garbės troškimo irgi pasitaikys.“⁹ Jaunimo ateitininkų sąjūdžio lyderis Arvydas Žygas pažymėjo: „Mes esame tauta su labai gražiomis idėjomis, tačiau mes ne visuomet sugebame tas gražias idėjas įgyvendinti. Visuomet kiekvienoje kultūroje egzistuoja plyšys tarp idealios ir tikrosios kultūros, bet sovietizacija tą plyšį padarė labai didelį ir mūsų dabartinė pareiga /.../ yra tą plyšį sumažinti. /.../ [Dieve] Duok mums išminties suprasti, kad mes esame mažytė tauta su didele tautine misija /.../ Dieve, duok mums išminties niekuomet šios pasaulėžiūros neprarasti, visuomet suprasti, kokia tai nuostabi dovana yra būti lietuvių tautos nariu ir sugebėti suprasti, kad „lietuvis lieka lietuviu“ tol, kol jisai yra geras žmogus.“¹⁰

Trečiosios dienos Kultūros kongreso plenariniam posėdyje pranešimus padarė Viktoras Baltutis, Vytautas Umbrasas, Beatričė Kleizaitė-Vasaris, Algimantas Mitrikas, Romualdas Grigas, Pranas Razmukas, Sergejus Ropoportas ir kiti¹¹.

Kongresas dirbo ir sekcijomis, jų buvo penkiolika. Sekcijai „Lietuvos politinės perspektyvos“ vadovavo Arvydas Juozaitis. Joje kalbėjo R. Ozolas, Evaldas Nekrašas, Arvydas Šliogeris. „Politikoje politinė kultūra atsiranda daiktiškuoju pavidalu – tai egoistinis subjekto ryšys su daiktais, tai privati nuosavybė. Privačios nuosavybės institutas taip pat yra politinių jėgų policentrizmo pagrindas ir garantas. Vadinasi, ir pačios politikos bei politinės kultūros garantas“, – polemizuodamas su R. Ozolu ir A. Juozaičiu dėl kultūringos politikos sampratos teigė A. Šliogeris¹². Sekcijos „Etninės kultūros vieta dabartinėje kultūroje“ vadovas buvo Norbertas Vėlius. Sekcijai „Kultūros atgimimo dorovinės prielaidos“

Lietuvos kultūros kongrese pranešimą skaito Krescencijus Stoškus. Vilnius, 1990 m. gegužės 18 d. Jono Juknevičiaus nuotrauka. LCVA

¹ Aliulis V. *Katalikybės įtaka kultūros tapsmui* // *Ten pat*, p. 47–48.

² Garšva K. *Pietryčių Lietuvos ir užsienio lietuvių kultūros problemos* // *Ten pat*, p. 50.

³ Šaltenis A. *Kūrėjas ir kultūra* // *Ten pat*, p. 52.

⁴ Lukšienė M. *Švietimo sistemos vieta kultūros procese* // *Ten pat*, p. 55.

⁵ Labutis V. *Žmogaus kultūra ir kalbos kultūra* // *Ten pat*, p. 58–60.

⁶ Baltutienė D. *Australijos lietuvių bendruomenės kultūrinė veikla 1955–1990 metais* // *Ten pat*, p. 61–68.

⁷ Paleckis J. *Kultūra ir politika* // *Ten pat*, p. 71.

⁸ Auryla V. *Jaunosios kartos integracija į tautos estetinę kultūrą* // *Ten pat*, p. 73.

⁹ Daunys V. *Kultūra: krizė ir krikštas* // *Ten pat*, p. 76.

¹⁰ Žygas A. *Lietuvių kultūrinės krizės akivaizdoje* // *Ten pat*, p. 82–83.

¹¹ Žr. *Lietuvos kultūros kongresas*, p. 89–122.

¹² Šliogeris A. *Kultūringa politika* // *Ten pat*, p. 129.

vadovavo Vincentas Žemaitis, sekcijai „Masinės kultūros ekspansija ir tautinės savimonės brendimas“ – Žibartas Jackūnas. Kitos sekcijos ir jų vadovai: „Naujas posūkis į Vakarus. Lietuvos kultūros vesternizacija“ – K. Stoškus, „Kūrybos laisvė ir atsakomybė“ – Antanas Andrijauskas, „Kultūros paveldas“ – Jūratė Markevičienė, „Humanitariniai mokslai Lietuvos kultūroje“ – Vytautas Kubilius, „Religija atsinaujinant Lietuvos kultūrai“ – Tomas Sodeika, „Šnekamosios kalbos kultūra“ – Z. Pocius, „Baltų kultūros problemos“ – Vytautas Musteikis, „Kultūros savivalda. Valstybinė strategija“ – D. Kuolys, „Aplinkos kultūra“ – S. Grigaliūnienė, „Knyga ir kultūra“ – Klemensas Sinkevičius, „Informacinė kultūra“ – Algirdas Kancleris.

Kaip ir visi sąjūdžiai, Lietuvos kultūros kongreso organizacinis branduolys tikėjosi, kad Kultūros kongreso suformuotas idėjas noriai perims politikai ir jas bus lengva išplėtoti į modernią valstybinę kultūros politiką. Tačiau iš šiandienos perspektyvų analizuojant pasiekimus ir pradimus akivaizdu, kad nors daugumą Kongrese suformuluotų principų ir rekomendacijų pavyko įgyvendinti, kai kurios iš jų taip ir liko dokumentuose ir prašosi kultūrininkų vėl suremti pečius.

Kai kurios kultūros nuostatos buvo įgyvendintos per dešimtmetį – 1998 metais įsteigtas Kultūros rėmimo fondas, kurio lėšas skirsto Kultūros taryba. 2001 metas Lietuvos Respublikos Vyriausybės nutarimu patvirtintos Lietuvos kultūros politikos nuostatos – pirmas išsamus Lietuvos kultūros politikos tikslų ir uždavinių dokumentas, sistemiškai sujungiantis pagrindines kultūros politikos sritis, formuluojantis tikslus, uždavinius ir įgyvendinimo priemones. Iki 2010 metų tai buvo svarbiausias kultūros politikos strateginis dokumentas, jį pakeitė Seimo patvirtintos Lietuvos kultūros politikos kaitos gairės. Dabar jau parengtas ir Seimo svarstymo laukia Lietuvos kultūros įstatymas.

Sąjūdžio ir Kultūros kongreso skelbtos programinės nuostatos inspiravo norą suformuluoti nacionalinės kultūros politikos vaizdinį, demokratišką kultūros politiką ir ją įgyvendinti, tačiau šių idėjų ir pasiūlymų praktinį realizavimą smarkiai koregavo vėlesni valstybės geopolitiniai tikslai, integracijos į Europos Sąjungą siekiai. Atgimimo laikotarpiu Lietuvoje vyravo dvasinio-kultūrinio atgimimo poreikis ir noras šias pastangas institucionalizuoti, steigti naujas demokratines viešąsias institucijas. Prieš pirmąjį Kultūros kongresą 1990 metais nuolatos kelta vieno (bendrojo) kultūros įstatymo būtinybė. Jau 1991 metais, vertindamas sovietinio meno palikimą, R. Ozolas teigė, kad būtų buvę paprasta, jei išeitis būtų buvusi tik nepaklusti įsakymui. Moralinė problema buvo visai priešinga: kaip gyventi paklūstant įstatymui? Tuo pat metu Vytautas Kavolis taip pat pažymėjo, kad „iš sovietinės tarnybos ištrūkusioje Lietuvos kultūroje gyvybiniais rūpesčiais yra tapę ir kūrybos laisvė, ir moralinio atgimimo ilgesys. Bet santykis tarp šių dvasinio gyvenimo kryptių – ypač istorinių lūžių laikotarpiais – problematiškas.“¹

Pasak K. Stoškaus, po kongreso viskas klostėsi pagal tą paveikslą, kurį kongreso metu nupiešė A. Žygas, o dar anksčiau A. Maceina: lietuviai labai mėgsta fantastinius projektus rengti, bet mažai rūpinasi jų įgyvendinimu, nes patys supranta, kad jie per daug tobuli; ir dėl to visai neliūdi, kad jie neįgyvendinami; tai ne tiek planai, kiek svajonės. „Lietuvis per daug savo veikimo rezultatų neskaiciuoja. Jam svarbiau yra pats veikimas, drąsus ir didingas veikimas. Šiuo metu visuomenė tokio didingo ir drąsaus veikimo yra ištroškusi labiau negu kada nors pirmiau.“² Jeigu Kultūros kongreso nuostatas būtų palaikiusi tuometinė Kultūros ir švietimo ministerija, ji būtų užsikrovusi didžiulį darbą ir atsakomybę. Puikus buvo užsiangažavimas. Idėjos buvo ne tik inovatyvios, pralenkiančios laiką, ir jeigu jos būtų pradėtos realizuoti 1990 metais, dabar galėtume didžiulotis, o kitų kraštų kultūros strategai būtų galėję iš mūsų pasimokyti. Tačiau, kaip teigia K. Stoškus, „kultūra, švietimas – ne ūkio sfera ir tik per daugybę sprendimų susiformuoja pageidaujami kultūros politikos pokyčiai. Dabar viskas priklauso tik nuo ministro skonio, pomėgio, poreikių, draugysčių ir pan. Vadinasi, nėra kultūros politikos tęstinumo.“³

¹ Skaidra Trilupaitytė. *Kūrybos laisvės diskursai vėlyvojo sovietmečio ir pirmųjų nepriklausomybės metų Lietuvos dailės gyvenime. Prieiga per internetą: <https://www.ateitis.net/lt/temos/876/>.*

² Maceina A. Raštai. T. 1. Vilnius, Mintis, 1991, p. 518.

³ Žr. Stoškus K. *Nerimo apimtas, bet viltingas susitikimas. Prieiga per internetą: <http://www.voruta.lt/k-stoskus-nerimo-apimtas-bet-viltingas-susitikimas/>.*

Kultūra vienija tautą. Tautinė kultūra yra nepakartojamas patyrimas – žmogus kuria, o kūryba formuoja patį žmogų. Lietuvių kultūra yra civilizuotos Europos, o kartu ir pasaulinės kultūros darinys. 1997 metais suomių kultūrologas Goranas Nylofas (Göran Nylöf) akcentavo, kad norėdami išanalizuoti nacionalinę kultūros politiką, nacionaliniuose sambūriuose (pavyzdžiui, Lietuvos kultūros kongrese) turime aptarti tris pagrindinius klausimus: 1) ko mes norime? – tikslai, uždaviniai, ketinimai; 2) ką mes darome? – pastangos, gynimo būdai, veikla ar indėlis; 3) kas nutiks? – laukiami rezultatai arba rezultatai, išreikšti atsižvelgiant į keliamus tikslus. G. Nylofas teigia, kad Lietuvos kultūros kongreso dalyviai į šiuos klausimus atsakinėjo su dideliu įkarščiu ir jį lydinčiais tekstais bei straipsniais¹. Karlas Johanas Klebergas (Karl-Johan Kleberg) jam antrina pažymėdamas, kad kongrese aptartos politinės perspektyvos, politiniais tikslais pagrįstas vertinimas, administracinės perspektyvos nacionaliniu, regioniniu ar vietos lygiu ir svarbiausių veikėjų veikimo perspektyvos įvertinamos, atsižvelgiant į kultūros institucijų, organizacijų, grupių ar pavienių asmenų ir dalyvių perspektyvas, skirtingas tikslų struktūras ir tikslų hierarchijas².

Lietuvos kultūros politikos modelis, kurį projektavo Kultūros kongreso dalyviai, aptariamas ir Bilo Duftono (Bill Dufton) 1998 metų Europos Tarybos programos „Kultūros plėtros politikos šalyse narėse“ ataskaitoje³. Joje pažymima, kad 1990 metais surengto pirmojo Lietuvos kultūros kongreso metu pradėtos diskusijos apie Lietuvos kultūros politikos modelio poreikį vis dar tęsiasi. Pasak B. Duftono, nors 1991 metais Lietuvos Respublikos Vyriausybė savo programoje ir išsikėlė uždavinį apibrėžti Lietuvos kultūros politikos modelį ir jo pagrindus iš esmės reformuoti kultūros politiką, tačiau pradėta kultūros politikos transformacija, eksperto požiūriu, 1998 metais nebuvo iki galo sėkmingai įgyvendinta⁴.

Lietuvos kultūros kongreso pamokos

Pirmojo Kultūros kongreso dokumentai nepretendavo ir negalėjo pretenduoti į valstybinį projektą: pirma, jie neturėjo tokiems projektams būdingo vieningumo (juos sudarė tarpusavyje nesuderinami sumanymai, aprašymai, pageidavimai, lūkesčiai); antra, jų priėmimas buvo atidėtas pusmečiui, tačiau numatyta konferencija neįvyko, ir šie dokumentai neįgijo jokios galios net patiems tų dokumentų rengėjams. Daugumai kultūrai atstovaujančių politikų Kongresas buvo ir iki šiol tebėra opozicija, pretenduojanti apriboti Kultūros ministerijos galias. Šia liga persirgo ir Lietuvos kultūros kongreso darbe aktyviai dalyvavęs Ž. Jackūnas, tapęs Seimo Švietimo, mokslo ir kultūros komiteto pirmininku, ir daugelis kultūros ministrų.

Kultūros kongrese projektuoto kultūros įstatymo iki šiol nėra. Energingų profesionalų pastangomis pavyko priimti siauresnės paskirties Etninės kultūros valstybinės globos pagrindų įstatymą. Pagal jį sukurta ir Etninės kultūros globos taryba, kuri savo statusu ir suformavimo tradicija labiausiai atitiko Kongreso sumanytąją Kultūros tarybą. Tai bene viintelė tikrai nepriklausoma taryba, kuri koordinuoja visuomeninių organizacijų ir valdžios institucijų veiklą etninės kultūros problemoms spręsti. O Kongreso projektuotas kultūros įstatymas buvo ilgai svarstomas, tobulinamas ir nuo 2019 metų spalio mėnesio Seimo narių stalčiuose laukia savo priėmimo eilės kaip Lietuvos Respublikos kultūros politikos pagrindų įstatymo projektas⁵. Lietuvos kultūros taryba, kaip ir siūlė kongresas, yra įkurta, tačiau tai biudžetinė įstaiga, jos savininkė yra valstybė, o pradėtu programinių lėšų skirstymu dauguma kultūrininkų nepasitiki ir jos veiklą sieja su valdžia bei jos deleguotais atstovais.

1990 metais V. Kubilius samprotavo: „Humanitariniai mokslai šiandien atsidūrė pervertinimo krizėje. Tai skausmingas procesas: reikia kaltinti ir teisti ne tik santvarką, kuri reikalavo dviveidystės ir įpratimo meluoti, bet ir save patį. /.../ Pervertinimo situacija, dramatiška situacija, manau, ilgai bus humanitarinių disciplinų dominuojanti metodologija, gal net mada.“⁶ Jau po antrojo Kultūros kongreso Giedrius Kazimierėnas diskusijoje apie

¹ Nylöf G. *A Method for Evaluating Cultural Policy*. Prieiga per internetą: <https://documents.in/document/a-method-for-evaluating-cultural-policy.html>.

² Kleberg C. J. *National Cultural Policy Reviews: A Method to Discuss and Improve Cultural Policies*. Prieiga per internetą: <https://rm.coe.int/16806a-2caa>.

³ Dufton B. *Cultural Policy in Lithuania, Cultural Development policies in member states, Council of Europe, Culture Committee, Strasbourg, 1998*, p. 15–16.

⁴ Žr. Makselis R., Stanevičiūtė R., Bajorienė E. *Lietuvos kultūros politikos modelio sukūrimas. Lietuvos kultūros politikos formavimo perspektyvų analizė. 2018*. Prieiga per internetą: <https://www.ltk.lt/files/lietuvos-kulturos-politikos-modelio-sukurimas-lietuvos-kulturos-politikos-formavimo-perspektyvu-analize0425.pdf>.

⁵ Lietuvos Respublikos kultūros politikos pagrindų įstatymas. Prieiga per internetą: <https://e-seimas.lrs.lt/portal/legalAct/lt/TAP/d4dda730fbb11e-993cb8c8daaf8ff8a>.

⁶ Kubilius V. *Gyvenimo pervertinimo situacija // Lietuvos kultūros kongresas*, p. 361.

kultūros tarybos būtinumą teigė: „Fenomenas labai paprastas. Taigi ne pavardė svarbus dalykas, galima keisti Joną, Petrą, vieną pavardę, kitą pavardę, sistema lieka ta pati. Tai kas iš to, kad ateis kažkoks ministras, kuris staiga nutars paremti tas šakas, kurios jam asmeniškai patinka, arba paremti draugus, kuriuos jis turi. Viskas Lietuvoje taip ir vyksta, todėl valstybėje niekas ir nesikeičia. Mes kalbame apie sistemą. Ne tiek svarbu, kokia yra pavardė, vis tiek kultūros procesas vyksta ir sistema funkcionuoja normaliai. Štai apie ką mes šnekame. Tai reiškia, kad nepaliekama teorinė galimybė savavaliauti ministrui, kad ir koks jis būtų. Kiekvienas ministras, be abejo, palieka tam tikrą savo vadovavimo pėdsaką, čia normalu, tačiau pasikeitus valdžiai neturi būti sugriauta normali demokratinė sistema, struktūra, kaip tęstinumas politikos, prioritetai neturi būti sumindyti ir t. t.“²

2017 metais Valstybės kontrolė tikrino, kaip Kultūros ministerija formuoja kultūros politiką ir organizuoja bei kontroliuoja jos įgyvendinimą. Išvadose pažymima, kad „nesuderinti Vyriausybės ir Kultūros ministerijos patvirtinti planavimo dokumentai. Pagrindinių strateginių dokumentų (Lietuvos kultūros politikos kaitos gairių, Vyriausybės programos) ir ministerijos patvirtintų dokumentų siekiai neįgyvendinami laiku, įgyvendinami iš dalies arba neįgyvendinami išvis, o jų nuostatos neperkeliamos į ministerijos planus, taigi neužtikrinamas jos veiklos rezultatyvumas.“³

Taigi Kultūros kongreso siekis yra sukurti tokią kultūros politikos sistemą, kad atėjęs net ir nelabai tikęs kultūros ministras būtų priverstas dirbti pozityvų darbą valstybėje ir nesugriautų tęstinumo – štai kas svarbiausia. Panašios tarybos jau sukurtos spaudžiant pilietinei visuomenei ir veikia. Tai Švietimo taryba, Jaunimo reikalų taryba, Tarpžinybinė vaiko gerovės taryba. Tiesa, jos taip pat kuriamos delegavimo būdu ir atlieka ekspertinę bei stebėsenos funkciją.

Tai tik dar kartą patvirtina, kad Kultūros kongreso keltos idėjos yra aktualios ir šiandien. Mes turime pakilti aukščiau, bent jau iki ištiestos rankos atstumo, mąstyti apie sistemą, apie valstybę, – taip ragino Kultūros kongreso žmonės. Visų šiame straipsnyje paminėtų mokslininkų ir iškilių praktikų noras buvo sukurti modernią, o jų požiūriu – normalią kultūros institucijų sistemą, skaidrius vadybinius ryšius, tolygų visų kultūros sričių finansavimą, susitarimą dėl laikmečio prioritetų. Turime pripažinti, kad šie pokyčiai vyksta. Ne taip greitai, per ketvirtį amžiaus, kaip prognozavo R. Ozolas, bet vyksta. Tiesa, dažniausiai tai ne valdžios, o kultūros žmonių iniciatyva. Tam reikia tarpusavio pasitikėjimo, bendro veikimo ir sutarimo dėl svarbiausių prioritetų.

Norisi tikėti, kad jo šventenybės Jono Pauliaus II Kultūros kongreso palaiminimas veikia ir tai teikia vilties, kad kultūros kongresai vyks ir brės modernios, atviros, gerbiančios tradiciją ir integruojančios inovacijas Lietuvos rytdieną.

Lietuvos kultūros kongreso dalyvių gėlės ant Jono Basanavičiaus kapo Rasų kapinėse. 1990 m. gegužė. Pauliaus Lileikio nuotrauka. LCVA

² Kazimierėnas G. Ne menininkų, o ministro rankose lieka kultūros likimas. Prieiga per internetą: https://www.respublika.lt/lt/naujienos/lietuva/kitos_lietuvos_zinios/ne_menininku_o_ministro_rankose_lieka_kulturos_likimas/print.1.

³ Kaip Kultūros ministerija formuoja kultūros politiką, organizuoja ir kontroliuoja jos įgyvendinimą 2017 m. vasario 28 d. Nr. VA-P-50-2-3. Prieiga per internetą: https://www.vkontrolė.lt/pranesimas_spaudai.aspx?id=23123.

PRISTATYMAI

ŽIOJINTI LIETUVIŠKOSIOS ISTORIOGRAFIJOS SPRAGA

KAZYS ŠKIRPA. SUKILIMAS. VILNIUS, ŽARA, 2020, 574 P.

1940–1990 metų laikotarpis mūsų istorijoje ir istoriografijoje – tai Okupuotoji Lietuva. Visa Lietuva, ne tik taip vadinta rytinė dalis arba Vilniaus kraštas Pirmosios Respublikos oficialiuose žemėlapiuose. Taigi nuo Klaipėdos (jau 1939 metų) iki Dieveniškių, o gal Gervėčių, Pelesos, Rodūnios – pusės šimtmečio SSRS, Vokietijos ir vėl SSRS okupuotoji Lietuva.

Kaip ji gyveno? Net SSRS okupacijos dvigubas laikotarpis nėra sistemškai išsamiai ištirtas ir aprašytas. Politika, ekonomika, kultūra... Ir viskas persmelkta vidinės kovos – naikinimo (sovietizacijos) ir pasipriešinimo. Kam? Būtent – merdėjimui lėtinio dvasinio genocido gniaužtuose. Skausminga agonija, ypač specifinė per užsitęsusį antrosios SSRS okupacijos tarpsnį. Lietuvos turėjo nebelikti, „Lietuva be lietuvių“ – o ji vis norėjo dar likti. Iš čia ir 1941–1990 metų sukilimai, ir pogrindžiai, ir keistas, nenormalus, ūkinis bei socialinis gyvenimas. Okupacijose ir, iš dalies, per išeiviją ir diplomatią, taip pat laisvajame pasaulyje. Tokia būtų mūsų istorija, kurios parašytos neturime.

Tik pasvajoti nūnai galėtum apie storą, turiningą knygą „Okupuotoji Lietuva. 1940–1990“, kurią įstengtų parengti nepriklausomos valstybės nepriklausomos istorijos institutas. Juolab apie tokią nė mintyse neegzistuojančią šio folianto dalį, kuri bylotų apie Vokietijos vykdytą 1939–1945 metų Lietuvos okupaciją ir tikrą šalies gyvenimą tada, pasipūtusios vokiškos imperijos konstruotame Ostlande.

Apie šį tarpsnį stokojame kritinio moksliškai parengtų šaltinių publikavimo; tikriausiai – ir atskleistų Vokietijos Reicho archyvų. Sovietinius ir vėlesnius Lietuvos istorikus pirmiausia domino (ar buvo nurodoma domėtis) vokiečių okupacijos meto būtent Maskvos diriguojamas sovietinis pasipriešinimas – tad 1940 metų aneksijos gynimas ir įtvirtinimas – ir didžioji Lietuvos žydų tragedija. Ją pabrėžiant paprastai nutylima, kad Lietuvos žydų kultūros, socialinio ir ūkinio gyvenimo naikinimas prasidėjo jau pirmaisiais SSRS okupacijos metais. Pratęsė hitlerinės Vokietijos okupacija jau atviru ir visokeriopu žydų bendruomenės Lietuvoje naikinimu. Vokietijoje ji buvo pasmerkta pagal rasinę (tad Europos „valymo“) nacionalsocializmo doktriną; okupuotoje Lietuvoje atsainiai apkaltinta nelojalumu buvusiai sunaikintai valstybei.

Tačiau istorijoje yra daug daugiau ko. Ne tik SSRS politika planuojant „sugrįžimą“ ir žydų (bei čigonų) rasinis holokaustas. Tirti ir suvokti reikia viską. Išsamiausią tarpsnio tyrimą ligi šiol yra paskelbęs istorikas Arūnas Bubnys. Po to pasirodė istoriko Algimanto Liekio monografija. O toliau?

Su Kazio Škirpos „Sukilimu“ atsiverčiame pirminę išsamesnę ligi šiol segreguoto 1941–1945 metų tarpsnio istoriografiją – vieną svarbiųjų jo pradžios šaltinių. Tebūnie ši knyga prieinama, vertinama-nuvertinama, naudojama ir kritiškai atmetinėjama – bet žinoma!

Sovietinė faktų ir šaltinių segregavimo, tad – ignoravimo, tradicija turi būti pakeista. Pažinkime. Tik taip galėsime žengti objektyvesnės ir išsamios savo šalies istorinės žinijos keliu.